

om beslutet att skaffa barn
företrädare och ställföreträdare
engelsproget og skandinavisk metodelitteratur

vad är avgörande för
att skaffa barn?
kärnfamilj
meningen-med-livet
ekonomi och arbete

nr 1/2003

---

sociologisk forskning

sociologisk forskning

Tidskrift för Sveriges Sociologförbund, utgiven med stöd av Vetenskapsrådet med redaktionen vid Växjö universitet, samhällsvetenskapliga institutionen.

Redaktion

Ola Agevall (red), Nihad Bunar, Jessica Hansen, Ellinor Platzer och Dino Viscovi.

Redaktionsråd

Bengt Abrahamsson, Göran Jense, Ingrid Jönsson, Gunnar Olofsson och Mats Trondman.

Ny redaktion från nr 2/03

Mikael Hjerm 090-786 95 17

e-post: mikael.hjerm@soc.umu.se

Postadress

Mikael Hjerm/Sociologisk forskning
Sociologiska institutionen
Umeå universitet
901 87 Umeå

Annonser

Samtliga priser gäller då heloriginal lämnas.
Halvsida i ett nummer 1000 kronor,
fyra nummer 3000 kronor.
Helsida i ett nummer 2000 kronor,
fyra nummer 5000.

Medlemskap, prenumerationer och adressändringar.

Kontakta kassören i Sveriges sociologförbund:

Stina S. Wingfors

Sociologiska institutionen

Göteborgs universitet

Box 720, 405 30 Göteborg.

Tel. 031-773 44 40

Epost: stina.s.wingfors@sociology.gu.se

För medlemmar i Sveriges Sociologförbund ingår tidskriften i medlemsavgiften.

För information om medlemskap se

www.sociologforbundet.org.se

Prenumerationspriser

Institutionsprenumeration 300 kr

Enskild prenumeration 200 kr

Lösnummerpriser

Enkelnummer 75 kr

Dubbelnummer 125 kr

Priset inkluderar portot. Ingen faktureringsavgift tillkommer vid förskottsbetalning.

Postgiro:

67 06 07-5 Sociologisk Forskning

Lösnummerförsäljning

För köp av lösnummer, kontakta redaktören för Sociologisk Forskning: Mikael Hjerm, se adress i vänsterspalten.

önska, välja, vilja
företrädare och ställföreträdare
kvalitativa analyser

nr 1/2003

Sf

---

sociologisk forskning

innehåll

ARTIKLAR

- Önska, välja och vilja. Om beslutet att skaffa barn
AV ÅSA LUNDQVIST OCH CHRISTINE ROMAN 12
- Företrädare och ställföreträdare. Om sociala handlingspositioner
AV BJÖRN ERIKSSON 35
- Kvalitative analyser og kvalitetssikring. Tendenser i engelsksproget og
skandinavisk metodelitteratur
AV HENNING OLSEN 68

In memoriam

- Robert King Merton (1910-2003)
AV MARGARETA BERTILSSON 104

RECENSIONER

- Geir Angell Øygarden (2001) Vår tids ekonomism:
En kritik av nationalekonomien
AV LENNART LUNDQUIST 109
- Johan Asplund (2002) Avhandlingens språkdräkt
AV DINO VISCOVI 111
- Richard Danell (2001) Internationalization and Homogenization:
A Bibliometric Study of International Management Research
AV PETER INGWERSEN 115
- Hubert L. Dreyfus (2002) Livet på Nettet
AV BERTIL ROLANDSSON 118

Merete Hellum (2002) Förförd av Eros: Kön och moral bland utländska kvinnor bosatta på en grekisk ö AV KARIN WIDERBERG	123
Martin Lind (2002) Det svårgripbara nätverket. En sociologisk studie av företagare i nätverk AV GÖRAN AHRNE	131
Eva-Marie Rigné (2002) Profession, Science and the State: Psychology in Sweden 1968-1990 AV MARGARETA BÄCK-WIKLUND	136
Carl Schmitt (2002) Det politiskes begreb AV CARL-GÖRAN HEIDEGREN	143
Maaria Ylänkö (2002) La Finlande, pays d'accueil. Approche historique et anthropologique – Le cas des immigrés d'Afrique noire AV SVANTE LUNDBERG	148
Inkommen litteratur	155
Referees 2001-2003	156

Redaktionens förord

Med detta nummer inleds den fyrtonde årgången av Sociologisk Forskning. Det är också Växjöredaktionens sista nummer; från och med nu är det Umeå universitet som tar över, med Mikael Hjerm som redaktör. Redan i detta nummer ger de – under rubriken ”Meddelande från den nya redaktionen i Umeå” – sin programförklaring, sin vision om vad Sociologisk Forskning är och ska bli. En av de stora förändringarna är att de, vid sidan av artiklar och recensioner, inför en helt ny avdelning: sociologisk debatt. Vad detta innebär beskriver den tillträdande redaktionen bäst själv.

Artiklarna i detta nummer spänner över ett brett spektrum: en empirisk undersökning, ett förslag till teoretisk-begreppslig utveckling, en metodöversikt. Åsa Lundquist och Christine Roman undersöker i sin artikel – *Önska, välja och vilja: Om beslutet att skaffa barn* – vad som ligger bakom människors överväganden att skaffa barn. Här griper sig författarna an ett tema med långa rötter ner i socialvetenskapernas historia. Under 1700-talet intresserade man sig för befolkningsstorleken, och därmed barnafödandet, för att den sågs som ett mått på statens styrka. Därmed fanns det också plats för en vetenskaplig disciplin som mätte sådana förhållanden. William Pettys politiska aritmetik var ett försök att skapa en sådan disciplin. Kuriöst nog har ambitionen att på detta sätt mäta statens styrka också givit upphov till en annan, mer välkänd term – nämligen ”statistik”, som härrör från Gottfried Achenwall och dennes *Staatsverfassung der heutigen vornehmsten europäischen Reiche und Völker im Grundrisse* (1749). En folkrik stat är en stark stat, tänkte man sig, och ett lågt barnafödande skulle på motsvarande sätt resultera i underbefolkning och försvagning av staten.

Omkring år 1800 oroar barnafödandet på nytt, men nu med omvända förtecken. I Thomas Robert Malthus *An Essay on the Principle of Population* (1798) är inte problemet att det föds för få barn, utan att det föds för många.

Problemet i Malthus arbete ställs ju som att populationen växer geometriskt, medan däremot produktionen av föda endast växer aritmetiskt. Det innebär att klyftan mellan population och näringsutrymme ständigt växer, med hungerkatastrofer som följd. Således är det barnbegränsningens problem som hamnar i fokus. Tvärtemot vad som ibland har hävdats är detta inte någon naturnödvändig utveckling enligt Malthus. Den kan motverkas genom de så kallade ”checks

of population”. Problemet för pastor Malthus bestod i att en del av dessa *checks of population*, t ex preventivmedel, var ren och skär omoral och därför inte möjliga att förespråka – vilket i gengäld senare tiders nymalthusianer, som George Drysdale och Knut Wicksell, inte fäste något avseende vid.

På 1930-talet sker en ny strömkantring. I makarna Myrdals *Kris i befolkningsfrågan* (1934) är det på nytt de låga födelsetalen som blivit problematiska: fruktsamheten hade nu gått ner till under två barn per kvinna. Sedan dess har födelsetalen varierat över tid, men har fortsatt varit låga. Därmed blir det också intressant att studera vad som betingar människors beslut att skaffa eller inte skaffa barn. Det är detta tema som Åsa Lundqvist och Christine Roman undersöker i sin artikel.

Det finns naturligtvis åtskilliga förslag på vilka faktorer som påverkar nativiteten. Hit hör situationen på arbetsmarknaden, socialpolitikens utformning, kvinnors och mäns attityder till barn och familj, men också biologiska faktorer, tidsnöd, stress och ”samhällsklimat”. Lundqvist och Roman tar emellertid ett mer övergripande grepp på frågan, som kanske kan ge de övriga faktorerna nya laddningar och ny mening. På basis av sitt intervju-material framför de tesen att *individualisering* och *avtraditionalisering* är processer som är centrala för förståelsen av kvinnors och mäns beslut att skaffa barn. Och vad mera är, individualiseringen och avtraditionaliseringen får olika utfall för män och kvinnor.

När nedärvda traditioner förlorar sitt grepp om människors liv, så framstår arbetsdelningen och rollfördelningen i familjen inte längre som på förhand given. De ”traditionella” mönstren kvarstår förvisso som en möjlighet, och de kastar en lång skugga över människors liv även i det moderna samhället. Men i och med den avtraditionalisering som, enligt författarna, kännetecknar efterkrigstiden, så har frågan om ansvaret för barn och hem blivit en förhandlingsfråga.

Parallellt med att den ”förhandlade familjen” vuxit fram har det skett förändringar ifråga om insatserna i förhandlingsspelet. Dessa beskrivs bäst i termer av individualisering, som bland annat innebär att kvinnorna befriades från sitt ”öde” att ha huvudansvar för hem och familj och fick mer öppna biografier. I den befrielsen ligger samtidigt något uppfordrande: forma ditt eget liv, sörj för din karriär. Möjligheten att göra karriär och ”leva ett eget liv” kan kringskäras

av att sköta hem och barn, så det är alltså det egna livet och den egna karriären som står på spel när man förhandlar om familjebildning. Hela detta komplex är i sin tur länkat till, och accentueras av, ekonomiska strukturer och konjunkturer. Tillsammans bildar dessa faktorer den tolkningsram med vilken Lundqvist och Roman närmar sig sitt intervjumaterial om mäns och kvinnors beslut att skaffa eller inte skaffa barn.

Den andra artikeln, *Företrädare och ställföreträdare: Om sociala handlingspositioner*, är författad av *Björn Eriksson*. Precis som Lundqvist och Roman tar Eriksson inledningsvis fasta på den tilltagande individualiseringen i det moderna samhället. Om människorna i det traditionella samhället var utbytbara med varandra, till den grad att de kanske rentav saknade *persona*, så har den fortlöpande differentieringen fört med sig en ökad individuell outbytbarhet. Men vad är det i så fall som förhindrar att outbytbarheten blir total, att den moderna människan blir enbart *persona*? Den frågan kan man naturligtvis besvara på olika sätt. Eriksson väljer för sin del att peka på hinder belägna i den interaktiva strukturen. I merparten av vårt handlande står vi inte själva eller för oss själva, vi är inte *individua*. Istället blir andra närvarande genom oss – antingen genom att vi är deras ställföreträdare, eller genom att vi företräder något som vi delar med en grupp människor. I båda fallen handlar vi utifrån ett slags handlingspositioner, var och en med sin egen logik. Detta är, kan man säga, Björn Erikssons egentliga ärende: att utveckla den sociologiska teori- och begreppsrepertoaren, så att vi kan analysera handlingspositionernas logik, samt att påvisa de begreppsliga förslagens fruktbarhet och betydelse för den sociologiska analysen.

Den tredje och sista artikeln är skriven av *Henning Olsen*, och har titeln *Kvalitative analyser og kvalitetssikring: Tendenser i engelsksproget og skandinavisk metodelitteratur*. Här är det metodfrågor som tas upp till behandling. Författaren konstaterar att det, till skillnad från kvantitativa analyser, inte finns några allmänt erkända föreskrifter för kvalitativa studier. Uppfattningarna går isär – såväl när det gäller vilka analysstrategier som rekommenderas, som ifråga om synen på kvalitetssäkring. Henning Olsen har inventerat de olika, mer eller mindre rivaliserande, ståndpunkter som finns representerade i den engelskspråkiga och nordiska metodlitteraturen. Han har också lämnat ett eget bidrag till diskussionen om hur man ska säkra kvaliteten i kvalitativa undersökningar.

Detta nummer av Sociologisk Forskning innehåller med andra ord bidrag av högst olika karaktär. Åsa Lundquist och Christine Romans kvalitativa, empiris-

ka studie av barnafödande skiljer sig naturligtvis påtagligt från Björn Erikssons teori- och begreppsutvecklande ansats. Och dessa båda artiklar tycks ha få beröringspunkter med Henning Olsens inventering och diskussion av den kvalitativa metodlitteraturen. Men läser man dem i en följd kan det tänkas att det infinner sig nya frågor som mycket väl kunde vara värda att utforska vidare. Det man förhandlar om i den ”förhandlade familjen” är ju just ställföreträdarskap; om hur man ska fördela uppgifter som både mannen och kvinnan kan utföra, men som någon måste utföra. Ankomsten av ett barn är samtidigt den kanske påtagligaste markören av att parrelationen har blivit en alldeles egen enhet, en entitet som de båda föräldrarna både får och måste företräda. Frågan är vilken roll detta spelar i parets överväganden att skaffa eller inte skaffa barn? Handlar förhandlingen också om konsolideringen av enheten, och smyger sig kanske misstanken in att man därmed också kan komma att konsolidera, eller skapa, en ojämlig arbetsdelning?

Det går säkert att hitta både fler och bättre exempel på möjliga korsbefruktningar mellan artiklarna. I all sin enkelhet illustrerar förslagen ändå, menar jag, en mer allmän princip: serendipitet. Den oväntade, oförutsedda sammankopplingen av till synes disparata data och tankar spelar en icke obetydlig roll i vetenskaperna. Det finns särskild anledning att påminna om detta nu, eftersom Robert King Merton – som mer än någon annan beskrivit och betonat serendipitetens roll för socialvetenskaperna – nyligen har gått bort. Det är därför passande att Margareta Bertilsson, i detta nummer av Sociologisk Forskning, ger sitt porträtt av Merton, hans sociologi och hans inflytanden på nordisk sociologi. En lika passande hommage till Merton vore väl om de artiklar som publicerats under vår redaktionstid visar sig ge upphov till serendipitetseffekter. Kanske är just detta en viktig funktion att fylla för en svensk sociologisk tidskrift?

För den avgående redaktionens del återstår bara att tacka för oss och, inte minst, att tacka alla dem som gjort vårt arbete möjligt. Framför allt gäller det våra referees, som finns förtecknade i slutet av denna volym. Men det gäller också alla dem som skickat in artiklar, recensioner och debattinlägg, liksom de som på olika sätt bidragit vid produktionen. Tack, alla!

Växjö i mars 2003

Ola Agevall för SF:s redaktion

Meddelande från den nya redaktionen i Umeå

Sociologisk forskning är idag en tidskrift som trots sin solida vetenskapliga kvalitet brottas med vissa problem. Trots det berömvärda förnyelsearbete som gjorts av redaktionen i Växjö är tidskriften exempelvis fortfarande förhållandevis lågt citerad. Detta beror sannolikt dels på att den ensidigt riktar sig till forskare inom det sociologiska ämnesområdet och dels på att bara en minoritet av de årligen publicerade artiklarna antagligen intresserar den enskilde sociologen. Tidskriftens något diffusa roll är emellertid inte på något vis att uppfatta som en indikator på att den svenska sociologin som sådan är i kris. Tvärt om frambringas ständigt en stor mängd sociologisk forskning som är relevant för såväl andra vetenskapliga discipliner som för samhällsdebatten. Detta vittnar om två av ämnets styrkor; tvärvetenskapligheten och samhällsanknytningen. Om man vill slå vakt om dessa är det otillfredsställande att dess främsta svenska organ i nuläget inte riktigt tycks bidra till att ge sociologin den allmänna uppmärksamhet som den förtjänar, eller till att stimulera till möten över ämnesgränserna. Den nya redaktionen kommer därför att ta Växjöredaktionens förnyelsearbete ytterligare ett steg.

Utgivningen sker fortfarande på svenska och med fyra nummer per år. Den stora förändringen utgörs av införandet av avdelningen *Sociologisk debatt* vars syfte är att skapa ett forum för svensk sociologi. Sociologiskt präglade forskningsresultat och tankegångar ska presenteras på ett sätt som gör den aktuell och samhällsanknuten: Kärnfulla och engagerande presentationer av texter, perspektiv och resultat – med fokus på dessas implikationer i relation till vår samtida akademiska och samhällliga kontext. Sådana texter tilltalar förhoppningsvis också en utomvetenskaplig läsekrets. Djupgående presentationer av både teoretiska perspektiv och forskningsresultat, i form av refereebedömda artiklar, ges dock utrymme även fortsättningsvis. I linje med tidskriftens ändrade inriktning kommer dock kraven på dessa att i praktiken höjas något. Tanken är att bara den allra bästa svenska sociologiska forskningen ska väljas ut för publicering. Önskvärda konsekvenser av detta skulle vara att tidskriftens vetenskapliga status ökar parallellt med att allmänintresset för den tilltar. Under den

nya rubriken Forskningsnotiser avsätts plats för korta informationer och kommentarer vilkas aktualitet kräver relativt snabb publicering. Målet med denna avdelning är att möjliggöra och underlätta informationsutbytet och den kontinuerliga dialogen sociologer emellan. Slutligen är avsikten att bibehålla recensioner av avhandlingar och böcker i nuvarande format.

Till denna nya inriktning knyter den tillträdande redaktionen två huvudsakliga förhoppningar. För det första hoppas vi att den nya Sociologisk forskning kan främja en livligare dialog och en mer omfattande idéspredning *inom* det svenska sociologiska fältet. För det andra förväntar vi oss en större avsättning *utanför* den sociologiska arenan, och därigenom kanske ett ökat tillträde för sociologer till den offentliga debatten. Detta betyder att vi också höjer ambitionsnivån och stärker våra insatser när det gäller marknadsföring, i form av aktiva kontakter med media, av såväl tidskriften som helhet som varje enskilt nummer.

Umeåredaktionen

Mikael Hjerm (red)

Eva Sundström (sekreterare)

Rickard Danell

Simon Lindgren

Charlott Nyman

Ingrid Schild

Torgny Segerstedt-priset

till

Dimitris Michailakis

för bästa artikel i Sociologisk Forskning år 2002.

Juryns motivering lyder: Torgny Segerstedt-priset för bästa bidrag till Sociologisk forskning under 2002 går till Dimitris Michailakis som i en djärv artikel i klar och flytande stilkonst gett en för Sverige ny infallsvinkel i en aktuell och klassisk fråga om politisk styrbarhet.

I artikeln *"Autopoiesis och styrning: En studie av handikappolitiska program"* (nr 1, 2002, s 90-121) ger Dimitris Michailakis en kort introduktion till Niklas Luhmanns terminologi och systemteori, särskilt huvudteserna om förutsättningarna och svårigheterna för ett samhällsområde att påverka ett annat. Michailakis tillämpar sedan teserna på statens styrning av ett välfärdsprogram för handikappade. Det är ett pionjärbete som bör följas av andra, till exempel med tillämpning på sjukskrivningarna vars dramatiska utveckling kallats för statens största problem just nu.

STYRELSEN FÖR SVERIGES SOCIOLOGFÖRBUND I SAMRÅD MED DEN
ENIGA JURYN; PROFESSORERNA RITA LILJESTRÖM OCH HANS L ZETTERBERG

Önska, välja och vilja. Om beslutet att skaffa barn.

AV ÅSA LUNDQVIST och CHRISTINE ROMAN

Barnafödandet minskar i hela den Europeiska unionen. Antalet barn som föds har i vissa länder aldrig tidigare varit så lågt som vid millennieskiftet 2000.¹ Även i Sverige föddes det vid slutet av 1990-talet färre barn än någonsin förr. Och siffrorna sjönk drastiskt på kort tid: från genomsnittligt 2,1 barn per kvinna år 1990 till 1,5 barn sju år senare.² En historisk tillbakablick visar dock att låga födelsetal också präglade 1970- och 1980-talen: 1978 och 1983 föddes i genomsnitt 1,6 barn per kvinna.³ Blickar vi ytterligare några årtionden tillbaka avslöjas vidare att fenomenet ”fruktsamhetsnedgång” har spelat en betydande roll i den samhällspolitiska debatten under en längre period. Vi tänker naturligtvis då i första hand på 1930-talets nedgång i barnafödandet och makarna Myrdals omdebatterade bok *Kris i befolkningsfrågan*, som utkom för första gången 1934.⁴ Alltså går det att urskilja en tendens till minskat barnafödande under hela 1900-talet. Några undantag finns dock. Mot slutet av 1930-talet, vid mitten av 1960-talet och i början av 1980-talet syntes en ökning i barnafödandet. Dessa perioders ”baby-boom” ligger dock alla på en lägre nivå än den föregående.⁵

Färre barn skapar alltid rubriker i media, och politisk debatt, då som nu.⁶ Ännu är det dock för tidigt att uttala sig om den beskrivna utvecklingen verkligen innebär att kvinnor födda på 1970-talet kommer att föda färre barn än sina mödrar och mormödrar. Anledningen är att dessa kvinnor föder sitt första barn

---

Åsa Lundqvist är t.f. lektor vid Sociologiska institutionen, Lunds universitet. Hennes forskning berör historisk sociologi samt genusrelationer i familj- och jämställdhetspolitiska sammanhang.

Christine Roman är lektor vid Samhällsvetenskapliga institutionen, Örebro universitet. I fokus för hennes forskning står könsrelationernas kontinuitet och förändring i arbets- och familjeliv.

senare än vad som tidigare varit fallet. Klart är att kvinnor och män i olika perioder har valt att avstå från att skaffa ett eller flera barn. Under årens lopp har en rad olika förklaringar till varför så är fallet presenterats. I dagens studier antas ofta att det finns ett generellt samband mellan ekonomi och barnafödande: vid lågkonjunkturer föds färre barn än vid högkonjunkturer. Därmed antas också att nativiteten har ett nära samband med förhållanden på arbetsmarknaden.⁷ Vidare verkar det som om beslut om att skaffa barn påverkas av socialpolitiken. Efter förbättringar i föräldraförsäkringen under 1980-talets andra hälft, till exempel, ökade antalet barn per kvinna. Detta indikerar att 1990-talets försämringar i socialförsäkringssystemet kan ha inverkat på barnafödandet i Sverige. Till detta kan läggas att undersökningar också visar att framförallt kvinnor eftersträvar både en stabil inkomstkälla (d v s rimliga anställningsförhållanden) och ett jämställt förhållande innan de skaffar sitt första barn.⁸

I en nyligen utkommen svensk studie framförs ytterligare förklaringar. Här hävdas att orsaken till att antalet födda barn minskade så kraftigt under 1990-talet bör sökas i kvinnors och mäns föränderliga syn på (eller attityder till) barn och familj. Det framkom dessutom att ett beslut att skaffa barn kräver eftertanke. Många eftersträvar även ett stabilt förhållande innan de skaffar barn, vilket är särskilt tydligt bland kvinnor. Även biologiska faktorer anses viktiga, framförallt kvinnans ålder. Vidare tycks faktorer som tidsnöd, stress och "samhällsklimat" påverka beslutet.⁹

Även i denna artikel ska villkoren bakom kvinnors och mäns beslut om att skaffa, eller inte skaffa, ett eller flera barn uppmärksammas. Vår utgångspunkt är att frågan om varför det föds så få barn idag med fördel kan studeras utifrån ett antal analytiska teman: individualisering, "avtraditionalisering" och ekonomiska konjunkturer och strukturer. Genom dessa teman skär frågan om jämställdhet mellan kvinnor och män. Därtill menar vi att frågeställningen bör belysas ur ett historiskt perspektiv. Vi menar alltså att människors beslut att skaffa ett eller flera barn är nära relaterat till den individualiseringsprocess och så kallade avtraditionalisering som framförallt under efterkrigstiden har pågått i västerländska samhällen.¹⁰ Dessa processer har i sin tur medfört att frågan om ansvaret för barn och hem numera ofta framstår som central i familjebildningen. Den tydliga och fastlagda rollfördelning som utmärkte den tidigare kärnfamiljen har med andra ord alltmer ersatts med "den förhandlade familjen".¹¹

Social omvandling, individualisering och "avtraditionalisering"

Industrialiseringen av västerlandet – och framväxten av det moderna industrisamhället – gav upphov till ett alltmer differentierat samhälle, där kanske framförallt begreppet arbetsdelning har kommit att införlivas i den vetenskapliga prosan. Samtidigt som arbetet differentierades skedde, paradoxalt nog, en harmonisering av handlingsmönster. Det vill säga: ju mer specialiserat människans arbete blev, desto mer behövde hon andra människor, oavsett t ex geografisk belägenhet eller klasstillhörighet. Dessa insikter gav oss redan de sociologiska klassikerna, en vetskap som avspeglas även i dagens sociologiska debatt, t ex den om individualiseringsprocessen. Utgångspunkten hämtas inte sällan just i de förändringar som skett allt sedan slutet av 1800-talet.

Ulrich Beck har skisserat en av de mer inflytelserika modellerna för hur individualiseringen i det moderna samhället har kommit att gestalta sig. Liksom klassikerna bygger Becks arbeten på idén om att det endast är i ett differentierat samhälle som individen kan "leva ett eget liv" (*live a life of one's own*). I det moderna samhället har individen med andra ord en mängd valmöjligheter. Dessa är emellertid samtidigt reglerade och villkorade av samhällets institutioner och regelverk. Beck kallar denna paradox för "institutionaliserad individualism", ett begrepp med nära anknytning till national- och välfärdsstatens befogenheter och uppbyggnad. För, argumenterar Beck, "the life of one's own is completely dependent on institutions".¹² Frågan är då vilken skillnaden är mellan det förmoderna och det moderna samhället. Inspirerad av Max Weber, svarar Beck att det är det starka bandet mellan å ena sidan byråkratier och institutioner, och å den andra individen som driver fram själva individualismen. Genom att sociala och demokratiska rättigheter riktas mot individen har ett individuellt perspektiv uppmuntrats. Därmed har det moderna samhället bytt ut den förmoderna standardiserade biografien mot en mer valbar och individuell biografi, en "gör-det-själv-biografi". Individerna tvingas som en följd av detta till evig aktivitet, i nöd och i lust, samtidigt som de själva måste bära skulden till sina eventuella "misslyckanden". Individualisering uttrycker sålunda:

[t]he disintegration of previously existing forms – for example, the increasing fragility of such categories as, social class, gender roles, family, neighbourhood etc. ... It is simply, that in modern societies new demands, controls and constraints are being imposed on individuals. Through the job market, the welfare state and institutions, people are tied into a network of regulations, conditions, provisos.¹³

Samtidigt som dessa tvingande omständigheter alltså medför att:

Living your own life ...entails taking responsibility for personal misfortunes and unanticipated events. ... Consequently, social crisis phenomena such as structural unemployment can be shifted as a burden of risk onto the shoulders of individuals.¹⁴

1900-talets sista decennier uppvisade fler tecken på social omvandling. Beck pekar till exempel på att människans biografi globaliserades som en effekt av tidigare sociala förlopp. Detta innebär bland annat att den platsbundenhet som tidigare varit förhärskande luckrades upp. Kvar finns en biografi som i högre grad än tidigare är lösryckt från platsen. Ytterligare en sida av globaliseringen är, hävdar Beck, "avtraditionaliseringen" av sociala mönster, ett begrepp som är nära relaterat till människans fragmenterade identitet och till den uppsplittrade kultur som har vuxit fram i och med individualiseringsprocessen.

This does not mean that tradition no longer plays any role – often the opposite is the case. But traditions must be chosen and often invented, and they have force only through the decisions and experience of individuals. The sources of collective and group identity and of meaning which are characteristic of industrial society, whose lifestyles and nations of security underpinned Western democracies and economies into the 1960s, here lose their mystique and break up, exhausted. ... [T]he public realm no longer has anything to do with collective decisions. It is a question not of solidarity or obligation but of conflictual coexistence".¹⁵

Individualisering och "avtraditionalisering" genomsyrar således alla delar av samhället: allt från klasstillhörighet, kön och etnicitet till arbetsmarknadens organisering, utbildningssystem och mobilitet bland arbetskraften. Därtill kan läggas olika kulturella yttringar, familjebildningar, livsstilar och identiteter. Med andra ord kan vi anta att dessa sociala processer även inverkar på kvinnors och mäns tankar och beslut om att skaffa barn.

Ekonomiska konjunkturen och strukturer

Inom ramen för individualiseringsprocessen ryms även ekonomiska konjunkturen och strukturer. Vi förmodar att också dessa spelar en betydelsefull roll i beslut som gäller familjebildning. Förhållandet mellan individ och ekonomi regleras normalt sett genom arbetsmarknaden och dess efterfrågestruktur och kompetenskrav. Individens relation till arbetsmarknaden kan i sin tur relateras till fluktu-a-

tioner i efterfrågan på arbetskraft: vilket slags arbetskraft som efterfrågas, vilka branscher som efterfrågar arbetskraft, vilken kunskaps- och kompetensnivå som erfordras, men också den samlade efterfrågan på arbetskraft. I jämförelse med många andra länder accentueras i Sverige betydelsen av förändringar på arbetsmarknaden i förhållande till barnafödande, av det faktum att förvärvsfrekvensen här i stort sett är densamma för kvinnor som för män. Med andra ord kan vi förvänta oss att arbetsmarknadens dynamik griper in på ett tämligen likartat sätt i kvinnors och mäns tillvaro, även om arbetsmarknadens könsuppdelning naturligtvis innebär en viss variation i denna exponering.

Arbetsmarknadens utveckling kan delas upp i konjunkturella och strukturella aspekter. Den konjunkturella aspekten handlar om skiften i efterfrågan på arbetskraft, till exempel i samband med ekonomiska cykler och variationer inom en tillväxtcykel i ekonomin. Som ett förenklat exempel kan man anta att osäkerhet i den internationella ekonomin leder till ökade räntor vilket minskar efterfrågan på varaktiga konsumtionsvaror som bilar och kylskåp. Detta minskar i sin tur statens skatteintäkter och därmed utrymmet för offentligt finansierad tjänsteproduktion. Strukturella aspekter på arbetsmarknaden handlar om radikala skiften i sätten att producera, distribuera och konsumera. Ett exempel är introduktionen av mikroelektroniken i ekonomin som under de senaste decennierna har skapat helt nya produktionsmodeller och sysselsättningsmönster.¹⁶

Också Gøsta Esping-Andersen argumenterar för att förändringar på arbetsmarknaden inverkar på barnafödandet. Vidare menar han att en utveckling som stärker traditionella uppfattningar om familjens roll när det gäller omsorg slår hårt mot såväl enskilda kvinnor som välfärdsstaten, framförallt i ett alltmer utmärslat välfärdssamhälle. En konsekvens av denna utveckling är, hävdar han vidare, att en utbredning av "familialismen" tenderar att minska människors vilja att skaffa barn.

At the micro-level, familialism is now counterproductive to family formation and labour supply. This means low fertility, lower household incomes, and higher risk of poverty. ... But above all, familialism has become the Achilles' heel of the welfare state itself. Lower levels of paid female employment mean also a smaller tax base: and low fertility now threatens the basic financial viability of welfare states in the future.¹⁷

Esping-Andersen pekar därmed på att förståelsen av konjunkturella och strukturella aspekter av ekonomin är av yttersta vikt i studiet av barnafödandet. De ekonomiska osäkerhetsfaktorer som kvinnor och män tvingas att hantera i sina vardagsliv inverkar sannolikt på beslutet att skaffa barn. Konjunkturella variationer ökar osäkerheten om ställningen på arbetsmarknaden och strukturella förändringar skärper denna osäkerhet. De senare handlar ju inte enbart om arbetsmarknadens förmåga att absorbera arbetskraft, utan innebär en grundläggande oklarhet om vilka färdigheter som kommer att efterfrågas i framtiden, vilka företag och branscher som kommer att växa och i vilka regioner dessa kommer att finnas.

Den könade individualiseringen

I början av 1930-talet hade Sverige för första gången en befolkning som till största delen levde i städerna. Landet hade samtidigt genomgått en stor och omvälvande omvandling av samhälle och ekonomi: från att ha präglats av bondesamhällets kultur och ekonomi kom Sverige att bli en industrination – ett modernt samhälle.¹⁸ Övergången indikerar samtidigt att individualiseringen hade satt fart. Ett synbart tecken på detta var minskningen av antalet födda barn, något som kom att förorsaka en omfattande debatt.¹⁹ Diskussionerna bidrog till att forma den familjepolitik som växte fram under 1930- och 1940-talen, och som bland annat införde det allmänna barnbidraget samtidigt som moderskapspenningen ställdes enbart till modern.²⁰ Sådana förändringar bidrog i sin tur till ytterligare individualisering. I juridiska och socialpolitiska sammanhang antogs till exempel inte längre gifta kvinnor och män tillhöra samma ”organiska enhet”. Därmed kan man säga att den institutionaliserade individualismen hade etablerats i Sverige.

Den ökande individualiseringen var dock inte någon konfliktfri process. Motståndet mot förändringarna var stort. Till exempel fanns en opposition mot att gifta kvinnor skulle bli ekonomiskt oberoende, och på ett ideologiskt plan bidrog 1930- och 1940-talens politik till att skapa och senare även reproducera bilden av mannen som den avlönade försörjaren och kvinnan som den hemarbeteande husmodern. Denna bild gav i sin tur upphov till andra och nära sammanlänkade föreställningar om kvinnors och mäns positioner i samhället. Exempelvis förstärktes föreställningen om att ”arbete” var detsamma som avlönat arbete: det var manligt, offentligt och skilt från hemmet. Det oavlönade arbe-

tet i hemmet framställdes som kvinnligt, husligt och "barnrikt". Samtidigt blev idén om kärnfamiljens funktion som sammanhållande faktor allt mer betydelsefull.²¹ Följaktligen kom den individuellt utformade socialpolitiken på detta sätt att verka sida vid sida med en mäktig kärnfamiljdiskurs på frammarsch.

Historiskt kan alltså individualiseringen ses som en process med könsrelaterade förtecken. Medan den för männen pågick redan under det tidiga 1900-talet, nådde den på allvar kvinnorna först under seklets senare hälft, framförallt i samband med deras ökade förvärvsfrekvens och därmed minskade ekonomiska beroende. Kvinnorna befriades från sitt "öde" att vara hemmafruar, och fick liksom männen mera öppna biografier. Även kärnfamiljsidealet kom efterhand att uppluckras och ersättas med den så kallade förhandlade familjen, vars utmärkande drag är att det saknas fasta normer om vem som ska göra vad, när och hur. Därmed kan man säga att den individualiseringsprocess som tog sin början i 1930-talets familjepolitiska debatt definitivt befästes.

Ändå händer det att arvet från kärnfamiljens glansdagar gör sig gällande också bland dagens unga människor, till exempel i debatten om barnafödandets utveckling. Sådana diskussioner har inte sällan könsspecifika förtecken. Gamla familjepolitiska diskurser tycks alltså överleva, individualiseringen till trots. Å andra sidan diskuterar dagens unga också frågor som definitivt var främmande för den tid då kärnfamiljsidealet dominerade. Med andra ord tycks ambivalens vara något av tidens tecken, vilket vi nedan ska försöka visa med hjälp av ett antal berättelser som vi har fått ta del av.

Empiriskt material

De berättelser vi refererar till ovan har vi fått ta del av genom att intervjua sammanboende och gifta kvinnor och män om hur de resonerade när de bestämde sig för att de ville ha, eller inte ha, (ytterligare) ett barn. Studien är en del av ett EU-projekt där samma frågeställning har studerats i åtta länder. Vi har ansvarat för den svenska delen av projektet, vilket i sin helhet kan sägas ha en explorativ karaktär. Ett av projektets syften har varit att få en fördjupad kunskap om den process som föregår makars och sambors beslut att skaffa barn. Ett annat och nära relaterat syfte har varit att med denna kunskap som utgångspunkt, utveckla mer sofistikerade mätinstrument för de stora, statistiskt representativa fertilitetsstudier som regelbundet genomförs i olika länder.

I samtliga deltagarländer har 20 sammanboende eller gifta par, eller 40 indi-

vider, intervjuats enskilt och tillsammans. Den huvudfrågeställning som har belysts i intervjuerna är alltså varför paret fattade beslut att skaffa, eller inte skaffa, barn: Vad var det som avgjorde? Hur kom man fram till beslutet? Var man överens? Vilka förhållanden ansågs som nödvändiga för att skaffa (ytterligare) barn? Liknande frågor ställdes till intervjupersonerna i alla länder, utan att intervjuerna för den skull har varit standardiserade. De har istället präglats av öppenhet där informanterna har givits stort utrymme att utveckla sina synpunkter på, och tankar om, vad som har varit viktigt för dem när det gäller beslut om att skaffa eller inte skaffa (ytterligare) barn.

Urvalet specificerades av projektledningen till att sammanboende eller gifta kvinnor och män – med varierande utbildningsnivå, geografisk tillhörighet och antal barn – skulle ingå. Dessutom skulle kvinnor med olika stark anknytning till arbetsmarknaden intervjuas. Andra på förhand fastställda kriterier för urvalet var att det skulle bestå av personer som lever tillsammans i heterosexuella förhållanden. Därför finns vare sig ensamstående föräldrar eller samkönade par med i undersökningen. Inte heller gav undersökningsuppläggningsen utrymme för att studera eventuella skillnader mellan svenskar med olika etniskt ursprung. Båda dessa avgränsningar begränsar naturligtvis de tolkningar som gjorts.

I artikeln diskuteras uteslutande det svenska empiriska materialet, som alltså utgörs av intervjuer med 20 sammanboende eller gifta par. Intervjuerna genomfördes under sommaren 2001. Våra informanter var bosatta i såväl stad som på landsbygd i olika delar av Sverige (Malmö, Lund, Jönköping, Huskvarna, Stockholm och Uppsala med omnejd). Bland de sammanlagt 40 informanterna finns både lågutbildade och högutbildade (med viss övervikt för de senare). Såväl heltidsarbetande som deltidsarbetande och föräldralediga kvinnor ingår (liksom någon enstaka deltidsarbetande man). Några av paren hade vid intervjutillfället inga barn, andra hade ett barn eller flera barn. I ett fall var kvinna gravid vid intervjutillfället.

Namnen på presumtiva intervjupersoner fick vi genom bekanta och bekantas bekanta. Vi hade sålunda själva ingen som helst anknytning till dem vi intervjuade. Vid varje intervjutillfälle intervjuades först kvinnan och mannen var för sig. Därefter intervjuades paret tillsammans i en så kallad interaktionsintervju. Genom denna uppläggning, som vi bedömer som lyckad, fick alltså kvinnan och mannen möjligheter att uttrycka sina erfarenheter och uppfattningar både enskilt och tillsammans med sin partner.

Resultaten av den pilotstudie vi nu har genomfört, och som presenteras i denna artikel, är alltså preliminära tolkningar grundade på ett mindre material. Vårt deltagande i EU-projektet kan därmed ses som en fruktbar möjlighet att vid ett senare tillfälle vidareutveckla och fördjupa projektets huvudfråga.

Beslutet: om rationalitet, romantik och vardagsliv

I samtalen med de par vi intervjuade försökte vi utröna vad som hade varit avgörande för deras beslut att skaffa, eller inte skaffa, barn. De svar som gavs skiljer sig naturligtvis åt, och en mängd variationer i de intervjuades berättelser framträdde. Några aspekter visade sig dock vara mer centrala än andra:

- idén om den sammanhållna kärnfamiljen
- ”meningen-med-livet-frågor”
- frågor om ekonomi och arbete.

Jenny 33 år: Jag har alltid velat ha barn, många barn – en Stor Familj. Nils var den rätte mannen för mig och dessutom var vårt fem år långa förhållande stabilt. Jag kände verkligen att han var den rätte pappan till mina barn.

Mia 36 år: Avgörande för mig var en bra man! En bra relation. Det är det viktigaste, att ha en bra pappa. Också att man trivs, att det finns kärlek, trygghet och respekt – och gemensamma värderingar. Det kändes som det var viktigaste för mig, att man har en gemensam livssyn som man kan bygga på.

Mias partner svarar med liknande ord:

Hans 37 år: Det är ungefär som Mia säger, det måste finnas en bra relation. Jag kan inte tänka mig att skaffa barn med vem som helst. Det är ju en gemensam sak.

I våra intervjuer förekom också, framförallt bland männen, diskussioner kring det vi har kallat ”meningen-med-livet-frågor”. Några hade tankar om att leva vidare genom sina barn, andra berättade om drömmar om en lycklig ålderdom. Den typen av resonemang kan också hänföras till tidigt etablerade diskurser om familjebildning: önskan om att föra släktet vidare förefaller för oss närmast vara av förmodern karaktär.

Arvid 30 år: Ett starkt argument för mig att skaffa barn är att föra linjen vidare. Jag har en stark familjeanknytning på båda sidor och jag vill föra släkten vidare – min näsa och de stora fötterna ska leva vidare.

Adam 39 år: För mig har det varit en dröm på något vis. Och, mer filosofiskt, tycker jag nog att på något vis är meningen med livet att skaffa barn, att man lämnar något slags avtryck efter sig. Skulle jag vara femtio år och inte ha fått några barn, så skulle jag känna som om någonting fattades mig.

Våra informanter diskuterade emellertid även aspekter relaterade till ekonomi och arbete, som är grundläggande för möjligheterna att skapa sig ”ett eget liv”. Således betonades av flera par att en stabil privatekonomi, god utbildning och yrkeskarriär var nödvändiga förutsättningar för att bilda familj.

Stefan 34 år: Om vi ska tala om vad som verkligen var avgörande för beslutet att inte aktivt motverka en graviditet var att vi hade ett fungerande liv. Vi var färdigutbildade, vi hade fasta jobb, en karriär igång, en bra lägenhet och ett fungerande socialt liv.

Camilla 33 år: Ja, det fanns möjligheter att ta hand om ett barn på bästa sätt. Det här med jobb är otroligt viktigt tycker jag. Det här med säker inkomst och också garanterad föräldrapenning är avgörande, för att klara sig på garantidagarna funkar inte.

I citaten från det intervjuade paret ovan går att urskilja en typ av könsrelaterade skillnader som är genomgående i vårt material. Camillas betoning av föräldraförsäkringen vittnar om att hon förhåller sig till ekonomi och arbete på ett annat sätt än sin man. Till sådana skillnader återkommer vi i nästa avsnitt. Här nöjer vi oss med att framhålla det genomslag som individualiseringen tycks ha fått för kvinnor när de så starkt poängterar ekonomisk självständighet som en nödvändig förutsättning för att skaffa barn, i synnerhet när det gäller det första barnet. Både önskan om och strävan efter ”ett eget liv” blir därmed tydlig. Vi vill också framhålla den synbara paradoxen i våra informanternas berättelser, när de å ena sidan understryker familjekollektivets och den stabila relationens centrala roll i beslutet att skaffa barn, samtidigt som de å andra sidan lyfter fram betydelsen av att vara ekonomiskt självständig, färdigutbildad och ha ett jobb. Paradoxen tycks ge upphov till ambivalens framförallt hos kvinnorna, som slits mellan krafter som å ena sidan drar dem mot en traditionell kvinnoroll och krafter som å den

andra drar dem mot oberoende. Detta "inte längre" och "inte ännu" kan förklara de många ambivalenserna och motsättningarna i kvinnors liv.²² Makars och sambors beslut om att skaffa barn fattas därmed utifrån skilda uppfattningar om vad som är viktigt.

Arbete, ekonomi och socialpolitik: olika former för individualisering

Som en följd av 1930- och 1940-talens reformpolitik ökade åter barnafödandet i efterkrigstidens Sverige, även om ökningen var måttlig. De stora barnfamiljerna kom dock aldrig tillbaka. Istället hade kärnfamiljsidealet med 2-3 barn fått fotfäste bland landets unga familjer.²³ Dessutom gick, som sagt, allt fler kvinnor efterhand ut på arbetsmarknaden (något som pekar mot det sena 1960-talets minskade nativitet). Samtidigt började den tidigare familjeideologin med en manlig familjeförsörjare och en hemarbetande hustru så sakta att omformuleras. Denna ideologi dominerade förvisso ännu vid 1950-talets början, men sattes under press genom framförallt de förändringar som skedde på arbetsmarknaden. Politiskt var intresset vid denna tid i hög grad koncentrerat till hur kvinnor skulle kunna rekryteras till arbetslivet, men det var framförallt framväxten av den offentliga sektorn som kom att förändra vardagen för många av landets kvinnor. Av de cirka en halv miljon hemarbetande kvinnor som mellan 1965 och 1980 började att förvärvsarbeta återfanns således en majoritet inom denna sektor.²⁵

De socialpolitiska reformerna skapade dels sysselsättning för främst kvinnor, dels gjorde de det möjligt för kvinnorna att kombinera arbete och familjeförpliktelser. Tendensen var dock fortfarande att "den svenska familjen" konstruerades som en sammanhållen enhet, allt i enlighet med tidens vetenskapliga ideal. Mot slutet av 1960-talet går det emellertid att urskilja det skifte i arbetarrörelsens ideologiska hållning till kvinnors förvärvsarbete, som förebådades redan under 1950-talet. Omsvängningen innebar att socialpolitiken kom att riktas mot mannen, kvinnan och barnen som individer.²⁶ Dessförinnan stod kärnfamiljen i centrum för familjepolitiken, även om vissa reformer mot en ökad individualisering hade genomförts. Nu radikaliserades denna utveckling av en individcentrerad politik, som under 1970-talet skulle reformera stora delar av den tidigare familjepolitiken. Således accelererade utvecklingen mot en ökad individualisering. Konkreta uttryck tog detta sig i till exempel särbeskattningsreformen 1971, föräldraförsäkringen 1974, abortlagstiftningen 1975 och förbudet mot barnaga 1979. Samtidigt, kan tilläggas, ökade antalet kvinnor i den högre utbildningen.

En bestående konsekvens av ovan beskrivna förändringar är att kvinnor numera väljer att föda sina barn jämförelsevis sent i livet. Under 1970-talet senarelade alltfler kvinnor sitt första barn, som en följd av studier och ett upplevt behov av att etablera sig på arbetsmarknaden. Denna utveckling avstannade mot slutet av 1980-talet. Då födde kvinnor genomsnittligt också flera barn, något som sammanföll med förändringar i föräldrapenningen.²⁷ Nu är tendensen att skjuta barnafödandet upp i åldrarna åter tydlig. Den genomsnittliga förstföderskan är för närvarande drygt 28 år gammal.²⁸

Kvinnors och mäns beslut att skaffa barn tycks således vara nära förbundet med såväl villkoren på arbetsmarknaden som socialpolitikens utformning. Det förefaller också vara relaterat till vissa könsspecifika föreställningar, som i sin tur är nära förbundna med idén om "ett eget liv" (samtidigt som tidigt etablerade diskurser kring familjebildning emellanåt kvarstår). Bland våra informanter handlade dessa föreställningar mera konkret om arbete, ekonomi och socialpolitiska spörsmål. Till skillnad från männen framhöll kvinnorna socialförsäkringssystemet och en trygg anställning som avgörande förutsättningar för att skaffa barn.²⁹ Våra resultat tyder också på att ekonomi och arbete betyder delvis olika saker för kvinnor och män. De män vi intervjuade nämnde överhuvudtaget inte socialförsäkringen. Istället lyfte de fram andra ekonomiska aspekter, såsom tillgången till en bra bostad.³⁰ Kvinnorna däremot framhöll starkt betydelsen av att vara ekonomiskt oberoende – inom ramen för parrelationen. De ville först ha en inkomst som de kunde leva på, också för att få full föräldraförsäkring.³¹

Anneli 36 år: Det var så att vi ville ha jobb, man måste ju kunna försörja sig själv och barnen.

Det var också så att jag måste ha ett jobb för att jag skulle kunna få föräldraförsäkringen. Det var ju en grej som spelade stor roll i vårt beslut.

Cia 36 år: Det var föräldraförsäkringen som tänkte åt oss: att fick man barn nummer två inom två och ett halvt år innebar ju det förlängd föräldraförsäkring.

Med utgångspunkt i våra kvinnliga informanters berättelser framstår det inte som särdeles märkligt att det föds färre barn under lågkonjunktur. Även resultaten från vår studie kan alltså tolkas som tecken på att ekonomiska konjunkturer påverkar människor beslut att skaffa barn.

Vid sidan av inkomst från lönearbete och socialförsäkringssystemet, poängterades även betydelsen av andra välfärdsstatliga förhållanden. Till exempel fram-

hölls både vikten av att inte fastna i en roll som "hemmafru", och välfärdsstatens roll i detta.

Ann 29 år: Det finns alltid möjligheter för mig att skola om mig. Komvux finns, det finns folkhögskolor och så vidare. Jag har alltid chans att börja om på ny bana. Och det är också det som gör att det inte känns så farligt att skaffa barn, därför att det finns dörrar öppna för mig i alla fall. Hade jag varit i ett land där man inte hade de här möjligheterna, där man var tvungen att pröjsa utbildning och allting själv, och där man inte fick studielån och så vidare, då är jag inte säker på om jag hade valt familj och barn. Det är jag inte. Även det här att man har rätt att vara hemma med sina barn utan att man blir en "hemmafru" är ju något positivt.

Männen i vår studie gjorde inga sådana kopplingar till välfärdsstatliga förhållanden. En tolkning av detta är att kvinnornas syn och förhållningssätt reflekterade en samhällelig ojämlikhet mellan könen. Det vill säga, det präglades av vetenskapen att barn faktiskt kan utgöra ett hinder för just *deras* möjlighet att leva "ett eget liv". Därför tog de också med i beräkningen att barn inte bara kostar pengar, utan också tid, arbete och planering. Monica, till exempel, återkom ständigt under vårt samtal till den planering av vardagen som krävdes av henne för att hon överhuvudtaget skulle få någon tid över till sig själv. "All min planering", berättade hon, "går ut på att jag ska hinna med annat än att vara instängd här hemma".

För männen tycktes sådana överväganden inte spela en avgörande roll. En trolig orsak är den könsarbetsdelning som ännu är utbredd i svenska familjer, den förhandlade familjen till trots. Därför är det just kvinnorna som starkast befarar att ett (ytterligare) barn kan komma att reducera möjligheterna till "ett eget liv".

Att välja ett eget liv – risker och krav

Vi har ovan beskrivit några aspekter som av våra informanter ansetts som viktiga i deras beslut att skaffa barn. Dessa faktorer har vi vävt samman med den först spirande, och senare alltmer dominerande individualiseringen av samhället, samtidigt som vi har framhållit vikten av ekonomiska faktorer, som till exempel att ha en egen försörjning. Vi har dock ännu inte diskuterat vad det var som gjorde att vissa av våra intervjupersoner valde att *inte* skaffa barn, eller ytterligare ett barn. I de diskussionerna framträdde fyra aspekter som viktigare än andra: yrkeskarriär, personlig frihet, känsla av tidsbrist samt bristande jämställdhet. Detta är aspekter förknippade med det individualiserade samhället.

Det är också aspekter som kan återföras till idén om en ”avtraditionalisering” av sociala mönster.

Josefin 28 år: Jag har jobbat drygt ett år. Jag skulle vilja jobba i alla fall ett år till, så att man känner att man har etablerat någonting i sitt yrke och sin bransch. Det är nog det jag egentligen vill göra först.

Pia 34 år: Jag har en konflikt inom mig – hur kommer det att påverka mig och kommer jag att bli otillfredsställd å bådas vägnar, att jag varken hinner med mitt barn och att jag inte hinner med mitt jobb. Så är det ju faktiskt för många av mina vänner.

I kölvattnet av ”avtraditionaliseringen” har en allt tydligare osäkerhet vuxit fram, som bland annat avspeglas i valet att skaffa barn eller inte. De personer som vi har intervjuat berättade i detta sammanhang även om olika former av upplevda ”risker”. Nära förbundna med sådana ”risker” var den ”personliga friheten” och upplevelsen av tidsbrist. Således värderades frihet att kunna leva sitt eget liv, att få tid till ett eget liv, högt bland dem som inte ville ha ett andra eller tredje barn:

Fredrik, 38 år: Det här med arbete och fritid kanske ligger lite i bakhuvudet, möjligheten att resa... Man kanske läser sig en period till.

Marie, 32 år: .... det är nog tiden, att man inte hinner med. Tid för barnen och sig själv – för egna aktiviteter finns det ju inte mycket utrymme för. Det finns ingen egen tid för att sticka iväg, bara jag. Det gäller ju för Mats också, han kan ju inte bara åka och fiska eller något sådant. Det är vid väldigt få tillfällen man gör saker alldeles för sig själv. Det finns det väldigt lite utrymme för.

John, 36 år: Det är väl min ”allergi” mot att tillvaron blir för mycket vardag. Det är inget roligt då, tycker jag – att man dras in i ett slags vardagstillvaro där man inte kommer ihåg när det inte var vardag sist. Nu låter jag så negativ, men det blir ... Man behöver ju göra mera saker än att bara skaffa ungar och leva något slags fattigt liv i ett vinterstockholm (skratt), och att släpa runt med någon barnvagn i snömodden.

Våra informanter uttryckte både en önskan om att få leva ”det goda familjelivet” och en önskan att få tid för ”ett eget liv”. Dock tycks rädslan för att risk-

era tillgången till vänner, fritidsaktiviteter, egna pengar och egen tid inverka tydligt på beslutet att inte skaffa (fler) barn.

För kvinnor tycks också erfarenheter av – eller rädsla för – bristande jämställdhet i hemmet bidra till beslutet att inte skaffa (fler) barn. Följaktligen framhölls jämställdhet, framförallt av kvinnorna, som en förutsättning för att skaffa barn.

Pia, 34 år: Jag måste säga att jag aldrig skulle fundera över att skaffa barn om inte jag och Arvid var så "tigha". Vi har en toppenrelation, och det är jämlikt.

Pia i citatet ovan talade med utgångspunkt i en situation där hon och hennes man ännu inte hade barn. Flera av kvinnorna som redan hade barn beklagade emellertid att arbetsfördelningen mellan dem och deras män förändrades i samband med att de fick barn.

Monica, 34 år: ... att hamna i husfrurollen och arbeta mig ur den, det är det som är det jobbiga. När man går hemma så pysslar man och gör allting. Sedan är det bekvämt att det är så – för Martin. Vare sig det är uttalat eller inte, framförallt därför att man själv är traditionell, fast man vill inte vara det. / ... / Vi hade diskuterat den här situationen, och vi sa att så ska det inte behöva vara för barnet har ju två föräldrar. Men jag känner mig missnöjd och besviken, för att det inte är så, det är jag som är hemma och sköter. / ... / Jag vet inte var jag står. Det är kanske en identitetskris, men jag känner att jag vill vara mig själv. Det är inte som när jag var 24 år och fick barn första gången. Denna gången hade jag har skaffat mig ett liv, jag hade skaffat lite av en karriär och jag är liksom någon. Och sedan är jag bara ett, ja, mjölkinventarium här hemma. Och det får jag inte ihop riktigt. Nu låter jag hemsk, men det är för att få fram effekten. Jag vill ju inte vara utan barn ... Jag vill inte gå och jobba och att någon annan tar hand om honom heller. Men det är väl det att jag vill att Martin ska ta hand om honom. Lite mer.

Framförallt de kvinnor som redan hade barn resonerade kring bristen på jämställdhet i hemmet.³² Liksom för Monica handlade erfarenheterna av ojämlikheten för dem ofta om en besvikelse över att vara den part som inte kan uppfylla sina egna drömmar. Detta innebar dock inte nödvändigtvis att de inte ville ha (fler) barn, utan det var istället en fråga om att dela på ansvaret. Samtidigt var det livet "utanför hemmet" som symboliserade den sfär i vilken den personliga identiteten skapas. För Monica resulterade därför den bristande jämställdheten mellan henne och hennes man i en känsla av identitetskris: upplevelsen av att den egna karriären, det egna livet, liksom känslan av att "vara någon", vittrade sön-

der i rollen som ansvarig för barn och hem. Det är bland annat denna nära koppling till kvinnors identitet och livsprojekt, som gör att fördelningen av hemarbetet numera tycks skapa så mycket konflikter och spänningar mellan makar och sambor. Ett jobb är inte bara ett jobb, och hemarbete är inte bara hemarbete, framhåller således Elisabeth Beck-Gernsheim. Det står också för idéer om vad en familj är, hur relationen mellan könen ska se ut, och involverar därmed också kvinnors och mäns självbilder och identiteter. Detta, menar hon, utgör den stora ”konflikten bakom konflikten”.³³ Samtidigt bidrar svårigheterna att jämka samman motsägelsefulla förväntningar till att konstruera ”barnfrågan” som ett problem.

Nyligen utgivna studier visar förvisso att de flesta kvinnor vill ha barn. Barn är för många kvinnor, såväl som män, viktiga i sökandet efter mening, närhet och värme.³⁴ För att inte ”misslyckas” som mödrar och för att ”lyckas” med att ”leva sitt eget liv”, just så som det föreskrivs i det individualiserade samhället, tvingas kvinnor emellertid att välja. Önskan om att, på samma gång som man är en närvarande och aktiv mamma, också förvärvsarbeta, utbilda sig och göra karriär skapar ambivalens. Den så kallade arbetslinjen, som utgör en grund i svensk jämställdhetspolitik, bidrar på sitt sätt till detta. Föräldraskapet konstrueras lätt som ett riskprojekt: utan jobb och karriär blir det statliga stödet litet.³⁵

Önska, välja och vilja. Några avslutande kommentarer

Fluktuationerna i de årliga födelsetalen var, som nämnts, spektakulära under 1990-talet. Efter rekordåret 1990, då det genomsnittliga antalet barn per kvinna var 2,13, sjönk siffrorna dramatiskt. År 1995 föddes i snitt 1,73 barn per kvinna och 1999 nåddes bottenrekordet på 1,50 barn per kvinna.³⁶ Det är vanligt att man pekar på den djupa ekonomiska kris som drabbade Sverige i början av 1990-talet som en orsak till denna neråtgående trend. Många framhåller också att kvinnor numera väljer att skjuta upp sitt barnafödande till senare i livet. År 1970 var sålunda förstföderskan i genomsnitt 23 år. Trettio år senare var hon nästan 29 år. Även om det ännu inte går att uttala sig med säkerhet, tycks det som om kvinnor födda på 1970-talet inte kommer att föda barn i lika stor utsträckning som kvinnorna födda på 1950-talet, eller 1960-talet. Det vi bevittnar idag är därför, menar somliga, en befolkningskris.

Den analys som vi har presenterat utgår från att individualisering, ”avtraditionalisering” och ekonomiska konjunkturen och strukturer påverkar de flesta samhälleliga sfärer, och därmed också beslutet att föda barn. Våra preliminära

tolkningar tyder på att minskningen i nativiteten på ett övergripande plan är resultatet av kraftiga förskjutningar i ekonomiska, sociala och kulturella uppfattningar om hur människor ska organisera sina liv och sin vardag. På det individuella planet tycks förskjutningen handla om hur reproduktionen ska organiseras inom ramen för parrelationen. De berättelser som vi har lyssnat till under vår undersökning vittnar förvisso om en mängd olika uppfattningar och åsikter i frågan. Ändå har vi tyckt oss kunna urskilja några teman som förefaller vara viktigare än andra. Vi har också pekat på att vissa gamla och etablerade livsmönster lever kvar trots individualiseringens och "avtraditionaliseringens" förändrande krafter. Detta, har vi hävdad, skapar mycken ambivalens och obalans i människors, och då särskilt kvinnors, liv, vilket inverkar på viljan att skaffa barn. Slutligen har vi lyft fram olikheter i kvinnornas och männens berättelser.

Önska

Flera studier visar att det bland flertalet unga kvinnor och män finns en önskan om att sätta ett eller flera barn till världen.³⁸ Uppenbarligen har dock svåra hinder för att uppfylla denna önskan tornat upp sig och skapat uppseendeväckande låga födelsetal, i Sverige såväl som i övriga Europa.

Vår studie tyder som vi sett på att flera, och ofta motstridiga, mekanismer är verksamma i denna process. De intervjuade paren gav både uttryck för idén om den sammanhållna kärnfamiljen, och för att utbildning, en rimlig ekonomisk situation och en egen karriär är högst väsentliga faktorer i beslut att skaffa barn. Med andra ord existerade en samtidig önskan om att "leva ett eget liv" och att förenas i parrelationen och kärnfamiljen. Samtidigt har framväxten av den "institutionaliserade individualismen" bidragit till att skapa självständiga individer inom parrelationen (jämför resonemanget ovan om vikten av ett fungerande socialförsäkringssystem).

Att önska sig barn är med andra ord en villkorad önskan.

Välja

The greater people's options and demands for a bit of "life of their own" and the greater the attendant risks, uncertainties and demands, the more does having children cease to be a natural part of life and become the object of conscious planning and calculation, hopes and fears – in short, the more it becomes "the question of children".³⁹

Ett iögonfallande, om än inte förvånande, resultat av vår studie är att familje- bildning har blivit föremål för mycket reflektion. Att få barn uppfattas numera långt ifrån som något ”naturligt”. Tvärtom är det fråga om ett högst medvetet och aktivt val. För dem vi intervjuade innefattade beslutet bland annat att tillföra det egna livet – och parrelationen – något mer. Särskilt det första barnet sågs närmast som en bekräftelse på ett bra förhållande. Samtidigt framgick det tydligt att exempelvis tid för sig själv var en viktig faktor som man tog hänsyn till. Barn fick därmed både representera hinder och möjligheter för den personliga utvecklingen. Förstföderskornas höjda ålder – först utbildning, jobb, inkomst och stabil relation, därefter barn – kan ses som den kompromiss som utgör lösningen på detta dilemma.

En annan aspekt knuten till själva valet att skaffa barn är frågan om fördelningen av ansvaret för familj och hem. Tidigare, när kvinnors ansvar för barnomsorg och hushållsarbete uppfattades som självklart, doldes den strukturella konflikten mellan arbetsmarknadens krav och familjens behov. Alltsedan båda parter yrkesarbetar, måste konflikten istället i ökande utsträckning lösas genom förhandlingar mellan makarna eller samborna. Alla måste söka sina egna lösningar. Detta utgör i sin tur en grogrund för konflikter. Det är inte längre lika givet vem av parterna som ska stanna hemma med de små barnen, satsa på karriären etc.⁴⁰ I den nya situation som har uppstått är det därför sannolikt att ojämlika maktförhållanden på arbetsmarknaden och i hemmen inverkar på barnafödandet. Barn innebär också ett visst mått av risktagande. I vår studie visade sig detta i att det för kvinnorna var viktigt att vara färdigutbildade, att ha stabila inkomster och att ha fasta jobb innan de fick sitt första barn. De fruktade, kan man säga, en situation där de inte skulle kunna tillgodose sin önskan om att också ha ”ett eget liv”.

Vilja

Det finns en uppsjö av förklaringar till varför kvinnor och män inte vill skaffa barn. Vi har i denna artikel enbart utgått från vårt intervjumaterial och utifrån detta diskuterat aspekter som yrkeskarriär, personlig frihet, tidsbrist samt bristande jämställdhet. Bland de par som inte ville ha (ytterligare) barn stod behovet av personlig frihet eller en redan upplevd brist på fritid fram som viktiga orsaker. Sådana förklaringar kan tolkas som tecken på den ”avtraditionalisering” av tidigare sociala och kulturella mönster som har präglat såväl Sverige som andra

västerländska samhällen under de senaste 30 till 40 åren. Att få barn betraktas med andra ord inte längre som en "naturlig" del i ett förutbestämt livslopp, utan kan väljas bort till förmån för något annat. Därmed skapas nya levnadssätt som radikalt skiljer sig från tidigare mönster. En inte allt för djärv gissning är att barnafödandet förblir ett riskprojekt, särskilt för kvinnor. Åtminstone så länge som de, liksom männen, förutsätts skapa "sina egna liv", samtidigt som ojämlikheterna mellan könen består.

Noter

* Vi vill tacka de båda anonyma granskarna för värdefulla kommentarer på tidigare utkast.

¹ Ds 2001: 57, *Barnafödande i fokus. Från befolkningspolitik till ett barnvänligt samhälle*, s 130 ff.

² År 2000 ökade dock barnafödande något i Sverige. *Välfärdsbulletinen* (2001) nr 1, s 9 samt SCB (2001) *Varför föds det så få barn? Resultat av en enkätundersökning om vad som påverkar beslutet att få barn*. Demografiska rapporter 2001: 1, s 5. Nya siffror från SCB visar att barnafödandet antas öka även år 2002. Se t ex DN debatt den 25/9 2002.

³ SCB, *Varför föds det så få barn?* s 5.

⁴ Karin Johannisson urskiljer tre historiska perioder under vilka befolkningspolitiska problem har florerat; i mitten av 1700-talet (då en markant minskning uppmättes), vid sekelskiftet 1900 (då en snabb befolkningsökning medförde problem, framförallt pga. den ökande fattigdomen bland de stora barnfamiljerna), samt 1930-talet (då en minskning i barnafödandet åter var aktuell). Se vidare Ds 2001: 57, s 33 ff. I reella tal föddes omkring 4 barn per kvinna i början av 1900-talet. Därefter minskade fruktsamheten och under 1930-talet föddes mindre än 2 barn per kvinna. Därefter har antalet födda barn per kvinna varit cirka 2 barn, dock med förhållandevis stora upp- och nedgångar. Se *En åldrande befolkning*. Bilaga 9 till LU 1999/2000.

⁵ Se Löfström, Åsa (2000) "Barn – fråga om pengar och tid" i Atkinson, A.B. m fl, *Den glömda krisen. Om ett Sverige som går isär*. Stockholm: Agora, s. 145.

⁶ Dagens mediadebatt har riktat stor uppmärksamhet mot moderskapets betydelse, barnafödandets påverkan på de senaste 30 årens förändringar i jämställdhetspolitiska sammanhang samt kvinnorollens betydelse i ett större sammanhang. Se t ex *Aftonbladet* (2001) den 3/9 och den 4/9, *Dagens Nyheter* (2001) 18/11, (2002) den 19/1, 20/1, 31/1, 4/2 samt 6/2, *Tidskriften 00-Talet* (2001) nr 7-8.

⁷ Se t ex Esping-Andersen, G. (2000) *Social Foundations of Postindustrial Economies*. Oxford: Oxford University Press, 68 ff.

⁸ SCB, *Varför föds det så få barn?*, s 6 ff., samt Ds 2001: 57, s 72 ff.

⁹ Ur SCB, *Varför föds det så få barn?*, s 12-17.

¹⁰ Se t ex Beck, U. (1992) *Risk Society. Towards a New Modernity*, London: Sage, Beck, U. & Beck-Gernsheim, E. (2002) *Individualization*, London: Sage, samt Wagner, P. (1994) *A Sociology of Modernity. Liberty and Discipline*. London: Routledge.

¹¹ Stacey, J. (1990) *Brave New Families. Stories of Domestic Upheaval in Late Twentieth Century America*. New York: Basic Books.

¹² Beck, U. & Beck-Gernsheim, E., *Individualization*, s 24.

¹³ A.a. s 2.

¹⁴ A.a. s 24.

¹⁵ A.a. s 26.

¹⁶ Freeman, C. & Soete, L. (1994) *Work for All or Mass Unemployment?* London: Pinter.

¹⁷ Esping-Andersen, E., *Social Foundations of Postindustrial Economies*, s 70.

¹⁸ Denna process startade redan under 1870-talets senare hälft. Se vidare: Schön, L. (2000) *En modern svensk ekonomisk historia. Tillväxt och omvandling under två sekel*. Stockholm: SNS förlag.

¹⁹ Se Myrdal, A. & Myrdal, G. (1934) *Kris i befolkningsfrågan*. Stockholm: Albert Bonnier förlag, samt Myrdal, A. (1935) *Stadsbarn. En bok om fostran i storbarnskammare*. Stockholm: Kooperativa förbundet.

²⁰ Ohlander, A-S. (1991) "The Invisible Child? The Struggle For a Social Democratic Family Policy in Sweden, 1900–1960", i Bock, G. och Thane, P. (red) *Maternity and Gender Policies: Women and the Rise of the European Welfare States 1880s–1950*. London: Routledge, s 69 ff.

²¹ *Demokrati och makt i Sverige. Maktutredningens huvudrapport*. SOU 1990:44, s 86. För en liknande analys, se Acker, J. (1990) "Könskompromissen i den svenska välfärdsstaten", *Tiden* 8 (461–469).

²² Se Beck, U. & Beck-Gernsheim, E., *Individualization*, s 56.

²³ Löfström, Å. (2001) "Kvinnor, barn och politik", *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, 22 (3-4), s 88.

²⁴ Ohlander, A-S., "The Invisible Child?", s 69 ff.

²⁵ Axelsson, C. (1991) *Hemmafrun som försvann. Övergången till lönearbete bland gifta kvinnor*. Stockholm: Institutet för social forskning.

²⁶ Hobson, B. (1997) "Kön och missgynnade: Svensk jämställdhetspolitik speglad i EG-domstolens policy", i Stark, A. (red) *Ljusnande framtid eller ett långt farväl: Den svenska välfärdsstaten i en jämförande belysning*. SOU 1997: 115. s 198 ff.

²⁷ Det blev alltså ekonomiskt rationellt att föda ytterligare ett barn inom loppet av 30 månader efter det att det första barnet var fött. Se t ex *En åldrande befolkning*. Bilaga 9 till LU 1999/2000.

²⁸ Det tar dessutom längre tid att etablera sig på bostadsmarknaden, arbetsmarknaden och mänskor före de etablerar ett fast förhållande senare i livet. Ds 2001: 57, s 16 ff.

²⁹ Även en stabil relation och deras ålder uppfattades som viktiga faktorer.

³⁰ Det finns också andra skillnader mellan kvinnors och mäns uppfattningar. I utredningen *Barnafödande i fokus* hävdas t ex att endast 30% av unga män (17-29 år) anser att familjen är viktigare än fritid och vänner. Bland de tillfrågade kvinnorna svarade 60% att de hellre prioriterade familjen än fritid och vänner. Se Ds 2001: 57, s 74.

³¹ Vikten av att ha en anställning poängteras också i utredningen *Barnafödandet i fokus*. Här framhålls dessutom en diskrepans mellan låg- och högutbildade kvinnor. ”/.../med låga inkomster följer lågt barnafödande och det gäller också tidsbegränsade jobb som ofta är ganska osäkra och där inkomstmöjligheterna är svåra att förutse. För högre utbildade kvinnor är ’karriärplanering’ ett viktigt skäl till att man väntar med barn.” (Ds 2001: 57, s 19). Liknande resultat har även vi noterat. Se också Löfström, Å. 2000, s. 150-1.

³² Också andra studier tyder på att arbetsfördelningen mellan samboende och gifta par förändras i samband med barnens födelse, liksom att förändringen ger upphov till såväl besvikelse hos kvinnorna, som konflikter mellan makarna/samborna. Se t ex Ahrne, G. & Roman, C. (1997) *Hemmet, barnen och makten. Förhandlingar om arbete och pengar i familjen*. SOU 1997:139. Stockholm: Fritzes.

³³ Beck-Gernsheim, E., *Individualization*, s 104-105.

³⁴ Se t ex Ds 2001: 57.

³⁵ Se t ex Bäck-Wiklund, M. 2003 ”Familj och modernitet”, i Bäck-Wiklund, M. & Johansson, T. (red.) *Nätverksamfamiljen*. Stockholm: Natur och Kultur.

³⁶ SCB, Befolkningsregistret.

³⁷ Ds 2001: 57.

³⁸ Se t ex Ds 2001: 57.

³⁹ Beck, U. & Beck-Gernsheim, E., *Individualization*, s 126.

⁴⁰ Beck, U., *Risk Society*, s 117.

Referenser

Acker, J. (1990) ”Könskompromissen i den svenska välfärdsstaten”, *Tiden* 8: 461-469 *Aftonbladet*, 3/9 och 4/9 2001.

Ahrne, G. & Roman, C. (1997) *Hemmet, barnen och makten. Förhandlingar om arbete och pengar i familjen*. SOU 1997:139. Stockholm: Fritzes.

Axelsson, C. (1991) *Hemmafrun som försvann. Övergången till lönearbete bland gifta kvinnor*. Stockholm: Institutet för social forskning.

Beck, U. (1992) *Risk Society. Towards a New Modernity*. London: Sage.

Beck, U. & Beck-Gernsheim, E. (2002) *Individualization*. London: Sage.

Bäck-Wiklund, M. 2003 ”Familj och modernitet”, i Bäck-Wiklund, M.

& Johansson, T. (red) *Nätverksamfamiljen*. Stockholm: Natur och kultur.

Dagens Nyheter (2001) 18/11, samt (2002) 19/1, 20/1, 31/1, 4/2, 6/2 och 25/9.

Demokrati och makt i Sverige. Maktutredningens huvudrapport. SOU 1990:44.

Ds 2001: 57. *Barnafödande i fokus. Från befolkningspolitik till ett barnvänligt samhälle*.

- En åldrande befolkning*. Bilaga 9 till LU 1999/2000.
- Esping-Andersen, G. (2000) *Social Foundations of Postindustrial Economies*. Oxford: Oxford University Press.
- Freeman, C. & Soete, L. (1994) *Work for All or Mass Unemployment?* London: Pinter.
- Hobson, B. (1997) "Kön och missgynnade: Svensk jämställdhetspolitik speglad i EG-domstolens policy", i Stark, A. (red) *Ljuskande framtid eller ett långt farväl: Den svenska välfärdsstaten i en jämförande belysning*. SOU 1997: 115. Stockholm: Fritzes
- Löfström, Å. (2000) "Barn – fråga om pengar och tid" i Atkinson, A.B. m. fl., *Den glömda krisen. Om ett Sverige som går isär*. Stockholm: Agora.
- Löfström, Å. (2002) "Kvinnor, barn och politik", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 22 (3-4):85-100.
- Myrdal, A. & Myrdal, G. (1934) *Kris i befolkningsfrågan*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- Myrdal, A. (1935) *Stadsbarn. En bok om fostran i storbarnskammare*. Stockholm: Kooperativa förbundet.
- Ohlander, A-S. (1991) "The Invisible Child? The Struggle For a Social Democratic Family Policy in Sweden, 1900–1960", i Bock, G. & Thane, P. (red) *Maternity and Gender Policies: Women and the Rise of the European Welfare States 1880s–1950s*. London: Routledge.
- SCB (2000) *Varför föds det så få barn? Resultat av en enkätundersökning om vad som påverkar beslutet att få barn*. Demografiska rapporter 2001: 1.
- Schön, L. (2000) *En modern svensk ekonomisk historia. Tillväxt och omvandling under två sekel*. Stockholm: SNS förlag.
- Stacey, J. (1990) *Brave New Families. Stories of Domestic Upheaval in Late Twentieth Century America*. New York: Basic Books.
- Wikander, U. (1999) *Kvinnoarbete i Europa 1789 – 1950. Genus, makt och arbetsdelning*. Stockholm: Atlas.
- Välfärdsbulletinen* (2001: 1).
- 00-Talet* (2001: 7-8).

Abstract

Wishing, Choosing and Wanting. On the Decision to Have a Child

Falling birth rates within the European Union have given rise to a number of studies, trying to analyse and interpret why women (and men) choose not to have (many) children. One attempt in this direction is made by an ongoing EU-project, involving eight countries, including Sweden. Qualitative interviews focusing on couples' decisions to have – or not have – children have been carried out in each country. Drawing on the Swedish data, this article argues that the ongoing, and gendered, processes of individualization and de-traditionalization, as well as economic structures and economic cycles, affect such decisions. That is, couples' decisions about having children are closely connected to questions both concerning the possibilities to live “a life of your own” within the nuclear family, and to household finances and job security. Furthermore, the choice to have a baby is considered a risk project, which might involve not only poor finances and problems at work, but also increasing tensions between partners concerning the division of housework. Due to persisting gender inequalities outside, as well as inside, the couple relationship, women particularly seem to fear that a(nother) child would negatively affect their possibilities of “living a life on their own”.

Key words: family, gender relations, birth rates, individualization, detraditionalization, economic structures and economic cycles

Företrädare och ställföreträdare. Om sociala handlingspositioner.

AV BJÖRN ERIKSSON

”We see the other not simply as an individual, but as a colleague or comrade or fellow party member – in short as a cohabitant of the same specific world.”¹

Social utbytbarhet och outbytbarhet

Enligt den gängse tolkningen av Durkheims sociologi var människor i det traditionella samhället utbytbara med varandra. I kraft av trycket mot likformighet fanns inga sociala krafter som möjliggjorde individualisering. En radikal tolkning av denna tanke, inspirerad av Marcel Mauss, kunde till och med säga att människorna där saknade *persona*, en socialt erkänd individualitet.² Först i det moderna samhället, med dess högt uppdrivna arbetsfördelning börjar denna utbytbarhet att ersättas av en ökad individuell outbytbarhet (Durkheim 1997).

Diskussionen om den mänskliga utbytbarheten var ett underliggande tema i den klassiska sociologin.³ Durkheim intog därvid den avvikande positionen. De två andra huvudklassikerna stod för en omvänd tolkning: modernismen producerar utbytbarhet. Hos Marx var utbytbarheten ett uttryck för alienationen. Alienerade människor tenderar mot allt större utbytbarhet: människor som inte kan förverkliga sin mänsklighet, sina unika möjligheter, blir lika, blir bara art, och inte individuellt särskiljbara. Hos Weber härstammar tanken om utbytbarhet från hans övergripande tes om ”rationaliseringen”.⁴ I och med att allt fler samhällsområden genomgår en *Entzauberung* kommer de differentierande värdena hos individer, grupper och klasser att nedtonas – rationaliteten uniformerar tillvaron.⁵

Björn Eriksson är professor i sociologi vid Örebro universitet. Hans senaste publicerade bok är “Praktiker, varden vägval: två diskussioner kring sociologins och socialvetenskapens metodologiska praktiker” (1997). I sin senare forskning intresserar han sig för socialitetens former.

Moderniseringens fortsatta omvandling har emellertid givit Durkheim rätt – en ökande individualisering, som samtidigt tagit sig allt mer komplicerade former.⁶ Det problem man teoretiskt står inför är då varför samhället likväl inte verkar vara på väg mot en situation av komplett outbyttbarhet, något som borde vara den logiska omvändningen gentemot det traditionella samhället. Vad hindrar denna tendens att få fullt genomslag?⁷ Om, enligt Mauss radikala tolkning, den traditionella människan saknade persona varför utgör inte den moderna *enbart* persona? Vad är det som ligger i vägen för en sådan utveckling?

Min grundtanke i denna diskussion är att vårt sociala agerande företrädesvis sker utifrån en begränsad uppsättning *handlingspositioner*. Det vill säga: merparten av vårt handlande sker inte utifrån vår persona, som ju leder till outbyttbarhet, utan utifrån en sorts fasta handlingspositioner, där företrädandets och ställföreträdandets positioner är de två viktigaste. En konsekvens av detta är att outbyttbarheten begränsas.

Företrädarskap och ställföreträdarskap länkar det individuella till de samhandlingssystem som omger oss (Eriksson 2000). Denna koppling hade en tendens att försvinna i den klassiska sociologin; mer iögonenfallande fenomen tog över. Hos Marx tog klassbegreppet över. Klassen var en kategori individer, medvetet eller omedvetet sammanbundna av sin position och ingenting annat: produktionspositionens styrka slog ut alla andra positioner.⁹ På motsvarande sätt tog hos Durkheim det kollektiva medvetandet över, även om han erkände samhandlingssystemens betydelse. I diskussionen av anomi framkommer klart att det är sådana samhandlingssystem, speciellt kanske familjen, som är den sociala instans som förmedlar och upprätthåller det kollektiva medvetandet hos individen.

Att ställa handlingspositionen före persona som grund för handlandet innebär att vi placerar detta utanför de två dominerande handlingsteoretiska förutsättningarna i den moderna sociologin – rationaliteten och identiteten. Kring dessa har mycket omfattande teoretiska byggen uppförts i påtaglig konkurrens, för att inte säga konfrontation med varandra. Likväl har dessa två byggen en gemensam punkt, nämligen att handlandets grundbult, om man får säga så, finns inne i huvudet på aktören. Man handlar rationellt utifrån sin egen konsekvensprioritering eller man handlar värdemässigt utifrån den man anser sig vara. Handlingspositionen däremot är situerad *utanför* oss själva, mellan mig själv och den gentemot vilken jag handlar. Inom ramen för denna positions logik kan jag sedan handla konsekvensprioriterande eller värdemässigt.

Att vara företrädare för något respektive ställföreträdare för någon är alltså två positioner utifrån vilka ett samhandlande kan äga rum. En mycket stor del av allt handlande utgår också från dessa, som ofta nog kan vara outtalade men som inte är odefinierade. En position i denna bemärkelse ger en uppsättning handlingsmöjligheter och en uppsättning handlingsbegränsningar som är oberoende av rationalitets- eller identitetsöverbäganden. Handlingspositionerna är förbundna med en tvingande social logik, där de olika positionerna har sin egen speciella variant.⁹ Diskussionen kommer därmed att behandla en interaktiv struktur där handlingspositionerna utgör de fasta punkterna, kring vilka strukturen kan reproduceras och förändras.

Föreställningen att man handlar utifrån positioner är inte ny i sociologin. Ett av dess mest bekanta uttryck är rollbegreppet. Rollen tillhandahåller en position utifrån vilken man kan handla. Den förklarar varför man handlar, i namn av vad man handlar, vilken legitimitet man har och vilka gränser som ens handlande måste iaktta. Begreppet handlingsposition skiljer sig på två sätt från rollbegreppet. För det första är det ett *vidare* begrepp. Rollbegreppets problem är ju att det måste brytas ned till något mycket konkret för att bli analytiskt användbart. Att säga att någon spelar en roll säger i stort sett ingenting förrän vi vet *vilken* roll vederbörande spelar. Att företräda något eller ställföreträda någon säger däremot, i kraft av sina olika logiker, en hel rad väsentliga saker. Begreppens fruktbarhet förstärks dessutom av att de två positionerna har vissa oförenliga drag, som kan åstadkomma en strukturell spänning mellan dem, i synnerhet som de ofta förenas av en och samma aktör. För det andra är handlingspositionerna, som vi ska se, systematiskt sett *mer basala* begrepp än roller. De är begrepp med färre bestämmingar och de kan inkludera en rad olika roller. Roller kan specificeras utifrån handlingspositionerna, men handlingspositionerna kan bara exemplifieras utifrån rollerna. Handlingspositionerna är därmed också mer abstrakt formulerade begrepp.

Likväl är roller något vi lever med i det vardagliga livet, varför de förefaller oss enklare att hantera än de handlingspositioner jag kommer att diskutera. Liksom i fråga om roller kan man heller inte utan vidare avgöra mängden handlingspositioner. Jag vill hävda att det rör sig om få positioner. I diskussionen nedan kommer två sådana handlingspositioner att stå i centrum, företräddandets och ställföreträddandets, men mot slutet kommer jag att diskutera möjligheten av ytterligare en. Om denna inventering uttömmar mängden positioner vet jag inte.

Företräddandet och ställföreträddandet reducerar problemet med utbyttbarhet/outbyttbarhet. De två handlingspositionerna är dels något vi aktivt söker inta, dels passivt inte kan komma undan. De ger en trögghet i handlandet som minskar vår utbyttbarhet – vem som helst kan inte företräda vad som helst. Men tröggheten gör också att vi inte blir helt outbyttbara – det finns alltid flera som kan företräda just det vi företräder. Handlingspositioner är sociala bromsmekanismer.

Ställföreträddandets handlingsposition

En stor sociologisk litteratur har det senaste decenniet sökt övertyga oss om att människan i datorsamhället, eller det postmoderna samhället, eller vilken term man nu vill använda, i allt mindre utsträckning låter sig påverkas av sitt ursprung eller sin regionala förankring, utan i stället individuellt söker konstruera en egen historia eller en egen framtid på basis av de värden hon omfattar.¹⁰ Den moderna tillvaron skulle därmed bestå av outbyttbara individer kraftfullt utmärkta av persona. Det personliga valet tänks vara den avgörande grunden för social förändring och detta val utförs av outbyttbara individer. Valet är dessutom aldrig oåterkalleligt utan kan göras på nytt i princip hur många gånger som helst. Denna bild av verkligheten är dock på sin höjd en sanning med modifikation. Klass, region, kön med mera fortsätter att spela avgörande roll.

Diskussionen nedan kommer alltså att ta fasta på ett hinder av annat slag mot personas dominans, ett hinder i den interaktiva strukturen. I merparten av vår sociala verksamhet agerar vi inte som individer i dess betydelse av odelbarhet och outbyttbarhet, utan som företrädare för något eller ställföreträdare för någon. Blott i liten utsträckning och under bestämbara omständigheter drivs vi att agera som *individua*, som odelbara. Att agera socialt är i stället att agera som *del* av något givet sammanhang som dels försvarar oss och håller oss kvar och dels markerar att vi är utbyttbara och otillräckliga i oss själva. Att agera socialt, är huvudtanken i denna diskussion, är att agera som *något annat* än som oss själva endast utmärkta av persona. Jag vill alltså påstå att denna spänning mellan det utbyttbara och det outbyttbara, som ju teoretiskt har kastats mellan två extrema svar, socialt stabiliseras genom fenomenen företräddarskap och ställföreträddarskap. De är två närbesläktade fenomen som, vilket Johannes Weiss påpekar angående ställföreträddandet¹¹, rönt mycket litet intresse inom sociologin.¹²

Låt mig börja med ställföreträddaren och ta Johannes Weiss definition till hjälp. En ställföreträddarrelation innebär att *A handlar för B med inriktning mot upp-*

giften X (Weiss 1998: 30). En ställföreträdare är med andra ord en aktör som handlar i stället för en annan aktör, eller i en annan aktörs ställe, enligt den gamla juridiska formuleringen *alieno nomine agere*. Skälen att låta någon annan tala och agera i ens eget ställe, liksom formerna för detta, är legio och jag vill i huvudsak hänvisa till Weiss bok för uppslagsrika och lärda exemplifieringar. Jag kommer att hålla mig inom en mycket vardagligare ram än vad Weiss gör. Låt mig också inledningsvis påpeka att ställföreträdarskapet inte är en helt enhetlig handlingsposition – man kan nästan säga att ställföreträdandet är ett samlingsnamn för en rad besläktade positioner. Inom positionen kan man nämligen finna olika systematis- ka relationer mellan ställföreträdaren och den ställföreträdde.

Den första öppningen för en ställföreträdare är ju att den ”egentlige” eller ”rik- tige” aktören, den ställföreträdde, av olika skäl inte kan agera. Ställföreträdaren är därvid en ersättare. En sådan tänkes sällan lösa de uppgifter han ställs inför lika bra eller auktoritativt som den egentlige positionsinnehavaren, men tillräckligt bra för att vara acceptabel. De sociala typer man här kommer att tänka på är ju vika- rien, inbytare, reserven med flera. Det är tydligt att ställföreträdaren fyller ett speciellt behov: den sociala frånvarons problem. Ett sådant ställföreträdarskap kan också ha en aspekt av övning, man ”pryar” i fråga om olika handlingar just i avsikt att så småningom kunna utföra dem på riktigt.

Notera att lärarvikarien eller inbytare i ett fotbollslag är ställföreträdare för någon som visserligen upprätthåller den position de vikarierar på, men som likväl inte *är* denna position. Även de ordinaries innehav av den speciella positionen är tillfälligt. Det hade lika gärna kunnat vara någon annan som innehaft positionen. I flera fall är det ju också så att om vikarien visar sig sköta positionsuppgifterna bättre än den ordinarie tar han helt enkelt över positionen. *I denna typ av ställ- företrädarskap är således såväl ställföreträdare som ställföreträd utbytbar.*

Ställföreträdandet kan emellertid innebära betydligt mer än så. I en stor grupp av ställföreträdande relationer agerar man för en absolut annan. *I dessa fall är ställföreträdaren utbytbar, men inte den ställföreträdde.* Det enklaste och tydligaste exemplet på detta är advokaten. Advokaten talar i stället för en åtalad och han talar som den åtalade skulle göra om denne hade advokatens juridiska kun- skaper, domstolsvana och retoriska förmåga. Det betyder att advokaten represen- terar en specifik person i en specifik situation. Här är den ställföreträdde utbyt- bar, medan advokaten kan bytas ut om den ställföreträdde anser sig få bättre experthjälp från någon annan.

En ställföreträdare kan också vara en representant för en hel uppsättning andra aktörer, mest tydligt kanske i det politiska representantskapet. Den parlamentariske representanten ersätter, i varje fall i den representativa teorins ursprunglighet, en uppsättning aktörer som skulle ha agerat på samma sätt som representanten.¹³ Det politiska ställföreträdarskapet är naturligtvis mycket mer komplext än så. Till skillnad från advokaten som har ett bundet mandat, kan den politiske representanten inta en rad positioner. Ett bundet mandat över alla frågor utgör enbart den ena extrempunkten. Den andra utgår från ett agerande i väljarnas intresse, där intresset formuleras av representanten själv och innefattar möjligheter till kompromisser, kohandel etc. I det mest extrema fallet kan representanten i väljarnas eget intresse gå emot vad dessa till och med säger att de vill.¹⁴

En tredje klassisk ställföreträdare är prästen som agerar i någon guds ställe, prästen som guds röst i världen. Prästen har därvidlag den ställföreträdande makten att som det heter "binda och lösa". Han binder i gudomens ställe två personer i äktenskap och han löser i bikten den biktande från skuld. På samma sätt är den apostoliska successionen en ställföreträdande akt, som går tillbaka till Jesu utnämning av Petrus som sin ställföreträdare på jorden.

Men ställföreträdarskapet finns också där vi inte direkt uppmärksammar att det är ett sådant det rör sig om. Jag skulle vilja påstå att inte bara advokaten utan alla professioner är av detta slag. Ta läkaren som exempel. Läkaren undersöker oss, konstaterar eventuella fel, ger oss medicin eller utför andra åtgärder för att eliminera det som inte fungerar. När han gör detta utgår vi emellertid från att han agerar som vi själva skulle agera om vi hade hans kunskaper och erfarenheter. Vi skulle bry oss om vilka biverkningar en medicin har som vi ger till oss själva, vi skulle allvarligt kalkylera vilka risker som är förbundna med vissa ingrepp, vi skulle själva ta på allvar vad vi säger om diverse smärtor och skröpligheter. Vi skulle inte börja sprätta upp oss för att det vore intressant vad vi kunde hitta, vi skulle inte testa olika läkemedel för att se om de fungerade, och vi skulle inte ta betalt av oss utan att göra något. Vi skulle dessutom vara angelägna att se hur det går för oss, om vi blir bättre eller om problemen består. Vi lyder således läkarens råd, men inte obönhörligt. Har vi en känsla av att det är fel går vi hellre till en annan läkare för att få hans åsikt. Och i vissa sammanhang kan vi välja och vraka mellan det han säger (Sachs 1983). Detta markerar läkarens ställföreträdarskap: vi vill att han ska säga och göra det vi själva skulle ha gjort om vi haft hans kunskaper och erfarenhet. För att säkerställa detta ställföreträdarskap är också de

flesta professioner förbundna med olika etiker, med olika stark rättslig tyngd bakom sig.

Ett drag av individualisering finns förmodligen alltid hos en ställföreträdare, men detta drag konfronteras och begränsas av ett annat. Vad får ställföreträdaren göra, när han handlar i någons ställe? Advokaten får säga och göra allt det som den anklagade inte kan säga och göra, men inom bestämda ramar. Inom ramen för den anklagades yrkande att betraktas som oskyldig eller blott partiellt skyldig kan han agera utifrån sitt professionella omdöme. Men han kan inte vidtaga några åtgärder som ligger utanför detta yrkande: han kan inte acceptera ett domslut utan den anklagades medgivande, han kan inte vädja till nästa instans och han kan inte gå med på förlikning om sådan erbjudes, med mindre än att den anklagade ger honom ett speciellt bemyndigande till detta. På samma sätt kan en mäklare inte sälja ett hus eller en våning även om han kan argumentera för ett köp och ordna de instrumentella förutsättningarna för detta. Inte heller kunde en ställföreträdande brudgum fullborda äktenskapet, trots att han svarat inför vigselför rättaren och trots att han tillbringar bröllopsnatten tillsammans med bruden. Lakanet dem emellan markerade att det trots allt rörde sig om ett ställföreträdarskap.¹⁵ Det specifika med ställföreträdarskapet är dess kombination av individualisering och institutionalisering.

Ställföreträdaren i denna bemärkelse får inte vidtaga några oåterkalleliga åtgärder, han får sällan ens bryta givna former för handlandet. Hans handlande är begränsat. Han ska, som det heter, sköta det löpande utifrån givna premisser. Detta för emellertid med sig en socialt sett mycket betydelsefull uppgift, nämligen att separera de handlingar som anses löpande från dem som inte är det, det institutionella handlandet från det nydanande. I etablerade sociala sammanhang är denna skillnad tydlig och självklar, men i vaga, emergenta sammanhang är den ännu inte etablerad. Man kan därför fråga sig om inte ställföreträdarspositionen är en avgörande förutsättning vid institutionella nybildningar, en sorts institutionell katalysator.

En ytterligare kommentar kan göras kring detta. Ställföreträdandet skiljer som sagt det löpande från det emergenta. Det löpande är institutionens materia, det som en institution byggs av och det som institutionaliseringen kommer att bevara och förstärka. Det som markeras av ställföreträdarskapet är att dessa rutiner inte är bundna till personen; att rutinerna finns i sig själva och med någon form av rätt. Rutinerna består även om en person lämnar över dem till en annan. Detta

är detsamma som att säga att vi här har en position oberoende av om någon person intar den och en sådan position är institutionellt uppbyggd. Det som synliggörs är att ett ställföreträderskap förutsätter en *social frånvaro*, det vill säga en frånvaro i det sociala. En sådan frånvaro markerar det socialas autonomi.

Låt mig avsluta med att ta upp några mer komplexa eller ovanliga ställföreträderskap. Ställföreträderen i ovanstående mening står alltså i någons ställe, som i fallet med advokaten och prästen, inte i stället för vem som helst. Det betyder att denna ställföreträdare måste veta i vilkens eller vilkas ställe han eller hon står för att kunna agera. Det finns emellertid också en annan, mer ovanlig, kombination av utbytbarhet/outbytbarhet inom ställföreträderskapet, nämligen att *ställföreträderen är outbytbar medan den som företräds är utbytbar*. Det paradigmatiska exemplet på detta är tanken om det ställföreträdande lidandet, Jesus på korset. Ställföreträderen är här absolut, outbytbar, medan de ställföreträdade är vem som helst av oss. Som mer distinkt social företeelse exemplifieras denna relation främst av det i Webers mening traditionella ledarskapet. Kungens står i rikets ställe, hövdingens i stammens. "Kungens kropp /är/ en dubbel kropp enligt den juridiska teologi som utarbetades under medeltiden, eftersom den utöver den övergående kroppen som föds och dör omfattar en annan kropp som förblir genom tiderna och fortlever som den orörbara bäraren av kungadömet." (Foucault 1987: 39) Konungen är död, leve konungen. Kungen är, med andra ord, kungadömet och rikets ställföreträdare.

Det är svårt att i mer vardagliga sociala sammanhang leva upp till detta gloriösa ställföreträderskap, men tanken om outbytbart ställföreträdande finns så snart det rör sig om någon form av karismatiskt ledarskap. Lenin, Mao, Stalin, Hitler och många andra agerade utifrån ett ställföreträderskap där de var de outbytbara – de agerade i klassens, folkets etc ställe – medan var och en av de ställföreträdade kunde bytas ut. Mussolini hade enligt ryktet en lampa brinnande i sitt arbetsrum till 4 eller 5 på morgonen. Tanken var att han satt där och arbetade i det italienska folkets namn, han agerade *alieno nomine*. Dessa absoluta ställföreträderskap har även en annan egenskap kopplad till sig: de är totala, de omfattar hela livsrummet till skillnad från det tillfälliga ställföreträdandet, som endast omfattar en del av detta. Jag återkommer till detta.

Johannes Weiss nämner en fjärde typ av ställföreträderskap, av ännu högre komplexitet. Exempel på dessa är föräldraskap och förmyndarskap där ställföreträdandet är mer totalt vad gäller omständigheter och även, mest fundamentalt,

den ställföreträddas vilja (Weiss 1998: 72-76). Speciellt med detta är ju att *såväl den ställföreträdande som den ställföreträdde är outbytbara*, de kan inte ersättas. Begränsningen i detta ställföreträderskap, i varje fall i dagens samhälle, är dess tidsbegränsning: föräldraskapet som ställföreträderskap upphör förr eller senare.

Till dessa kunde man lägga vissa nyare anspråk på ställföreträderskap. Anti-abortrörelsen är ju något som vill ställföreträda det ofödda fostret, på samma sätt som djurrättsaktivisterna vill vara djurens ställföreträdare. Dessa ställföreträderskap är mycket speciella, och problemet här är på vilkens uppdrag de ställföreträder, legitimiteten i ställföreträderskapet.

De ställföreträddanden vi diskuterat sist har en uppsättning egenskaper som skiljer dem markant från övrigt ställföreträddande – de utgör ett sorts *ockuperat* ställföreträddande, där de ställföreträdda inte har någon del i relationen. De visar emellertid samtidigt på behovet av att identifiera ytterligare en handlingsposition, vid sidan av ställföreträddarens, nämligen *företräddaren*.

Företräddandets handlingsposition

Det första man kan konstatera kring företräderskapet är att det inte är lika lätt att avgränsa som ställföreträderskapet. Det är inte så tydligt, så explicit, så avgränsat som ställföreträderskapet, och heller inte så differentierat. Samtidigt är det en handlingsposition som penetrerar ett samhandlingssystem mer genomgående än vad ställföreträderskapet gör. Det avgörande härvidlag är att man företräder *något*, inte någon. Företräddaren företräder inte i första hand en aktör eller en uppsättning aktörer, han företräder fenomen av ett annat slag. Den som företräder arbetarklassen företräder inte arbetarna som en uppsättning aktörer, i varje fall inte i första hand. Han företräder snarare arbetarklassens intressen, hur man än vill definiera dessa. Den som företräder bilbranschen står i första hand för en uppsättning intressen och resurser av olika slag, och först i andra hand för en uppsättning aktörer. Likaså den som företräder vetenskapen. Vetenskapens företräddare står för en rad intressen, en rad kapaciteter, en försvarlig kunskapsmängd och inte minst en särskild etik. En definition av företräddaren måste alltså se annorlunda ut. Jag vill föreslå följande: En företräddare A *svarar för* en uppsättning intressen, resurser och ställningstaganden hos en avgränsad grupp aktörer *inför* en annan aktör B.

Kärnpunkten i definitionen ligger i termen ”svarar för”. Företräddaren är alltså en talesman av något slag för den verksamhet han svarar för. En talesman är emel-

lertid något annat än en ställföreträdare. En talesman svarar på frågor om en verksamhet, när han blir anmodad till detta. Han talar för verksamheten, men han tar inte beslut om verksamheten mer än någon annan, han är oftast likvärdig alla andra inom systemet. Det kunde lika gärna vara någon annan som företräder. Väsentligt för talesmannens trovärdighet är dock att han är en del av denna verksamhet: när han talar, så talar han *också* för sig själv, men det är verksamheten som gör honom till den han är. Talesmannen, till skillnad från ställföreträdaren, måste kunna säga "vi".

Här tangeras två ytterligare sidor av företrädarpositionen: företrädaren måste också *försvara* den verksamhet han svarar för liksom han måste ansvara för den. Att försvara något innebär att man i sina svar går emot eventuella attacker gentemot den verksamhet man bedriver, och att ansvara för något innebär att man erkänner och tar på sig de konsekvenser som en verksamhet eventuellt kan leda till. Dessutom är företrädarpositionen uppenbart relationell till sin karaktär. Man kan inte vara en företrädare för sig själv, företrädare är man bara *inför* någon, det är den andre som skapar själva företrädarpositionen.

Men vad är det företrädaren "svarar för", eller snarare, för att anknyta till positionsbegreppet, står till svars för? Man kan, till att börja med, företräda en *instrumentalitet*, en uppsättning resurser och kapaciteter. Tänk till exempel på företrädaren för en professionell grupp, som svarar för gruppens förmåga att "leverera", dess kapacitet att tillhandahålla auktoritativa svar. Företrädaren får svara för om man kan bota förkylningar, eller slutförvara kärnbränsle. Det vanligaste instrumentella företräderskapet är emellertid inte kopplat till professionerna, utan hör samman med de enkla samhandlingssystemen. Det är till sådana företrädare vi riktar frågor som: "Har ni klädnypor?", "Går denna buss till Oxhagen?" etc. Dem vi riktar frågorna till är företrädare för verksamheten, eller branschen, som det heter. Här syns skillnaden till ställföreträdaren tydligt. Företrädarna måste svara, men de gör det inte i någon annans ställe – de svarar som en del av verksamheten. De utför inte något som någon annan egentligen skulle göra om han kunde. Att agera i någons ställe är en sak, att svara för något är något annat.

När det gäller mer komplexa samhandlingssystem är det andra aspekter som kommer i förgrunden.¹⁶ Som vi konstaterade företräder företrädaren en resurs. Den som företräder svarar för en sådan tillgång, och i detta ligger också ett åtagande att försvara det han företräder. Till skillnad från den rene ställföreträdaren

är han emellertid själv *involverad* i det han försvarar och han har ett *moraliskt* åtagande, en bindning, gentemot dem eller det han företräder. En präst må agera i Guds namn och ställe, men han företräder kyrkan, dess lära och organisation, som han ju är en del av. Han försvarar kyrkan och tar ansvar för dess handlingar. En politiker må representera ett distrikt eller en uppsättning aktörer men han företräder sitt parti, dess ståndpunkter och val. Läkaren är min ställföreträdare vad angår kunskaperna om kroppen och vilka åtgärder som kan behöva vidtagas, men han företräder inte mig utan sin profession, läkarkåren, med dess övertygelser och ställningstaganden.

Tydligast blir skillnaden mellan företrädare och ställföreträdare hos advokaten, som är den mest renodlade ställföreträdarpositionen. Advokaten och hans klient kan naturligtvis ha band och bindningar sinsemellan, men det är inte särskilt vanligt och det är framförallt inte ett dugg nödvändigt. I vissa sammanhang är det rent olämpligt. Företrädaren har alltså del i och del av det han företräder. Den som företräder mig företräder mig indirekt, genom att företräda något han delar med mig, något vi båda är del av.

Företrädarskap är emellertid något mycket mer allmänt och vardagligt än till och med de exempel vi hittills anfört och därvid socialt sett mycket mer betydelsefullt. Jag tror man kan säga att så snart man har någon form av band och bindningar mellan samhandlande personer, det vill säga så snart vi har ett samhandlingssystem, uppstår möjligheten liksom tvånget av ett företrädarskap. Tydligast blir denna mekanism i parrelationen. I en sådan kan den ene i många fall agera i den andres ställe, men den handlingspositionen är inte den viktigaste dem emellan. Det viktiga är i stället att båda parterna måste företräda det man har *gemensamt*, att man företräder, svarar för, ansvarar och försvarar de band och bindningar som finns *mellan* parterna.

I Diane Vaughans bok *Uncoupling* (1990), som handlar om skilsmässor och hur dessa faktiskt går till, finns rader av exempel på förekomsten av detta företrädarskap och vad som händer med det under äktenskapet och skilsmässan. Två punkter tycks mig speciellt betydelsefulla i hennes diskussion. Den första är hur svårt det är att företräda något fullt ut, att inte ha i varje fall några mentala reserveringar kring de band och bindningar man företräder. Företrädandet är nästan aldrig helt solitt och helgjutet. Det betyder att det nästan alltid finns en frestelse att, så att säga, reservera sig i sitt svaromål. Det finns en spänning, ibland rentav en konflikt, mellan ens persona och det företrädarskap man uppbar. Den andra

punkten är omvänt hur svårt det är att komma ur ett företräderskap. Även om man i ett äktenskap har skiljts åt finns rester av företräderskapet kvar i någon form, även om de ursprungliga känslorna för länge sedan försvunnit. Antingen så att man känner sig föranlåten, eller snarare förpliktigad, att svara för den andre, att försvara denne eller ta ansvar för denne. Eller så att man fortfarande känner sig hatisk och sviken vilket markerar att man fortfarande är orienterad mot en förlorad tesaur av band och bindningar som har devalverats och förlorat i värde, men som ännu inte helt har avskrivits som förlust. Det betyder att de handlingspositioner man en gång intagit är svåra att släppa, att helt komma ifrån.

För de flesta vuxna är sådana företrädanden så all dagliga, så en del av vardagen att man knappast ens tänker på dem som något särskilt. Att företräda sin familj, sin arbetsplats, eventuellt ett politiskt parti har blivit en del av en själv, har sammansmält med ens persona, ingenting man särskilt reflekterar över. En gång i tiden var det nog för de flesta en stor och ganska omvälvande händelse att tillåtas företräda en sådan tesaur, i synnerhet med någon av motsatt kön. Det är svårt att inte minnas känslan av att inte längre enbart vara sitt eget svultna och intill leda välbekanta jag, utan också ha såväl tillgång till som ansvar för en tesaur, en mer eller mindre hemlig skatt av band och bindningar. Man var inte längre bara sig själv, man stod för något mer, och behovet att visa att man företrädde något utöver sig själv var mycket starkt. Därav ringar, smycken, samma kläder, mycket synligt fotografi i plånboken etc. Man ville verkligen företräda. Företrädandet gjorde världen rik, framkomlig och ordnad på ett sätt den annars inte vore, det var företrädandet som inordnade en själv i den sociala världen.

Att företräda det man faktiskt är en del av är således antingen ett starkt behov hos aktörerna i ett samhandlingssystem eller ett tvång som är svårt att komma undan. Är man en del av någonting kan man inte utan vidare komma undan detta, man får oftast lov att acceptera företräderskapet. Det betyder att en mycket specifik social situation är den där någon aktivt *hindras* att företräda något som denne *faktiskt* är en del av, vilket gör företrädandet till något åtråvärt och onåbart, något som kan bli föremål för stridigheter. Sådana situationer upplevs ofta som starkt hotande och nedvärderande. Den ”andra kvinnan” är ju därvidlag en ofta återkommande stereotyp i press och media, en position där man förvägras företräda något man faktiskt är del av och som är betydelsefullt för en.

En annan, alltför vanlig, sådan situation är den som kallas mobbning. En sådan kan ju dels omfatta olika typer av våld men dels bestå av en vägran att företräda

det man faktiskt delar med andra. Man är medlem i klassen eller på arbetsplatsen, men man får samtidigt markeringar att man inte släpps in i det samhandlingssystem som redan finns där, och som man i varje fall på papperet är en del av. ”Du får inte vara med.” Och får man inte vara med så att man erkänns som en del av systemet kan man heller inte företräda det.¹⁷

Låt mig dröja något vid mobbningsituationen eftersom den är en så specifik variant av samhandlandet. Det som kännetecknar en sådan situation är att offret befinner sig i en situation som han eller hon inte kan lämna, i varje fall inte utan grava konsekvenser. Det rör sig om skolan, där vi ju dels har skolplikt, dels behöver utbildning; arbetet, som vi behöver för vår utkomst; kasernen, där vi har skyldighet att befinna oss, etc. I de allra flesta andra sammanhang har vi möjlighet att lämna och gå någon annanstans. Här gör man det endast med stora svårigheter. Det är dessutom situationer där vi kommer att vistas under lång tid och där vi till råga på allt är ganska godtyckligt inplacerade.

Det som också kännetecknar en sådan exklusionssituation är att offret inte förefaller kunna göra något för att ändra situationen. Här är det instruktivt att jämföra med normbrytaren som också kan stötas ut, men som genom egna handlingar – beklännelse och avbön – kan återinträda i gemenskapen. Detta är ingen utväg för den mobbade. Eftersom denne inte brutit mot något kan han eller hon heller inte bekänna något eller göra avbön för något. Samma sak kan igenkännas i etnisk, könsmässig, åldersmässig eller klassmässig diskriminering. Kärnan i dessa är en vägran från någon att erkänna någon annans företrädarskap. Att förvägras företrädesrätt är alltså att hamna i en situation, där man *saknar handlingsposition*. Genom att man förvägras rätten att företräda, har man ingen position i det system där man faktiskt befinner sig, och eftersom man inte kan ta sig därifrån kan man heller inte etablera en alternativ position. Detta skulle jag gissa utgöra grunden för den handlingsförlamning och passivitet som verkar känneteckna de flesta mobbade och de flesta diskriminerade.

Denna aspekt av företrädarskapet indikerar samtidigt en innebördsglidning i uppfattningen om den sociala utbytbarheten och outbytbarheten som sällan uppmärksammas. Att vara individuell, socialt outbytbar, kan betyda två radikalt olika saker. Det kan markera hur värdefull individen är, hans oersättlighet, men det kan också markera hans låga bytesvärde – ingen vill så att säga byta till sig individen i fråga och därmed inte heller ha honom som företrädare i något sammanhang. Detta betyder att företrädarskapet tillhandahåller två gränspunkter av påtagligt

stabiliserande slag, såväl för individen själv som för det sociala system i vilket han ingår. I och med att personen är utbytbar vad beträffar det samhandlingssystem han företräder, markerar företräderskapet en *lägstnivå* för värderingen eller uppskattningen av personen i fråga. Han/jag är åtminstone lika bra, lika värdefull, lika uppskattad etc som någon annan. Han/jag är inte sämre men möjligen bättre. Ett sådant konstaterande låter ju inte så upphetsande men är fundamentalt. Om företräderskapet skulle förvägras en kan man ju inte konstatera ens detta. Den mobbade markerar just denna linje.

Företräderskapet kan emellertid också markera att man inte är mer än företrädare för ett visst samhandlingssystem och ger därmed en *högstnivå* för uppskattningen av individen – som företrädare kan man inte värderas högre än vad det samhandlingssystem man tillhör värderas till. Att företräda något kan alltså, under olika omständigheter, vara individuellt expanderande eller individuellt kontrakterande. I Durkheims terminologi kunde man säga att företräderskap är anti-anomiska.

Vem har jag framför mig?

De begreppsliga relationerna mellan ställföreträdare och företrädare är som synes inte alltför komplicerade men i den sociala verkligheten tenderar positionerna att glida samman och bli diffusa. Ställföreträdaren måste också agera företrädare, vilket komplicerar handlandet. En ställföreträdare är en person med ett uppdrag, han agerar i ett specificerat sammanhang, i ett rättsligt mål, en gudstjänst, eller under en parlamentssession. Han agerar med andra ord under begränsade omständigheter, med begränsade medel och under begränsad tid, begränsningar som markerar att ställföreträdaren ersätter någon. Ställföreträderskapet är alltså omgärdat av begränsningar och villkor som det är viktigt för aktören att iakttaga. Likväl kan han eller hon under ställföreträderskapet se sig själv också som företrädare: jag agerar inte bara i någons frånvaro utan också i kraft av min tillhörighet till något; jag är inte blott en ersättning utan genom min närvaro blir något annat närvarande som jag själv tillhör.

I vissa sammanhang är en sådan koppling oproblematiserad, i andra djupt problematiserad. Företräderskapet utövas under andra betingelser än ställföreträderskapet, företrädaren agerar inte så villkorat som ställföreträdaren. Företrädaren är redo att stå till svars för något visst under mer obegränsade omständigheter och tid, och med mer obegränsade medel, vilket också betyder att det är svårt att

komma undan ett företrädarskap – företrädare är man mer eller mindre hela tiden, vare sig man vill det eller inte. Självklart tenderar emellertid dessa positioner att glida samman och bli praktiskt svårurskiljbara. När befinner man sig i den ena handlingspositionen och när i den andra? När är det en ställföreträdare man möter och när en företrädare?

Prästen är ett tydligt exempel på det vanliga förhållandet att man kan vara såväl företrädare som ställföreträdare inför samma uppgift. När han ”löser och binder” är prästen Guds ställföreträdare. Det är Gud som löser och binder, men han gör det indirekt genom sitt verktyg, prästens hand. Det är Guds vilja, Guds nåd och Guds kraft som strömmar ut ur denna. Samtidigt är prästen ofrånkomligen en företrädare för den kyrka han är en del av. Till skillnad från Gud är kyrkan en organisation i världen, med världsliga intressen, och en präst måste i alla sammanhang företräda dessa, försvara kyrkan, och ansvara för dess intressen. Det som kan hända är att aktören spränger kopplingen mellan de två positionerna, som Luther eller Savonarola. Denna möjlighet är strukturellt inbyggd i prästrollen – att tjäna Gud mer än människor – och även om få synliga separationer finns, utgör det förmodligen en sorts mental förkastningsspricka hos många prästerliga aktörer. I den svenska kyrkan finns ju frågan om kvinnliga präster närmast institutionaliserad som en sådan spricka.

Hos politikern finns samma spricka mellan företrädarskap och ställföreträdarskap. Parlamentariska politiker är alltid ställföreträdare för en bestämd grupp aktörer. Parlamentarikern representerar ett visst område med dess aktörer och förväntas agera i parlament och andra församlingar som dessa skulle göra om de var i politikerns ställe och hade dennes insikter och politiska förmåga. I alla parlamentariska system är merparten av politikerna också företrädare för ett parti. De har ett moraliskt åtagande att ställa upp för partiet och inte skada det genom handlingar som går emot viktiga partilinjer. Det betyder att i speciella sammanhang kan ställföreträdarskapet och företrädarskapet komma i kollision med varandra – det partiet vill kan gå emot dem politikern företräder. Vad som därvidlag är starkast är olika i olika nationella system, beroende på partistruktur och valordning. I system med enmansvalkretsar blir ju ställföreträdaren automatiskt starkare än i system med proportionella val. Situationen kan dessutom kompliceras av vilka föreställningar politikern har om de intressen han vill verka för i parlamentet. Är det partiet som ytterst står för dessa intressen, och som man därför bör underordna sig oberoende av vad väljarna råkar tycka i en enskild fråga, eller

är det de som faktiskt valt honom eller henne, som ytterst står för de intressen han vill företräda?

Den professionelle läkaren agerar i vårt eget ställe i frågor som rör vår kropp och vår hälsa. Samtidigt företräder han läkarkåren, en mycket stark gruppering i samhället, van att bli tagen på allvar och van vid att dess verklighetsbeskrivning accepteras som gällande (se Lindgren 1992). Men är läkarens omdöme om mitt fall därmed oproblematiskt? Alla vet att det finns andra medicinska perspektiv, och alla vet att läkarkåren förkastar dem och försöker trycka ned dem. Dessutom blir folk inte alltid friska trots att de lyder sina läkare, och ibland, förefaller det, på grund av att de lyder sina läkare. Så vad ska man göra?

Häri ligger alltså en fundamental osäkerhet i allt samhandlande: *vem är det jag har framför mig?* Ställföreträder den jag samhandlar med mig själv, som man kan önska i fråga om till exempel läkaren, eller företräder han något annat som jag själv inte delar, men som jag möjligen kan lita på? Denna fråga kan bara besvaras i termer av förtroende.¹⁸ Jag litar på att den som sitter framför mig företräder mitt intresse, jag har förtroende för personen eller för den bransch han representerar. Företräddandet identifierar den jag har framför mig och kan alltså också försäkra mig om att det är lönt att samhandla, en försäkran som dessutom inte behöver ta hänsyn till den speciella personen utan endast vad denne företräder. Denne måste kunna belägga sitt företräderskap, visa sin polisbricka, sin läkarlegitimation, sitt uppdrag som telefonreparatör. Då först vet man att ens samhandlingar blir meningsfulla, att det är lönt att samhandla. Och därvid spelar det ingen avgörande roll om den individ vi samhandlar med inte lever upp till våra förväntningar. Företräder individen något man redan känner till vet man att man kan få rättelse, vi har en försäkran om att vårt handlande inte utnyttjas.

Bakom såväl företrädare som ställföreträdare kan man tala om utvecklade förtroendesystem, vilka finns av lite olika slag. En sådan typ är det *formellt rättsliga* förtroendesystemet, som exempelvis står bakom professionella aktörer, det vill säga bakom ställföreträdare. I ett sådant fall garanterar systemet aktörernas kapaciteter, i första hand genom beslut om vad de ska kunna och hur deras kunskaper kan kontrolleras. I andra hand garanteras kapaciteten genom möjligheten till rättelse för dem som blir felaktigt behandlade, liksom av möjligheten att den felaktigt handlande prickas för tjänstefel eller brott. Bakom företrädare, exempelvis inom vetenskapen, finns en sorts *informellt disciplinära* förtroendesystem, där kontrollen är kollegial och där ingen beslås med tjänstefel, men däremot kan

avslöjas som fuskare. Skillnaden här har att göra med att företrädaren inte gör något, han svarar bara för något. Detta kan emellertid kompliceras, vilket vi strax återkommer till.

Sociala situationer där aktörerna inte företräder något annat än sig själva är därför definitionsenligt riskabla situationer. I sådana situationer uppstår mycket snart behov av, och erbjudanden om, beskydd. Vi behöver någon eller något utöver oss själva som kan garantera våra handlingar liksom andras handlingar gentemot oss. I helt okända sammanhang fungerar inte de vanliga mekanismerna – löften, eder, et cetera – utan man måste lita till andra. En ställföreträdare kan dra in oss själva i det sammanhang ställföreträdaren företräder. Ta, som ett exempel på detta, vad en neapolitansk kusk utbrast 1863:

I am a murdered man. I bought a dead horse who does not know his way around, wants to follow only the roads he likes, slips and falls on slopes, fears squibs and bells, and yesterday he fledged and crashed into a flock of sheep that was barring the way. A camorrista [den neapolitanska maffian] who protects me and used to control the horse market, would have spared me from this theft. He used to check on the sales and get his tip from both buyers and sellers. Last year I wanted to get rid of a blind horse and he helped me to sell it as a good one, for he protected me. Now he is in jail and I was forced to buy this bad horse without him. He was a great gentleman!
(Gambetta 1988: 171)

Låt oss summera de tankelinjer vi dragit fram så här långt: att vara ställföreträdare åt någon och att företräda något är två olika sätt att agera, som är underställda skilda krav och betingelser. Dessutom kan de i olika sammanhang kollidera med varandra. Dynamiken i detta påverkar ofrånkomligen samhandlandet. Tolkningen av en aktörs agerande blir olika om man ser det utifrån ett företräderskap eller ett ställföreträderskap.

Det är en avsevärd skillnad om en advokat ställföreträder en anklagad eller kan misstänkas företräda hans intressen, i den bemärkelse vi diskuterat. En ställföreträdande advokat agerar utifrån begränsade omständigheter, själva anklagelsen, och det han företräder har bara indirekt med den anklagade att göra. Han företräder i stället rätten, lagen eller rättssamhället mot eventuella försök att korrumpera detta. Han hävdar klientens likhet inför lagen och kontrollerar kritiskt beläggen för den anklagades skuld. Mot åklagarens negativa tolkning av beläggen tillhandahåller han den positiva motsvarigheten, allt i rättssäkerhetens intresse. Om advokatens agerande i stället skulle ses som ett företräderskap för den åtala-

de, där den åtalade och advokaten delar ett gemensamt intresse, skulle hans handlingar i stället ses som lagvrängeri, där han använder lagens bokstav för att driva igenom något som går emot rättssamhället. I ett sådant fall är det alltså en drastisk skillnad mellan att agera som ställföreträdare och att handla som företrädare.

Samma sak gäller för prästen: är det Gud som talar genom prästens mun eller är det kyrkan, vilket ju inte automatiskt är detsamma. "Egentligen har du nog rätt, sade den oroliga systemen, man borde frukta Gud mer än bröderna" (Doyon 1975: 210). Kyrkan är en institution i världen med världsliga intressen och prästen är ofrånkomligen en del av denna med egna världsliga intressen inom dess ram. Så är det Guds ärenden prästen går eller är det kyrkans? Drivs politikern på motsvarande sätt alltid av omsorg om de väljare han ställföreträder eller de intressen han säger sig företräda? Finns inte alltid möjligheten och misstanken att han anpassar sitt beteende till de specifika intressen hans parti kan ha i vissa frågor och kan inte dessa intressen snarare vara relaterade till makthänsyn än till väljarna? Kan inte väljarnas bästa och de åberopade intressena vara en kuliss för partiets egna intressen eller hans egna personliga intressen inom partiet. Och även om man inte vill tillvita någon att vara korrupt så finns det en gråzon där det egna partiets maktinnehav alltid måste sägas vara bättre än att motståndarna sitter vid makten, även om det innebär att man får lägga väljarnas frågor på is.

Exemplen är självfallet banala, men visar likväl, omsatta till andra situationer, ett genomgående problem i all form av samhandlande. Två tolkningsramar står hela tiden i beredskap att brytas mot varandra och ge helt olika versioner av vad en handling innebär. De två positionerna inducerar, så att säga, en strukturell misstänksamhet i samhandlandet: Jag kan lita på en ställföreträdare, eftersom jag vet under vilka betingelser han handlar. Men jag kan inte på samma sätt lita på en företrädare, för en företrädare riskerar alltid att ha dolda intressen. Vad är hon eller han egentligen ute efter? Och om då ställföreträdaren samtidigt är en företrädare? Detta är naturligtvis inte alltid fallet, men det inträffar tillräckligt ofta för att det ska bli problematiskt.

Möjligheten av detta tolkningsskifte får betydande konsekvenser i sammanhang där man misslyckas med sitt ställföreträdande eller är svag som företrädare. Ställföreträdaren är ett instrument för någon annans vilja och utför det den företrädde skulle göra om han hade ställföreträdarens kapaciteter, resurser eller möjligheter. En ställföreträdare kan misslyckas med ett uppdrag, han lyckas inte åstadkomma uppgiften X. Advokaten kan misslyckas med att få sin klient fri;

politikern kan misslyckas med att få igenom ett förslag som gynnar hans väljare, eller med att hindra ett förslag som missgynnar dem. Den relevanta reaktionen på ett misslyckande från de ställföreträdarna är väl vad som sades av en klient till sin advokat efter ett förlorat mål – ”Du är nog inte så jävla bra!” (Silbersky 1974). Ett sådant misslyckande har emellertid begränsade konsekvenser. Målet förloras, politikern lider en förlust. Den misslyckade ställföreträdaren får knappast nytt förtroende, men konsekvenserna stannar oftast vid detta.

Till skillnad från ställföreträdaren är företrädaren inte ett instrument för någon eller något. Han företräder något han själv är en del av, han representerar något för vilket han själv står till svars, något han ansvarar för. Företrädaren förväntas ställa upp för det han företräder, svara för detta inför någon tredje person. Hans styrka som företrädare speglar styrkan hos det han företräder. Han förväntas däremot inte göra något särskilt, åstadkomma något instrumentellt.

Ett misslyckat positionstagande får därmed helt olika karaktärer. Den misslyckade ställföreträdaren har vi redan beaktat. När företrädarens misslyckas, däremot, har han inte kunnat försvara verksamheten – och han har därmed inte tagit sitt ansvar som del av denna verksamhet. Då räcker det inte med att konstatera att han inte var ”så jävla bra”. Ett sådant misslyckande kommer snarare att uppfattas och kännas som en sorts *svek* från företrädarens sida. Antingen måste företrädaren lyckas, eller så måste han visa att han försökte lyckas så långt hans krafter förmådde. En företrädare måste ”offra sig”, annars sviker han. Han sviker dem han verkar tillsammans med, han har inte tagit sitt ansvar som del av verksamheten, vare sig det gäller fotboll, äktenskap eller politik. Den misslyckade företrädaren riskerar att förkastas *moraliskt*, inte instrumentellt. Han är en svikare och steget är inte långt till att han också möjligen är en förrädare. Ställföreträdaren har problem med sina externa uppdragsgivare, företrädaren med sina likar.

En belysande situation ur denna synpunkt var de rättegångar som fördes mot ”folkets fiender” under det sovjetiska 30-talet.¹⁹ Ett sakförhållande som ofta för- anledde denna beteckning gällde uppfyllandet av femårsplanerna, påbörjade 1928. Om planen inte uppfylldes vände man sig mot dem i ledningen. Det var deras agerande som gjort att målsättningen inte uppnåddes. Det spelade härvidlag ingen roll om de inte fick material eller reservdelar utifrån. De hade misslyckats, det var den avgörande punkten. Men det var inte på grund av oskicklighet eller otur eller omöjliga villkor de hade misslyckats, skäl som hade varit adekva-

ta vad gäller professionella eller andra ställföreträdare. Genomgående i all diskussion var att misslyckandet skett på grund av sabotage, förräderi. Det betydde att ledningen inte sågs som ställföreträdande professionella, inte heller som företrädare för partiet, utan som företrädare för något dolt, fientligt till partiet. Eftersom partiet emellertid inte kunde misslyckas, måste ett faktiskt misslyckande bero inte bara på att personen svek sin uppgift utan på att han var köpt av fienden och företrädde den.

Den vanligaste situationen för denna tolkningsförskjutning ligger emellertid i personliga relationer. I vänförhållanden och parförhållanden är spänningen mellan företrädandet och ställföreträdandet alltid akut. Jag förväntas svara för förhållandet så snart det ställs till svars, och jag väntas också ställföreträda den eller de andra i relationen, om jag hamnar i en situation där jag kan göra något för dem. Underlåtenhet att ställföreträda i ett sådant sammanhang får omedelbara konsekvenser för mitt företrädarskap. Ansvarar jag verkligen för företrädarskapet om jag underlåter att ställföreträda, där det är möjligt för mig att göra det?

Det finns, avslutningsvis, ytterligare en aspekt av Sovjetexemplet som är värd att ta upp, främst för att det pekar på ett mycket vanligt sätt att använda företrädarrelationen – nämligen *det ofrivilliga, tillskrivna företrädarskapet*. I exemplet tillskrivs de anklagade en dold tillhörighet till fienden, det må i dessa fall ha gällt Tyskland, Japan eller någon inre fiende som Trotsky. De ofrivilliga företrädarna förväntas därmed svara för såväl handlingar som intentioner hos den grupp eller kategori, till vilken de föreskrivs företrädarskap. Detta är en av de avgörande mekanismerna vid etableringen av alla former av outsiders.²⁰

Tre begreppsliga tolkningar

Den tanke som speglats i diskussionen ovan är att konstellationen ställföreträdare/företrädare är central för den sociologiska diskussionen. De två länkade handlingspositionerna sammanfattar en rad aspekter av sociologisk teoribildning kring handlingsproblematiken och tillhandahåller dessutom ett i viss mån nytt perspektiv på dem. Om det nu är så att detta är ett centralt perspektiv på det sociala måste det vara möjligt att formulera en rad redan använda sociologiska begrepp i termer av företrädare/ställföreträdare. De närmaste sidorna kommer därför att ägnas ett par *skisser* med det syftet.

*

En av den sociologiska traditionens grundläggande teorier, det vill säga en av dem som givit upphov till en distinkt forskningstradition, bygger explicit på dialektiken mellan de två handlingspositioner vi diskuterat ovan – den symboliska interaktionismen (Mead 1982). Att denna teori är uppbyggd kring ett sorts dialektiskt spel mellan roller har ju blivit en truism i sociologin och socialpsykologin, men det i mitt tycke intressanta här är att dessa roller, dels snarare består av ett etablerande av handlingspositioner än roller, dels är av de två olika slag vi har skisserat ovan som företrädare och ställföreträdare.²¹

Som jag har uppfattat den symboliska interaktionismen är dess kärnpunkt den process som brukar betecknas som rolltagning – *taking the role of the other* – en process som man mycket väl kan betrakta som en sorts naturalistisk mekanism. Det naturalistiska med processen är att den förefaller vara elementär i Johan Asplunds bemärkelse (Asplund 1987). Det vill säga: den resulterar inte från någon inlärning eller från några andra omständigheter än att det finns levande handlande varelser runtomkring en. Denne andre från vilken man tar rollen kan i princip vara vem som helst, men är naturligtvis sällan det. Den andre är någon vi har viktiga relationer till. I och med att vi har att göra med en naturalistisk process krävs det inget beslut – och därmed ingen medvetenhet och därmed ingen jaguppfattning – för att ta en annan roll. Det är rolltagningen som är det ursprungliga, inte medvetenheten, beslutet eller jaget. I och med att vi tagit denna roll har vi ställt oss i en handlingsposition där vi kan få syn på oss själva.

De vanliga illustrationerna till denna tanke är ju barnet som upprepar de ord, åtbörder och gester som dess föräldrar har riktat mot det, det vill säga som repeterar olika situationer mellan sig själv och föräldrarna och där barnet spelar alla rollerna, tar över föräldrarnas roller och spelar dem gentemot sig själv. Genom denna rolltagning börjar alltså två saker framträda. Dels ett motstånd för handlinget i form av barnets eget själv som det därmed kan få syn på utifrån.²² Dels en handlande vilja som agerar gentemot detta själv, det man kan uppmärksamma som jaget. Rolltagningen ger den distans som gör att barnet kan se en uppsättning behov, önsksningar och känslor som sina utan att det därmed består av dessa behov, önsksningar och känslor. Rolltagningen etablerar över tid två saker: för det första vad man *har* av kapaciteter och resurser; och för det andra vem man *är*.

Det man kan invända emot i denna beskrivning är i mitt tycke begreppet ”roll”.

Det man uppenbarligen avser härvidlag ligger mycket närmare det jag kallat handlingsposition än det gör rollbegreppet. En roll är ju främst en viss avgränsad handlingsrepertoar, medan det avgörande i diskussionen ovan är just positionen – möjligheten att ställa sig vid sidan av sig själv. Att ta någon annans handlingsposition är att tillskansa sig eller få en uppsättning handlingsmöjligheter man annars inte har. Utifrån denna position kan man sedan agera den andres handlingsrepertoar eller ändra dennes handlingsrepertoar. Det är själva handlandet – *the act* – som är det avgörande, inte vad som föreskrivs för en viss roll.

I vår terminologi skulle vi säga att rolltagningen är ett ställföreträderskap. När barnet tar pappans eller mammans roll agerar det i denna förälders ställe gentemot sig själv. Barnet förmanar sig själv, förklarar för sig själv, lirkar med sig själv. Barnet agerar som föräldern skulle agera om denne vore där – *parente nomine agere*. Basen för detta ställföreträdande liksom för allt ställföreträdande är den ställföreträddes *frånvaro* i handlingsituationen. Föräldern kan inte agera på grund av sin frånvaro men ställföreträds i barnets värld genom att barnet själv tar över föräldrarnas agerande. Ställföreträdandet är därmed en avgörande viktig betingelse för social kontinuitet, föräldern är med även när den inte är där.

Det finns emellertid ytterligare en aspekt i rolltagningen som gör termen handlingsposition rimligare än rollterminologin. När barnet själv leker mamma, pappa, barn tar det inte bara mammans eller pappans roller, det tar, eller konstruerar, även barnets roll. Barnet agerar kinkigare eller bråkigare eller följsammare än det brukar. Det är ett spelat barn som svarar på de spelade föräldrarnas handlingar. Genom leken kommer därför dess egen handlingsposition att byggas. Och denna position är inte en ställföreträdarposition. I denna position svarar i stället barnet för barnet gentemot föräldrarna. Rolltagningen blir härvidlag ett företräderskap.

Också på en annan punkt markeras handlingspositionerna. Meads teori om självets utveckling stannar ju inte vid rolltagandet, ställföreträderskapet är i så måtto bara det första steget. Det som följer, Meads snilledrag, är att ställföreträdandet kan *generaliseras*, allmängöras från distinkta personer till allmänna principer eller allmänna värden. Gången i detta är fortfarande rolltagandet, som inte upphör i och med att man lämnar barndomen. När ställföreträderskapen på detta sätt börjar ackumuleras inträder, för det mesta i varje fall, en sorts generaliseringsprocess. De tagna positionerna förser en med ett material, ur vilket man kan dra mer övergripande värden, principer och ställningstaganden. Snarare än att

styras av den distinkta person det rörde sig om i barndomen kan man nu låta dessa värden och principer bli styrande för ens agerande. Därmed sker också en sorts byte av handlingsposition. Som aktör handlar man inte längre som någon ställföreträdare utan som en företrädare för vissa värden, eller för vissa grupper som omfattar dessa värden. Eller för en bestämd och definierad jaguppfattning. Att agera utifrån en generaliserad andre är att agera som företrädare för något.

*

Med tanken om företrädarskapet lyckas man också belysa en av sociologins mest bekanta begreppsliga solitärer, karisman och den karismatiska ledaren. Termen "karisma" har genomgått en påtaglig urvattning såväl från sitt religionshistoriska ursprung som från sin Weberska gestaltning. Idag betyder det knappast mer än att någon är fängslande eller har en vinnande personlighet. I sitt ursprungliga skick stod termen emellertid för något distinkt mer.

De karismatiska egenskaperna, skriver Weber, är sådana att de inte är nåbara för vanliga personer, de kan inte tillägnas, utan de ses som gudomligt ursprungna eller exemplariska (Weber 1965: 359). De är nådegåvor, godtyckligt påförda särskilda bärare utan att dessa på något sätt gjort sig förtjänta av dem. De är inte gudomliga belöningar, de är uttryck för gudomlig suveränitet.

Det specifika med den karismatiska är att han *är* det han företräder, aktören och det företrädda är ourskiljbart. Jesus är sina ord och gärningar. Det finns ingen civil Jesus, ingen privatperson Jesus vid sidan av det han står för. I så måtto utgör karisman företrädandets ändpunkt. Den karismatiska har inte, som vi andra, några inre reservationer gentemot det han företräder, han är gjuten i ett enda stycke. Han gör ingen skillnad på sig själv och sitt företrädarskap. Han har heller inga åtaganden utöver det han företräder. I stället är allt han gör en del av företrädandet. Samtidigt är den karismatiska alltid något mer än sig själv, hans anhängare väntar sig alltid något extra utöver vad som redan har givits. Den karismatiska har en gärning att leva upp till och så länge denna inte är fullbordad, måste han fortsätta agera.

På alla de punkter där det ordinära företrädandet normalt begränsas är det karismatiska handlandet obegränsat: inga inre reservationer, inga andra åtaganden. Det karismatiska handlandet kommer därvid att ge relief åt det ordinära företrädarskapet, som på motsvarande sätt kan vara fyllt med inre reservationer,

konkurrerande åtaganden och därmed underlåtenheter att försvara och ansvara för det man står för. Denna typ av anslutning till ett företräderskap är det normala. I de allra flesta fall av företräderskap har vi en del inre reservationer – hur skulle man kunna undgå det? I de allra flesta fall har man också andra åtaganden som konkurrerar med vårt företräderskap. Misstanken om svek och bedrägeri är därmed aldrig helt obefogad eller ogrundad. Så icke kring det karismatiska handlandet – ”löftena kunna ej svikas”. Tankar om svek och bedrägeri är i sådana fall omöjliga. Svek kan inte förbindas med det exemplariska och bedrägeri har ingen plats i det helgjutna.

I de fall en sådan karismatisk ledare faktiskt sviker kan konsekvensen bli omvälvande. Det kanske märkligaste av sådana fall var den judiske messias på 1600-talet, Sabbatai Sevi. Sevi fick anhängare i hela judendomen, den europeiska såväl som den orientaliska, att hylla honom som Messias.²³ Därefter avföll han till Islam, efterlämnande en judendom i total förvirring, där grunden till den moderna östjudendomen lades.

En annan sak som är utmärkande för karisman är de problem som är förknippade med dess rutinisering; omöjligheten att överföra den från person till person eller generation till generation. Karisman omvandlas vid sådana överföringar antingen till ett traditionellt ledarskap eller till ett byråkratiskt. I våra termer betyder detta att det företräderskap som utmärkte karisman splittras upp till ställföreträderskap och normala företräderskap, där någon går in i den karismatiska ställe, och tar över och förvaltar dennes handlingsposition. Det betyder i enlighet med diskussionen ovan att det den karismatiska stått för omvandlas till något löpande, något rutiniserat, något institutionaliserat. Kravet på något mer, något ytterligare skjuts på framtiden.

*

Till sist några ord om ett av de klassiska begreppen i den sociologiska begreppsapparaten, begreppet social roll. Begreppet används kontinuerligt inom sociologin, men det är samtidigt otvetydigt att det hade sin höjdpunkt under 50- och 60-talen.²⁴ Idag används begreppet som ett ganska självklart och oproblemiskt deskriptivt begrepp. Under det tidigare skedet uppfattades roll i stället som ett förklarande begrepp och rollteori som en stark förklarande teori. Därmed var det också ett begrepp kring vilket tekniskt begreppsliga diskussioner uppstod och utvecklades.

Utgångspunkten för diskussionen kring roller var Parsons *The Social System* (1964: 25f) i vilken aktörer förekom just som roller. Det vill säga: i den mån man överhuvudtaget var med i det sociala systemet var man det som roll och ingenting annat. Utifrån Parsons kom emellertid rolldiskussionen att utveckla sig till en alldeles egen diskussion med den sorts speciella akademiska finlir som snart gjorde den helt överskådlig. När sedan diskussionen om roller kopplades samman med den scientistiska sociologin hamnade man i teoretiskt omöjliga situationer av typen hur man bestämmer modersrollen. Den tekniska diskussionen upphörde på 70-talet och begreppet roll kom att användas i huvudsak med sin vardagliga innebörd. Jag går inte in på dessa problem här. Jag ska endast försöka säga något om roller i relation till denna artikels distinktion.

Det rollbegreppet klarar att hantera är en uppsättning distinkta, traderade och mycket synliga handlingsrepertoarer. I så måtto fyller det en specifik uppgift i den sociala analysen. Det fyller emellertid också en speciell uppgift i relation till vår distinktion: en roll inbegriper såväl ett företrädande som ett ställföreträdande. Till skillnad från våra andra exempel ligger det emellertid ingen klyvnad i detta dubbla positionstagande. Prästen som ställföreträdare Gud och företräder kyrkan eller advokaten som ställföreträdare sin klient och företräder rättssamhället måste hantera två positioner i möjlig konflikt med varandra. Den enskilda modern (eller någon annan rolliknande handlingsrepertoar) agerar emellertid i modersrollens ställe, samtidigt som hon företräder eller svarar för moderskapet så att säga. Rollen som specifikt handlingsmönster består alltså av ett sammansmältande av ett företrädarskap och ett ställföreträdarskap, utan den motsättning som kan förekomma i andra sammanhang. Detta ger rollen som handlingsmönster såväl en påtaglig stabilitet som en lika påtaglig svärföränderlighet.

Slutord

Diskussionen i denna artikel är en första ansats kring begreppet handlingsposition. I mitt tycke är det en lovande sådan. Positionsparet företrädare/ställföreträdare är ett begreppspar i termer av vilket vi kan diskutera rollteori, symbolisk interaktionism, karisman etc, och se dessa utifrån en gemensam begreppslig sikt-punkt – och, vilket är det avgörande, vi kan göra det utan att förminska dessa begrepp, utan att släta ut dem till något mer intetsägande. Detta gör det möjligt att hävda att företrädandet och ställföreträdandet är mer basala sociala fenomen än de andra. Dessa fenomen går sedan igen i delvis annorlunda former inom en

vid ram av sociala förhållanden, där de vi tagit upp här enbart är ganska godtyckligt valda sådana. Jag vill avsluta denna diskussion med ett försök till sammanfattning av diskussionen kring handlingspositioner.

För mig framstår alltså de två handlingspositionerna företrädarskap och ställföreträdarskap som centrala sociologiska kategorier, det vill säga kategorier man inte kan undkomma så snart man arbetar med någon form av handlande. Det handlingspositionerna markerar är ju att allt handlande förutsätter närvaron av andra, att handlande inte kan vara individuellt utan att det förutsätter mer eller mindre komplexa sociala sammanhang. Vi kan aldrig bara handla: vi handlar som någon eller något eller för någon eller något.

Det som gör de två positionerna centrala är att de är förbundna med speciella tvingande logiker. Handlingsteorier som de rationalistiska eller de identitetsgrundade förlägger i stället handlandet till aktören. Detta är förhållandet även om man medger att yttre förhållanden påverkar aktörens val av handling. För att få effekt måste denna påverkan ta vägen över aktören. Så är inte fallet med tanken om handlingspositioner. Här är det istället så att positionen ger en uppsättning regler och villkor för handlandet. Handlandet formas av något som ligger *mellan* aktören och den han agerar emot.

Det finns inte så många sociologiska fenomen som är av den karaktären. Det man närmast kommer att tänka på är kanske gåvan, för att nu återknyta till Marcel Mauss. Sociala kategorier av det slaget, det vill säga kategorier förbundna med speciella logiker, är centrala därför att man inte undkommer att beakta dem. De gör sig synliga vare sig man vill eller inte. Det är dessa logiker som gör att företrädarskap och ställföreträdarskap kan diskuteras utan att man går in på de konkreta situationer där de förekommer. Detta betyder att handlingspositioner ska betraktas som *fasta enheter i en interaktiv struktur*, "själva roten i det normala sociala livet" för att tala med Mauss (1997: 90). På samma sätt som gåvan drar med sig en rad handlingsmönster gör också handlingspositionerna just detta. Vi undkommer dem inte när vi agerar. Vi använder dem mer eller mindre medvetet, men vi får också finna oss i att de reglerar vårt handlande.

Detta reser samtidigt frågor om vilka eventuella andra handlingspositioner som kan finnas. Jag vill hävda att antalet sådana positioner är förhållandevis få.

Men vi agerar trots allt inte som företrädare eller ställföreträdare i allt samhandlande, och det som faller vid sidan av är idel välbekanta typer av handlande. Hit hör exempelvis det *personliga* samhandlandet.

Ett *personligt* samhandlande är ett som enbart är relaterat till *persona*. Det handlar om situationer där ålder, social ställning, utbildning, inkomst, kön, sociala bindningar med mera inte kan, och inte får, inverka. Med så stränga krav kan det inte råda någon större trängsel i kategorin ”personligt handlande”. Kanske är det rentav begränsat till det personliga samtalet. I ett sådant är man socialt naken, ansikte mot ansikte, på det sätt som Martin Buber beskrivit i en lång rad skrifter:

Den främsta förutsättningen för ett äkta samtal är att var och en inför sin samtalspartner verkligen menar just denna andra människa. Jag upplever att hon till sin existens är en annan; att hon på just detta, för henne unika och särpräglade sätt till sitt väsen är annorlunda än jag. Jag accepterar den människa jag står inför, så att mina ord kan riktas med största allvar till henne, just till den hon är. (Buber 1995: 43)

Till skillnad från det företrädande samtalet förs ett sådant samtal mellan två eller flera outbytbara aktörer och är byggt på närhet och öppenhet i känslor, kunskaper om varandra och beredvillighet att ta emot argument.

När man ska karakterisera ett sådant handlande hamnar man snart i beråd. I en mening framstår det som gediget osocialt, i en annan mening som det kanske starkast sociala fenomenet överhuvudtaget. ”Personligt handlande” tycks alltså vara ett slags gränsbegrepp.

Det kan i detta hänseende vara instruktivt att jämföra det personliga handlandet med karisma. Det personliga samtalet utgör antitesen till det karismatiska handlandet, men blir därmed, paradoxalt nog, också likt detta. I det karismatiska handlandet finns i princip inget personligt, endast företrädande, inga inre reservationer av personligt eller annat slag. I det personliga samtalet finns inget företrädande, endast närvaro. Det betyder emellertid att det heller inte finns några inre reservationer. I såväl det karismatiska handlandet som det personliga samtalet sker allting på ett plan. I likhet med karisma är det personliga samtalet ett undantag – visserligen ett frekvent sådant, men ett undantag likafullt. Vi för sådana samtal endast med speciella personer och ofta under speciella omständigheter. Däremot kan man, och de allra flesta har rent av behov att, gång efter annan återvända till en position där ens persona kan komma till uttryck.

Innebörden av allt detta är att det personliga samtalet inte infinner sig per automatik. Tvärt om är det resultatet av att man, tillfälligtvis, kämpat sig ur sina vanliga företrädanden och ställföreträdanden. I så måtto, tycks det, rör det sig om en

handlingsposition: man kommer bara dit genom att ta sig ur andra positioner, eller snarare genom att sätta dem inom parentes. Väl där är man dessutom underställd det personliga samtalets regelverk och logik. Till den logiken hör att det personliga samtalet upplöses om företrädarskap och ställföreträdarskap introduceras i det. Den personliga handlingspositionen ger alltså ett tillfälligt fribrev från det sociala.

Inledningsvis föreslog jag att handlingspositioner är sociala bromsmekanismer, hinder i den interaktiva strukturen som förhindrar att persona tar över. Paradoxalt nog kan vi säga att det även i den personliga handlingspositionen finns sådana hinder. Det gör det dels i kraft av att det personliga samhandlandet är ett undantag, förbehållet några få relationer och situationer, dels i kraft av att det i längden vore arbetsamt att klara sig utan det skydd och lättnader som företräddandet och ställföreträddandet ger. Den personliga handlingspositionen är instabil, svår att upprätthålla, men mer för att den är mentalt arbetsam och praktiskt ineffektiv än för att det är begreppsligt omöjligt.

Huruvida det finns ytterligare handlingspositioner – vid sidan av det ställföreträddande, företräddande och personliga handlandet – är en fråga som måste anstå. Denna artikel har syftat till att lyfta fram handlingspositioner, framför allt företräddarskap och ställföreträddarskap, som centrala sociologiska analyskategorier.

Jag vill avslutningsvis sticka ut hakan ytterligare en bit genom att hävda att de också ger en betydligt tydligare bild av vad vi avser med socialt handlande än den ganska diffusa Weberska formulering man oftast brukar anföra (Weber 1965). *Socialt handlande kan med andra ord förstås som handlande utifrån fasta handlingspositioner.*

Noter

Jag vill tacka de två anonyma granskarna för värdefulla synpunkter. Denna artikel är en del av ett större arbete, långsamt framskridande, kring socialitet och interaktion. Vissa termer och annat i texten kan påminna om detta men jag tror inte det ska leda till besvär för läsaren. Nära kopplad till framställningen av denna uppsats, liksom till det större arbetet, har varit Ola Agevall, med vilken jag för en ständig diskussion.

¹ Simmel "How is society possible?", i *On Individuality and Social Forms*, Ed. Donald Levine, 1971: 11.

² En som diskuterat detta är Johan Asplund i *Tid, rum, individ och kollektiv* (1985, kapitel 3)

³ Anslaget finns redan hos den skotska historiska skolan, Adam Smith *Wealth of Nations* (1976 [1776]: 783-4). Se också för samma inställning John Millar *An Historical View of the English Government*, 1783,

IV 144 f, samt Adam Ferguson *Essay on the History of Civil Society*, (1966 [1767]: 183).

⁴ Tanken introducerades i *Den Protestantiska Etiken och kapitalismens anda* (1978), och Weber återkom till den då och så i sina religionssociologiska arbeten. En ytterligare ingång till problematiken kom med Norbert Elias civilisationsteori *The Civilizing Process* (1994).

⁵ Se Thomas Coniavitis avhandling *Irrationalitet – rationalitet*. Max Weber – *Georg Lukacs: en uppgörelse* (1977).

⁶ En klassiker härvidlag är Norbert Elias civilisationsteori *The Civilizing Process* (1994). En som redan tidigt uppmärksammade individualiseringens komplexitet var David Riesman i *The Lonely Crowd: A Study of the Changing American Character* (1952). Andra böcker som på olika sätt diskuterar individualismens former är Beck & Beck (2002); Maffesoli (1996); Piore (1995).

⁷ För durkheimianernas del är det väl Mary Douglas som mest intensivt har ägnat sig åt att besvara denna fråga. Både i boken *How institutions think* (1986) och i sin group-grid teori är det hindren såväl mot den totala utbytbarheten som mot den totala outbytbarheten som står i förgrunden. För Douglas del ligger lösningen kring dessa problem i kunskapens stabilitet eller tröghet.

⁸ Det är ändå remarkabelt att i sitt kanske mest konkreta empiriska arbete kommer en rad andra positionstaganden in, se Marx *Louis Bonapartes adertonde brumaire* (1981).

⁹ Det jag avser med "logik" härvidlag är något av samma karaktär som det Mauss förbinder med gåvan. Se Mauss (1997).

¹⁰ Se exempelvis Alberto Melucci *Nomader i nuet. Sociala rörelser och individuella behov i dagens samhälle* (1991).

¹¹ Johannes Weiss bok *Handeln und handeln lassen: Über Stellvertretung* (1998) är den första bok jag träffat på som analyserar ställföreträdandets sociologiska innebörd och teoretiska betydelse. Jag kommer dock i diskussionen ovan att ställa mig ganska fri gentemot Weiss och betona delvis andra sidor av diskussionen. Mitt intresse i sammanhanget ligger kring samhandlandet, medan Weiss har en betydligt mer makroorienterad inställning. Jag vill också påpeka att distinktionen mellan ställföreträdare och företrädare inte finns framställd i Weiss arbete.

¹² I Hanna Pitkins *The Concept of Representation* (1967) motsvaras dessa begrepp någorlunda av "standing for" och "acting for".

¹³ Det är denna position, som gång på gång återkommit i den politiska historien, som Edmund Burke förkastade i sitt *Speech to the lectors of Bristol* där han pläderade för ett annat representationsbegrepp. Se Jim McCue *Edmund Burke and our Present Discontent* (1997).

¹⁴ Det klassiska exemplet här är franska nationalförsamlingen och den cisalpina republiken. Den cisalpina republiken hade konstituerats av de franska revolutionstrupperna. Vid det följande valet valdes emellertid den avsatte fursten tillbaks som härskare, varefter den franska nationalförsamlingen ogiltigförklarade valet med hänvisning till att valet visserligen överensstämde med *volonté de tous* men inte med *volonté générale*.

¹⁵ Innan äktenskapet sexuellt fullbordats var det inte helt giltigt. Ett icke-fullbordat äktenskap var det enda teologiskt giltiga skälet för ett äktenskaps upplösning.

¹⁶ Förekomst av en sådan resurs av band och bindningar är den avgörande skillnaden mellan så kallade "enkla" och "komplexa" samhandlingssystem. Man kan härvidlag skilja mellan två slags resurser – dem man kallar 'socialt kapital', som består av omvandlingsbara resurser, samt dem jag betecknat

'social tesaur eller skatt' som utgör en icke-omvandlingsbar resurs. Se Eriksson (2000:29ff).

¹⁷ Försök till sådana diskussioner finns i Eriksson "Mobbing: en sociologisk diskussion", *Sociologisk Forskning* (2001) samt i Eriksson, Lindberg m.fl. *Skolan – en arena för mobbing*, (2002). En vanligare, psykologisk ansats representeras av Dan Olweus (1994) och Ståle Einarsen m.fl. (1998).

¹⁸ Socialt förtroende har börjat utvecklas till ett eget forskningsområde, med en visserligen mycket disparat litteratur. Se exempelvis Barbara Misztal (1996), Niklas Luhmann (1979) och Diego Gambetta (1988:171).

¹⁹ För presentationer av en rad sådana fall, inom ramen för en sammanhängande beskrivning, se Stephen Kotkin *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization* (1995).

²⁰ Se Elias & Scotson *Etablerade och outsiders. En sociologisk studie av grannskapsproblem* (1999).

²¹ Det är lite egendomligt att vare sig Cooley, Mead eller Blumer förekommer i Johannes Weiss (1998) bok om ställföreträdandet.

²² För en diskussion av Mead utifrån denna aspekt, se Emma Engdahl och Elin Lundin "Människans sociala vara - en rekonstruktion av G.H. Meads socialpragmatism", 2000, Uppsats framlagd vid *Svenska sociologförbundets årsmöte i Växjö 2000*.

²³ En överdådig framställning av denna historia finns i Gershom Scholem (1975).

²⁴ I Sverige blev den norske psykologen Ragnar Rommetveits formuleringar stilbildande, se Rommetveit *Social norms and roles* (1968). En sammanfattande genomgång av diskussionen finns i Biddle (1979).

Referenser

Asplund, Johan (1985) *Tid, Rum, Individ och Kollektiv*, Stockholm: Liber

Asplund, Johan (1987) *Det sociala livets elementära former*, Göteborg: Korpen

Beck, Ulrich & Elisabeth Beck-Gernsheim (2002) *Individualization: institutionalized individualism and its social and political consequences*, London: Sage

Biddle, Bruce J. (1979) *Role Theory: Expectations, Identities and Behaviors*, New York: Academic Press

Buber, Martin (1995) *Det mellanmännsliga*, Ludvika: Dualis förlag,

Coniavitis, Thomas (1977) *Irrationalitet – Rationalitet. Max Weber – Georg Lukacs: en uppgörelse*, Uppsala: AUP Studia Sociologica 12

Douglas, Mary (1986) *How Institutions Think*, Syracuse, NY: Syracuse University Press

Doyon, Josy (1975) *Jag var Jehovas Vittnens tjänarinna*, Stockholm: EFS-förlaget

Durkheim, Emile (1997) *The Division of Labor in Society*, New York: Free Press

Einarsen, Ståle m.fl. (1998) *Mobbing och svåra personkonflikter*, Stockholm: Kommentus

Elias Norbert (1994) *The Civilizing Process*. Oxford: Blackwell

- Elias, Norbert & John L. Scotson (1999) *Etablerade och Outsiders. En sociologisk studie av grannskapsproblem*, Lund: Arkiv Förlag
- Engdahl, Emma & Elin Lundin (2000) "Människans sociala vara – en rekonstruktion av G.H. Meads socialpragmatism", Uppsats framlagd vid *Svenska sociologförbundets årsmöte i Växjö 2000*
- Eriksson, Björn (2000) "Enkla och komplexa samhandlingssystem: Bidrag till en strukturell handlings teori", Örebro: *Sociology at Örebro University: Work in Progress*, no 3/2000
- Eriksson, Björn (2001) "Mobbning: en sociologisk diskussion", *Sociologisk Forskning* 2: 8-43
- Eriksson, B., Lindberg, O. m fl (2002) *Skolan – en arena för mobbning*, Stockholm: Skolverket/Liber distribution
- Ferguson, Adam (1966 [1767]) *Essay on the History of Civil Society*, Edinburgh: Edinburgh University Press
- Foucault, Michel (1987) *Övervakning och straff: Fängelsets födelse*, Lund: Arkiv
- Gambetta, Diego (1988) "Mafia: the price of distrust", i Gambetta (red.) *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*, Oxford: Basil Blackwell,
- Kotkin, Stephen (1995) *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*, Berkeley: University of California Press
- Lindgren, Gerd (1992) *Doktorer, systrar och flickor: om informell makt*, Stockholm: Carlsson
- Luhmann, Niklas (1979) *Trust and Power: two works*, Chichester: John Wiley
- Maffesoli, Michel (1996) *The Time of the Tribes: the Decline of Individualism in Mass Society*, London: Sage
- Marx, Karl (1981) *Louis Bonapartes adertonde brumaire*, Göteborg: Proletärkultur
- McCue, Jim (1997) *Edmund Burke and our Present Discontents*, London: Claridge Press
- Mauss, Marcel (1997) *Gåvan*, Lund: Argos
- Mead, George Herbert (1982) *The Individual and the Social Self: Unpublished Work of George Herbert Mead*, Chicago: University of Chicago Press
- Melucci, Alberto (1992) *Nomader i nuet: sociala rörelser och individuella behov i dagens samhälle*, Göteborg: Daidalos
- Millar, John (1783) *An Historical View of the English Government. From the Settlement of the Saxons in Britain to the Revolution in 1688; to which are*

- subjoined some Dissertations connected with the History of the Government from the Revolution to the present Time*, vol.IV, London
- Misztal, Barbara (1996) *Trust in modern Societies. The Search for the Bases of Social Order*, Cambridge: Polity Press
- Olweus, Dan (1994) *Mobbning i skolan. Vad vi vet och vad vi kan göra*, Stockholm: Liber
- Parsons, Talcott (1964) *The Social System*, New York: Free Press
- Piore, Michael (1995) *Beyond Individualism*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- Pitkin, Hanna (1967) *The Concept of Representation*, Berkeley: The University of California Press
- Riesman, David (1952) *The Lonely Crowd: A Study of the Changing American Character*, New Haven: Yale University Press
- Rommetveit, Ragnar (1968) *Social norms and roles: explorations in the psychology of enduring social pressures with empirical contributions from inquiries into religious attitudes and sex roles of adolescents from some districts in western Norway*, Oslo: Universitetsforlaget
- Sachs, Lisbeth (1983) *Onda ögat eller bakterier: turkiska invandrarkvinnors möte med svensk sjukvård*, 1983, Stockholm: Liber
- Scholem, Gershom (1973) *Sabbatai Sevi: The Mystical Messiah 1626-1676*, Princeton: Princeton University Press
- Silbersky, Leif (1974) *Jag – en advokat*, Stockholm: Forum
- Simmel, Georg (1971) "How is society possible?", i *On Individuality and Social Forms: Selected Writings*, Ed. Donald Levine, Chicago: Chicago University Press
- Smith, Adam (1976 [1776]) *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*, The Glasgow Edition of the Works and Correspondences of Adam Smith, Oxford: Clarendon
- Vaughan, Diane (1990) *Uncoupling: Turning Points in Intimate Relationships*, New York: Vintage Books
- Weber, Max (1978) *Den protestantiska etiken och kapitalismens anda*, Lund: Argos
- Weber, Max (1965) *The Theory of Social and Economic Organization*, New York: Free Press
- Weiss, Johannes (1998) *Handeln und handeln lassen. Über Stellvertretung*, Wiesbaden: Westdeutscher Verlag

Abstract

Vertreter and Stellvertreter: On acting from a position

The article is part of an attempt to build a structural theory of interaction. It tries to identify a limited set of acting positions – Vertreter, Stellvertreter and personal acting. The theoretical point concerning these acting positions is that each demand a stable set of acts, and work from different logics. This stability is unmoved by such things as changes in the identity or in the preferences of the actor. The actor must subordinate himself under the logic of the position if he is to be able to co-operate with other actors. The Stellvertreter acts in another's name, *alieno nomine agere*, while the Vertreter answers for another's acts. In many situations, an actor may act as the one or the other – the priest acts in the name of God and answers for the acts of the church, which is problematic since the two may be opposed, even antagonistic, to each other.

Keywords: Vertreter, Stellvertreter, Acting positions

Kvalitative analyser og kvalitetssikring

Tendenser i engelsksproget og skandinavisk metodelitteratur

AV HENNING OLSEN

Socialforskningsinstituttet (SFI) har gennemført en undersøgelse af danske kvalitative interviewundersøgelers kvalitet (Olsen, 2002a-c). Med afsæt i Kvaales (1997) meget udbredte og til flere sprog oversatte lærebog *InterView* sættes der i SFI-undersøgelsen fokus på tendenser i et bredspektret udvalg af engelsksproget og skandinavisk kvalitativ metodelitteratur. Tendenserne retter sig imod afgrænsning af kvalitativ forskning, kvalitative undersøgelers metateoretiske grundlag, opfattelser af kvalitativ tematisering, metodologisk design og interview samt kvalitative analysestrategier og sikring af analyseresultaters kvalitet. Efter søgning af danske undersøgelser fra perioden 1980-2000 gennemføres en metodologisk typologisering af flere hundrede undersøgelser med kvalitative interview. Blandt de typologiserede undersøgelser er 15 kvalitative interviewundersøgelser udvalgt med henblik på besvarelse af spørgsmålet: Hvordan afspejler dansk kvalitativ interviewforskning tendenser i metodelitteraturen?

Med afsæt i SFI-undersøgelsen og baseret på tekstanalyse af et bredspektret udvalg af kvalitativ metodelitteratur handler artiklen om kvalitative analyser og sikring af kvalitative analyseresultaters kvalitet med særlig fokus på kvalitative

---

Henning Olsen er seniorforsker ved Socialforskningsinstituttet og ekstern lektor i samfundsvidenskabelige metoder og projektvejledning ved universiteterne i Aalborg og Roskilde (Den Sociale Kandidatuddannelse på AaU henhv. Socialvidenskab på RUC). Han er desuden adj. docent i samfundsvidenskabelige metoder ved Center för Tillämpad Socialforskning (Växjö Universitet). Docentudnævnelserne skyldes især afhandlingen "Sprogforståelse og hukommelse i danske surveyundersøgelser" (bd. I-II, København 2001: Socialforskningsinstituttet).

interviewundersøgelser. Opmærksomheden rettes først mod metodelitteraturens analysestrategiske anbefalinger, mens artiklens anden del angår kriterier for kvalitetssikring. Artiklen afsluttes med forfatterens egne refleksioner og med formulering af en række kvalitetssikrende spørgsmål. Af pladsmæssige grunde indeholder artiklen ret få litteraturhenvisninger (dokumentation af metodelitteraturens tendenser findes i: Olsen, 2002a).

Kvalitative analysestrategier

Modsat kvantitative analyser er der ikke alment anerkendte forskrifter for kvalitative. Opfattelsen deles af Kvale (1997), der pointerer, at ingen "hovedvej" fører til analyseresultater. Kvale udpeger fem analytiske "veje": meningskondensering, meningskategorisering, narrative analyser, fortolkning samt *ad hoc*-analyser, men understreger, at forskeren i alle tilfælde bør udvikle en tematisk relevant analysestrategi. Heraf følger dog ikke, at *anything goes*. Selv om "egentlig mening" aldrig findes, bør analyser kontrolleres, ligesom analytiske aspekter ekspliciteres. Med afsæt heri peges der i det følgende først på tværgående analysestrategiske tendenser i kvalitativ metodelitteratur, hvorpå der sættes fokus på forskellige opfattelser af analytisk induktion versus deduktion, konceptualisering og analytiske generaliseringer.

Tværgående analysestrategiske tendenser

I kvalitativ metodelitteratur er fraværet af en analytisk "hovedvej" ét væsentligt træk. Nogle fremholder deres analysestrategiske position som særligt anbefalelsesværdig (se fx: Miles & Huberman, 1994; Strauss & Corbin, 1990), men der er ikke konsensus om *the right way*. Anbefalingerne er bredspektrede og mange rivaliserende. I dele af metodelitteraturen peges der på, at forskere bør reflektere over valg af strategi blandt til rådighed værende: "Although we do not preach license to do as you please, we do want to counsel against the premature adoption of one or other analytic strategy to the exclusion of others. We certainly want to discourage our readers from uncritically adopting particular approaches to analysis without making principled decisions from among available alternatives." (Coffey & Atkinson, 1996:3). Udvalgelse af eksisterende analysestrategier er ikke den eneste mulighed, eftersom analysestrategier lader sig kombinere (se fx: Denzin & Lincoln, i: Denzin & Lincoln, 1994).

Trods manglende konsensus peger nogle forfattere dog på almene analytiske

træk. Creswell (1994) nævner fx, at kvalitative analyser gennemføres fra og med datatilvirkningen, forudsætter datareduktion, *displays* og kodeprocedurer. Mange bifalder det førstnævnte aspekt, fx Miles & Huberman: "We strongly recommend early analysis" (1994:50; se også: Silverman, 2000). At kvalitative analysers implikation er kodeprocedurer og kategorisering, er dog en position, som kun dækker dele af det analytiske spektrum. Andre retter opmærksomheden mod fortolkning: "For such authors, perhaps, analysis is essentially imaginative and speculative." (Coffey & Atkinson, 1996:7). Ydermere kan analyser også sigte mod dannelse af "rige" narrativer uden kodning eller brug af *displays* (se fx: Maykut & Morehouse, 1994). Endelig fremhæves helt andre forhold – fx intuition – som vigtige analytiske ingredienser (se fx: Leiufrud & Hvinden, i: Holter & Kalleberg, 1996). At beskrive kvalitative analyser som en "køgebog" er umuligt, hvilket på overbevisende måde er anskueliggjort af Tesch (1990).

En anden tendens – "*nedefra*"-perspektivet – gøres gældende af mange, men er dog mindre dominerende. Tendensen indebærer, at sociale fænomener analyseres med afsæt i undersøgelsespersoners egne erfaringer: "I want to understand the world from your point of view. I want to know what you know in the way you know it." (Spradley, 1979:34). Med dét perspektiv for øje afgør informanter, hvad der tæller som vigtigt: "What is important is not predetermined by the researcher." (Maykut & Morehouse, 1994:46). Nogle mener, at perspektivet er det mest grundlæggende træk. Undertiden teori-relateres analyser eller har teori-generering som mål, mens analyser andre gange er deskriptive, fx når "... a scholar displays the facts of a situation in a relatively straightforward manner." (Potter, 1996:159). Uanset teoretiske aspekters placering fordrer "*nedefra*"-perspektivet, at den afgørende stemme er informantens. Forfattere, der betoner dette perspektiv, mener, at analyser kan føre til loyale *thick descriptions* (se fx: Coffey & Atkinson, 1996). Andre har dog betydelig skepsis over for "talens talen for sig selv": "So the idea of just 'hanging out' with the aim of faithfully representing subjects' worlds is a convenient myth .." (Silverman, 2000:62).

Forskere anvender og/eller udvikler abstrakte begreber. Begreber – forskningsens "byggesten" – kan være fastlagte på forhånd eller udvikles. Uanset om begreber udvikles induktivt, deduktivt, abduktivt eller på anden måde, peges der ofte på *konceptualisering* – en tredje tendens – som et centralt analytisk træk. Når forskere konceptualiserer, anskues noget som *noget*: "... you first make the observation that something important or notable is occurring, and then you clas-

sify or describe it.” (Boyatzis, 1998:4). Konceptualisering er at uddrage begreber af det partikulære: “Att analysera är att hitta ett eller flera sätt att vaska fram det vi uppfattar som de råa faktas mest signifikanta innebörd, att komprimera, omorganisera och kombinera dem.” (Ely et al., 1993:154). Begreber og abstrakte kategorier kan udvikles ved kodning. Kodning er konceptualisering, men konceptualisering forudsætter ikke altid kodning. Også kodekritiske forskere udvikler “meningsetiketter”. Som fx hos Miles & Huberman kan konceptualisering være deduktiv med afsæt i eksisterende begreber. Andre gange retter konceptualisering sig mod induktiv teorigenerering. Selv beskrivelse indebærer “navngivning” og begrebsanvendelse (se fx: Dey, 1993). Kvale nævner især konceptualisering i tilknytning til meningskategorisering, men ikke som et alment analytisk træk.

Heller ikke *fortolkning* – en fjerde tendens – nævnes af Kvale som et alment analytisk træk. Mens Kvale og andre metodeforfattere sonder mellem analyse og fortolkning, afvises sondringen i anden litteratur. Wolcott (1994) sonder fx mellem beskrivelse, analyse og fortolkning. Mange peger dog på fortolkning som et alment analytisk vilkår. Fraværet af konsensus om fortolknings analytiske rolle skyldes bl.a. vekslende opfattelser af, hvad *fortolkning* er. Én definition er: “Interpretations arise when patterns, themes, and issues are discerned in the data and when these findings are seen in relation to one another and against larger theoretical perspectives” (Ely et al., 1997:160). Andetsteds er fortolkning vagt eller ikke defineret, hvilket skaber indtryk af et begreb med stor betydningsvidde, nemlig at forskere ved analyse og refleksion når frem til forståelse af sociale eller andre fænomener. Hermed bliver fortolkning og forståelse forbundne kar. Der peges på, at analyse og fortolkning integreres, hvorfor det er vanskeligt at sondre mellem dem (se fx: Bryman, 1997). Andre fremhæver, at fortolknings bevirker, at spejlinger mellem "virkelighed" og "empiriske kendsgerninger" er umulige (se fx: Alvesson & Sköldbog, 1994). I overensstemmelse hermed nævner Leulfsrud & Hvinden, at sociale fænomener aldrig kopieres “ubesudlet”, fordi fortolkning er allestedsnærværende (i: Holter & Kalleberg, 1996).

Problemet vedrørende beskrivelse versus analyse versus fortolkning hidrører navnlig fra, at heller ikke kvalitative forskere – efter nogle forfatteres opfattelse – kan se noget som *noget* uden på forhånd at have set noget. Selv bestræbelser i retning af informantloyale *thick descriptions* forudsætter noget allerede på forhånd set, der – fx sammen med intuition og kreativitet – kan virke som ramme

for fortolkende beskrivelse. Tilsvarende gælder i endnu højere grad deduktiv konceptualisering med teoretisk forforståelse som ledetråd. Efter nogle metodeforfatteres opfattelse er genuine induktive teorigenererende analyser heller ikke mulige uden et minimum af forforståelse, der *per se* bidrager til fortolkning (se fx: Christensen, 1994a). Alt i alt er den fjerde tendens derfor ikke uden forbehold. Dog synes de færreste forfattere at bifalde en skarp sondring mellem analyse og fortolkning.

Derimod er en femte og sidste tendens næsten undtagelsesfri. I størstedelen af metodelitteraturen peges der på, at forskere bør udvikle *transparente analysestrategier*. At der ikke findes en "hovedvej", gør kvalitative analyser til en særlig udfordring: "The process of doing qualitative research presents a challenge because procedures for organizing images are ill-defined and rely on processes of inference, insight, logic, and luck, and eventually, with creativity and hard work, the results emerge as a coherent whole." (Morse, i: Morse, 1994:1). Det kan være fristende at nedprioritere principielle analysestrategiske refleksioner. Prisen kan blive en vaghed, der efterlader indtrykket af, at *anything goes* (se fx: Leiufrud & Hvinden, i: Holter & Kalleberg, 1996). Så meget desto vigtigere er det, at analyser er gennemsigtige. Jo mere distinkt den analytiske "vej" er, desto mere plausible bliver analyser, mener mange. Det gælder både, når en allerede fuldt udviklet analysestrategi vælges, fx *grounded theory*, og muligvis i endnu højere grad, når forskere bringer analytiske miks i anvendelse (se fx: Denzin & Lincoln, i: Denzin & Lincoln, 1994). Hermed udelukkes ikke, at forskere kan "lege" analytisk, blot analysestrategier tydeliggøres (se fx: Coffey & Atkinson, 1996). Hertil hører også formulering af den placering, som teori tildeles (se fx: Bryman & Burgess, 1994).

Kvalitative analyser gennemføres ikke ved standardiserede procedurers implementering, men fordrer refleksioner om udvælgelse og/eller udvikling af en "mindst ringe" analysestrategi. Hvad "nedefra"-perspektivet angår, gøres det gældende af mange metodeforfattere, men er dog mindre fremherskende end den første tendens. Mere udbredt er dén opfattelse, at kvalitative analyser forudsætter konceptualisering. Det samme gælder fortolkning, der af nogle forfattere adskilles fra analyse, mens andre fremhæver fortolkning som et alment gældende analytisk vilkår. Derimod er kravet om eksplicitering af analysestrategier fremherskende.

Analytisk induktion versus deduktion

I metodelitteraturen hævdes kvantitative analyser ofte at være deduktive, mens kvalitative er induktive (se fx: Bring, 1999). Det er dog en ikke-konsensuel opfattelse. Der er end ikke enighed om relevansen af sondringen mellem induktive og deduktive analyser, eftersom al samfundsvidenskab – mener nogle forfattere – både har induktive og deduktive aspekter: “It is certainly debatable whether ‘pure’ forms of, for example, inductive, deductive, abductive or retroductive reasoning are ever actually practised.” (Mason, 1996:142). Med forenkling sigte opretholdes sondringen mellem induktiv og deduktiv analyse – en sondring, der i øvrigt ikke ekspliciteres af Kvale (1997).

Mange peger på, at *induktive analysestrategier* er kvalitative *par excellence* (se fx: Maykut & Morehouse, 1994). Andre indtager mere moderate positioner, idet de ækvivalerer induktive og deduktive strategier. Hvad de første angår, skriver Potter: “With induction, the researcher begins by making observations. The researcher looks for patterns in the observations; the process moves from specifics (..) toward general statements (..). The inductive position is characterized by a belief that everything within the topic area should be gathered as evidence ..” (Potter, 1996:117). Fremholdelse af “nedefra”-perspektivet synes at være et incitament til induktive tilgange. Der peges på, at empirinære strategier tilsikrer, at sociale fænomener ansues ud fra informanternes synsvinkler. Ét formål hermed kan være eksplorativt. De fleste, der bifalder induktive analyser, fordrer detaljerede informantloyale beskrivelser, der inkluderer sociale kontekster. Der er dog ikke konsensus om og vage ledetråde for, hvordan beskrivelser udarbejdes (se fx: Wolcott, 1994). Der peges undertiden – også af Kvale – på behovet for ikke-konceptualiserende kondensering af interviewudskrifters “rå informationer”.

Mange induktive metodeforfattere pointerer det ønskelige i at overskride “genuin” beskrivelse. Det sker, når: “.. the researcher expands and extends data beyond a descriptive account.” (Coffey & Atkinson, 1996:9). Hertil fordres særlige procedurer, fx sigtende mod identifikation af såkaldte “meningsenheder”: “Units of meaning are identified by carefully reading through transcripts..” (Maykut & Morehouse, 1994:129). Herved forstås abstrakte begreber og/eller kategorier, hvis kriterier for inklusion og eksklusion af mange ansues som ét afgørende analytisk aspekt. Nogle forfattere finder dog sociale fænomener for komplekse til at kunne afdækkes konceptualiserende (se fx: Wolcott, 1994). Når abstrakte begreber og kategorier udvikles *ex post*, implicerer det ikke altid gene-

tering af teori: “.. there seems to be a lack of certainty about the degree to which, in the process of conceptualization, theory is being generated.” (Bryman & Burgess, 1994:220). Afhængigt af, hvorledes begrebet teori defineres, er teoriudvikling dog én af flere konceptualiserende muligheder (se fx: Boyatzis, 1998).

Induktiv teorigenerering kan fx ske ved udvikling af *grounded theory*: “.. an analytical technique that directs researchers to look for patterns in data so they can make general statements about the phenomenon they examined. The process follows inductive reasoning ..” (Potter: 1996:151). *Grounded theory* med en kernekategori, hvortil teoriens øvrige begreber relateres, beskrives i metodelitteraturen. Én afgørende antagelse er, at det ved *constant comparisons* er muligt at bevæge sig fra empiri til teori på måder, der muliggør, at empiri stedse er styrende (se fx: Christensen, 1994a). *Grounded theory* har som en anden vigtig forudsætning specifikke former for induktiv kodning (se nedenfor). At *grounded theory*-konceptualisering også har deduktive aspekter, følger af, at analysestrategien tillader test af hypoteser.

Induktive analysestrategier anbefales langt fra af alle. Der peges også på *deduktive analysestrategier* som beføjet mulighed. Deduktive strategier er ikke nødvendigvis hypotetisk-deduktive, men deduktive for så vidt som teoretisk eller anden form for forforståelse forudsættes (se fx: Holloway, 1997). Det hævdes undertiden, at kvalitative data altid er “teoriladede”, og at det, som forskere “ser” i den slags data, ikke kan adskilles fra allerede på forhånd givne perspektiver (se fx: Alvesson & Sköldbberg, 1994; Lantz, 1993). Hvis påstanden er sand, er al kvalitativ forskning for så vidt “deduktiv”. Det er dog ikke, hvad der her menes med deduktive analysestrategier, som forudsætter *explicit* forforståelse: “The researcher begins with his or her theory of what occurs and then formulates the signals, or indicators, of evidence that would support this theory.” (Boyatzis, 1998:33).

Adskillige forfattere peger på deduktive strategier, hvor analyser styres *ex ante* af begreber eller kategorier, som brugbare eller ligefrem foretrukne muligheder. Ved deduktive analyser er afsættet konceptuelt *a priori*: “A .. salient issue about conceptualization is the question of how far concepts in qualitative data analysis are *a priori* or emerge out of the research context.” (Bryman & Burgess, 1994:219). Ét *a priori* er fx, når “.. a theory is fairly well developed before going into the field.” (Potter, 1996:117). Heraf følger ikke, at deduktive analysestrategier er uden empirisk sensitivitet: “Qualitative inquiry ... starts with a priori the-

ory or understanding which is flexible.” (Kuzel, i: Crabtree & Miller, 1992:33). Modsat kvantitative undersøgelser ændres begreber og begrebsammenhænge og/eller modificeres under analyseprocessen. Deduktive strategier fører derfor ikke nødvendigvis til resultater, der er mindre “grundede” end *grounded theory*.

Selv om flere metodeforfattere nævner deduktive analysestrategier som én mulighed, er der også forbeholdne røster. Der peges fx på, at deduktion kan skyldes magelighed: “.. a theory-driven approach is comfortable for many researchers because they are starting from their own theory or someone else’s and then proceeding to develop their thematic code...” (Boyatzis, 1998:29). Navnlig i tilfælde, hvor forskere står over for ikke tidligere udforskede sociale eller andre fænomener, menes deduktive strategier at kunne virke blokerende for “uhildet” analyse. Dertil kommer, at deduktive strategier indbærer risici for ubevidste projektioner, der fører til analytisk bias. Modsat peger andre pragmatisk på, at deduktive strategier øger sandsynligheden for at opnå finansiering af påtænkte kvalitative undersøgelser (se fx: Bryman & Burgess, 1994).

Deduktive analysestrategier kan også være *hypotetisk-deduktive*. Hvor deduktive strategier ikke forudsætter hypoteser, fordrer sidstnævnte, at der med afsæt i hypoteser udledes empiriske falsifikationsbetingelser: “.. we cannot but rely on constructing hypotheses, assessing them against experience and modifying them where necessary.” (Hammersley, i: Brannen, 1992:4). Også andre – nogle dog forbeholdent – peger på hypotetisk-deduktive kvalitative analyser som én beføjet mulighed: “The researcher will begin with some sort of general proposition such as a theory or a model, then construct a test of that proposition.” (Potter, 1996:150). Opfattelsen er dog sjældent forekommende i kvalitativ metodelitteratur. Der er tværtimod en betydelig skepsis over for hypotetisk-deduktive analysers af mange påståede “linearitet”.

Omend der kun er sat fokus på tre analytiske tilgange, er det anskueliggjort, at metodelitteraturen er flertydig også på dette område. Derfor må forskere og studerende, der gennemfører kvalitative interviewundersøgelser, reflektere over, om analyser sigter mod at følge det induktive spor, det deduktive eller konglomerater heraf, fx abduktive. Blot valget af analysestrategi tydeliggøres og motiveres, synes mulighederne *legio*.

Konceptualisering og kodning

Uanset om analyser er induktive eller deduktive, stiller de krav om vekslende gra-

der af konceptualisering. Kodning er én måde, hvorpå konceptualisering kan gennemføres. Det skal nævnes, at konceptualisering ikke er ensbetydende med teorigenerering eller teorirelatering. Konceptualisering er imidlertid ét vigtigt aspekt af analyseprocessen. Et andet aspekt er fortolkning. Nogle metodeforfattere anskuer konceptualisering og fortolkning som "forbundne kar" (se fx: Dey, 1993; Holter & Kalleberg, 1996).

I kvalitative undersøgelser er kodning altid *ex post*. Hvad enten kodning er induktiv eller deduktiv, kan den nemlig først gennemføres, når ét eller flere interview er udskrevet: "Coding in qualitative research means identifying and labeling concepts and phrases in interview transcripts and fieldnotes. The identifying label for the data unit is called a code." (Holloway, 1997:32; se også: Miles & Huberman, 1994). I litteraturen sondres ofte mellem begreber og kategorier, hvor kategorier er begreber på højere abstraktionsniveauer: "A category in qualitative research is a conceptual label given to higher-order concepts which are grouped together. After coding the data, researchers put together clusters of similar codes and give them a label." (Holloway, 1997:31). Kodning genererer altså ikke altid begreber på samme abstraktionsniveau. Mens nogle begreber fx er deskriptive, forudsætter andre fortolkning. Uanset om kodning omfatter begrebs- eller kategoriudvikling, er kodning dekontekstualiserende reduktion af data.

Efter andres opfattelse kan kodning også have et rekontekstualiserende sigte (se fx: Tesch, 1990). Den "tabte" kontekst erstattes så at sige med en anden. Substituttet er den kontekst, som forskeren indfortolker begreber/kategorier i. Atter andre peger på, at kodning er miks af reduktion og udvidelse: "Coding generally is used to break up *and* segment the data into simpler, general categories and is used to expand and tease out the data, in order to formulate new questions and levels of interpretations." (Coffey & Atkinson, 1996:30). Det er derfor uklart, hvad kodning er (se fx: Bryman & Burgess, 1994), men i al fald kan kodning både være induktiv og deduktiv. Når kodeprocedurer er induktive, er "nedefra"-perspektivet afgørende. Da forskere ikke kender begreber på forhånd, findes ingen *startkodeliste* (se fx: Coffey & Atkinson, 1996). Sigtet med induktiv kodning kan være beskrivende. I litteraturen synes induktive empirinære procedurer dog oftest at rette sig mod generalisering og/eller generering af teori (se fx: Boyatzis, 1998).

Uanset om målet med induktiv kodning er deskriptivt, generaliserende og/eller teoretisk, repeteres budskabet: *stick close to the raw information*. Anbefalingen

er empirisk åbenhed og fleksibilitet. Samtidig fordrer mange metodeforfattere tydelige kodeprocedurer, så læsere har mulighed *for* at vurdere kodningen. Genuin induktiv kodning er derfor ikke ukompliceret. Én hindring kan fx være, at forskere indfortolker *for*-domme i tekster, der udsættes for "åben" kodning. Kritikere af induktiv kodning fremholder ureflekterede projektioner som en risiko. Ét sigte med induktiv kodning er at afdække sociale fænomeners mangfoldighed. Der er dog ikke konsensus om, hvordan den slags koder udvikles (se fx: Bryman & Burgess, 1994; Coffey & Atkinson, 1996). Det nævnes fx, at induktiv kodning forudsætter gentagne læsninger af interviewudskrifter, notetagning og identifikation af overordnede interviewtemaer (se fx: Boyatzis, 1998; Creswell, 1998). Andre fremhæver induktiv kodning som processer, der begynder med udvikling af rudimentære kodelister, for successivt at tilnærme sig analytisk kodning, hvor konceptualisering og kategorigenerering finder sted: "Coding is a progressive process of sorting and defining and defining and sorting collected data (...) that are applicable to our research purpose." (Glesne & Peshkin, 1992:133).

Induktive koder, som kan føre til mere abstrakte kategorier, skal være meningsfulde, præcise og empirisk "grundede". Ved eksemplarisk induktiv kodning bestemmer empirien, hvordan begreber/kategorier genereres. Der peges også på, at en "god" kode tildeles en dækkende betegnelse, defineres ved dens konstituerende betingelser, indikeres ved tekstsegmenter, hvor koden viser sig, og kontraindikeres ved, hvor der ikke forekommer spor af den. Det sidste tjener til fastlæggelse af demarkationslinjer koder imellem (se fx: Boyatzis, 1998; Creswell, 1998). Eftersom der ikke er konsensus om, hvordan induktiv kodning gennemføres, må forskere konsultere relevante dele af metodelitteraturen og selv fastlægge en motiveret kodestrategi.

Grounded theory's induktive kodning er af høj detaljeringsgrad og omtales ofte i litteraturen (se fx: Alvesson & Sköldberg, 1994; Creswell, 1998). Kodeprocedurerne sigter i første omgang mod udvikling af begreber og dernæst kategorier, men i sidste instans mod at generere teori: "Coding is .. about breaking the data apart in analytically relevant ways in order to lead toward further questions about the data. To paraphrase Strauss (1987), coding can be viewed as a way toward the excitement and inevitable payoff of grounded conceptualization." (Coffey & Atkinson, 1996:31). I *grounded theory* interagerer tilvirkning og analyse af empiri, og kodningen starter allerede ved tilvirkningens begyndel-

se: "Each concept earns its way into the theory by *repeatedly* being present in interviews – or by being significantly absent." (Corbin & Strauss, 1990:7). Begreber, der er relateret til samme sociale fænomen, grupperes i kategorier på et højere abstraktionsniveau. Således dannede kategorier, der relateres til hinanden, fungerer som teoretiske "byggesten". For at opnå præcision, sammenlignes nykodede data med tidligere kodede tilhørende samme kategori, indtil kategorien er "mættet".

Grounded theory-kodning, der begynder med åben kodning efterfulgt af såkaldt aksekodning og selektiv kodning, gennemføres ved *constant comparisons* med fokus på ligheder og forskelle: "The constant comparative method consists of a series of iterative steps in which the researcher continuously compares sections of data, incidents or cases." (Holloway, 1997:33). Princippet om *constant comparisons* blev første gang beskrevet af Glaser & Strauss i *The Discovery of Grounded Theory* (1967), men beskrives fx også af Strauss & Corbin (1990). Ved anvendelse af et *kodeparadigme* udvikles ved aksekodning en kategori med henvisning til dennes "grundede" egenskaber og dimensioner, betingelser, aktion/interaktion og konsekvenser. Derimod retter selektiv kodning sig mod begyndende teorigenerering, fx udvikling af en kernekategori.

Mens *grounded theory* er et eksempel på induktiv kodning, er Miles & Hubermans (1994) anbefalinger et eksempel på *deduktiv*. Når kodning er deduktiv, tages der almindeligvis afsæt i teoretiske begreber: "... codes represent the decisive link between the original 'raw data' (...) on the one hand and the researcher's theoretical concepts on the other." (Seidel & Kelle, i: Coffey & Atkinson, 1996:27). En anden mulighed er, at kodning relateres til foreliggende empiriske analyseresultater. Uanset art af afsæt muliggør deduktiv kodning en *startkodeliste*: "... one might code the data extracts using a code list created prior to reading the data." (Coffey & Atkinson, 1996:31). Mens induktivister afviser deduktiv kodning, peger andre på den slags kodning som tilbørlig. Enkelte hævder endda, at deduktiv kodning er mest udbredt inden for kvalitativ samfundsforskning, fx Boyatzis: "Theory-driven code development is probably the most frequently used approach in social science research." (Boyatzis, 1998:33).

Fordringer til "gode" deduktive koder er i nogen grad af samme art som til induktive, fx præcise definitioner, empiriske indikationer og kontraindikationer. Der er dog én afgørende forskel: Afsættet er på forhånd kendte begreber og/eller kategorier. Heller ikke deduktiv kodning er derfor uden problemer. Som ved

induktiv kodning er anbefalingen gennemsigtige kodeprocedurer, fx med eksplicitering af teoretisk basis. Der peges desuden på, at den slags kodning kan blokere over for udforskning af nye sociale fænomener, ligesom den risikerer at føre til projektion af *for*-domme: “After all, in using a theory-driven code, the researcher is seeking to prove his or her worldview.” (Boyatzis, 1998:34). Derfor er kravet, at deduktive forskere er ligeså datasensitive som induktivister (se fx: Holter & Kalleberg, 1996; Marshall & Rossman, 1999).

Et typisk eksempel på deduktiv kodning hidrører fra Miles & Huberman (1994), hvor kodeprocessens afsæt er *conceptual frameworks*. Ved teoristyret kodning nedbrydes empiri i temaer og kategorier, hvis sammenhænge anskueliggøres grafisk. Miles & Huberman understreger, at forforståelse og præcise problemstillinger er den bedste modværg mod *data overload*. Forforståelse og problemstillinger muliggør en startkodeliste: “That list comes from the conceptual framework, list of research questions, hypotheses, problem areas, and/or key variables that the researcher brings to the study.” (Miles & Huberman, 1994:58). Eftersom kodeprocessens afsæt er en startkodeliste, er kodningen “lukket”. Koderne ændres successivt, hvorfor den samtidig er “åben”. Det sidste sker fx ved dannelse af subkoder eller udvikling af nye koder. Hvis der ikke er forskel mellem start- og slutkodeliste, bør det give anledning til bekymring.

Sondringen mellem induktiv og deduktiv kodning er en forenkling, hvilket påpeges af flere forfattere (se fx: Holter & Kalleberg, 1996; Marshall & Rossman, 1999). Induktiv kodning har – fx inden for *grounded theory* – også deduktive aspekter. Det gælder fx, når hypoteser genereres undervejs i analyseprocessen. Omvendt har deduktiv kodning induktive aspekter, da forskere ellers næppe ville kunne afdække nye sociale eller andre fænomener. Der peges derfor på kodning som en vedvarende pendlen mellem induktion og deduktion. Endelig afvises kodning – såvel induktiv som deduktiv – af andre forfattere som et tvingende aspekt af kvalitative analyser, fx ved narrative analyser. På den anden side bifaldes kodning af mange forfattere, hvoraf nogle desuden peger på særlige metoder til sikring af koderelibilitet samt til IT-baseret facilitering af kodeprocessen.

Med hensyn til *koderelibilitet* peger Kvale og andre forfattere på, at kodestrategier bør ekspliciteres, dvs. at “kodekort” fremlægges til beskuelse. Ifølge Kvale kan kodepålidelighed fremmes ved at flere forskere koder samme interview. Tilsvarende anbefalinger fremføres andetsteds (se fx: Boyatzis, 1998; Miles & Huberman, 1994; Seale, 1999; Silverman, 2000). Mere talende er dog

litteraturens relative tavshed om kvalitetssikring af kodning. Hvor kodning anbefales, fremføres ofte krav om systematiske koderstrategier: "Systematic coding schemes, in which several researchers participate and seek to resolve differences of interpretation, can help researchers display to readers the interpretive work done in data analysis." (Seale, 1999:158). Systematisk kodning kan fx gennemføres ved uafhængig dobbeltkodning, hvor graden af overensstemmelse – *percentage agreement* – sammenlignes (se fx: Boyatzis, 1998). En anden procedure er, at samme forsker koder samme interview to eller flere gange.

Uanset om kodning gennemføres IT-baseret og kontrolleres ved anvendelse af kvalitetssikrende procedurer, sigter kodning mod konceptualisering. Ved induktiv kodning er forskere almindeligvis uden en startkodeliste, hvorimod en sådan normalt forudsættes deduktivt. Mens der i anden metodelitteratur åbnes op for alternative kodeprincipper, er Kvalets ledetråde vedrørende "meningskategorisering" forholdsvis vage, ligesom der ikke klart skelnes mellem induktiv og deduktiv kodning.

Generalisering, teorigenerering og -relatering

Mulighederne for generalisering af konceptuelle sammenhænge er omdiskuteret, hvilket også gælder teorigenerering og teorirelatering. Heller ikke om begreberne generalisering, teorigenerering og teorirelatering *per se* er der enighed. Mange forfattere – fx Kvale – peger på, at *analytisk generalisering* er mulig i kvalitativ interviewforskning, dvs. at analyseresultater bliver "vejledende" for andre beslægtede situationer. Generaliserede resultaters mål kan fx være teorigenerering eller test af teori.

At kvalitativ forskning har et generaliserende potentiale, bifaldes ikke fuldt ud i metodelitteraturen: "To generalize is to be an idiot... General knowledge are those that idiots process." (Stake, i: Alexandersson, 1998). Under henvisning til "nedefra"-perspektivet mener mange, at ikke-generaliserende beskrivelser er ét beføjet analytisk formål. Der sondres derfor ofte mellem deskriptive og generaliserende undersøgelser. Nogle fremhæver, at generaliseringsmuligheder afhænger af, hvordan *generalisering* defineres. En udbredt definition – beslægtet med Kvalets – er, at generaliserede analyseresultater er resultater, der kan overføres til analoge sociale kontekster. Generalisering er "... the replication of the findings in other similar cases or sets of conditions." (Brannen, 1992:9; se også: Seale, 1999). En lidt anden opfattelse er Holloway's: "Generalisability ... in research

exists when the findings of a study can be applied to other settings and cases or to a whole population.” (Holloway, 1997:78). Uanset art af definition fremholder nogle metodeforfattere, at generalisering ikke nødvendigvis implicerer sociale lovmæssigheder, men fx generalisering på “lavere” niveauer (se fx: Andersen, 1997).

Trods forbeholdne røster anskuer mange metodeforfattere generalisering som én mulighed: “Although some studies are of intrinsic interest, in most cases it is an advantage to try to generalize the relevance of qualitative research studies.” (Seale, 1999:118). I nogle fremstillinger tildeles generalisering tilmed forrang (se fx: Morse, 1999:in). Metodelitteraturen afspejler dog ikke-konsensus angående generaliserende procedurer. Der er heller ikke enighed om, hvorvidt generalisering er ensbetydende med generering af teori eller teorirelatering – og *vice versa*. I nogle fremstillinger følger generalisering efter teoridannelse, mens generalisering af andre anskues som en del heraf. Én slags generalisering er hypotesetest, hvis udfald ikke nødvendigvis fører til generering af teori. Det påpeges også, at generalisering har metateoretiske implikationer. Det skyldes bl.a., at konceptuelle sammenhænge forudsætter overensstemmelse mellem generalisering og “reelt” eksisterende fænomener, som generaliseringer henviser til (se fx: Alvesson & Skoldberg, 1994).

Når kvalitative forskere sætter fokus på konceptuelle sammenhænge, er sigtet ikke altid teorirelaterende og/eller teoritestende, endsige teorigenererende. Der peges fx på, at “.. qualitative research (..) can and should be used to develop and verify or test propositions about the nature of social life.” (Taylor & Bogdan, 1998:137). Nogle forudsætter “verifikation” af *propositions* i form af teorigenerering og/eller teorirelatering: “Theorizing is the constant development and manipulation of malleable theoretical schemes until the ‘best’ theoretical scheme is developed.” (Morse, 1994:32). Når teoretiske “skemaer” overføres til andre kontekster, opnås *the real power of qualitative research*. Teoribegrebet er dog ligeså vagt som generaliseringsbegrebet: “.. a system of interconnected abstractions or ideas that condenses and organizes knowledge about the social world.” (Neuman, 1997:40). I et andet eksempel er teori kohærente begreber, der opfordrer til at “se” sociale fænomener på specifikke måder (se fx: Silverman, 2000).

Når der sættes fokus på generering af teori og dernæst på teorirelatering, er det med metodelitteraturens tvetydige generaliserings- og teoribegreber *in mente*. I dele af litteraturen peges der på, at udvikling af begreber, kategorier og kon-

ceptuelle sammenhænge kan føre til *generering af teori* og dermed fx til analytisk overskridelse af informantens ytringer. Teorigenerering sker almindeligvis ved begyndende induktiv analyse med teoretisk eller anden forforståelse i parentes: “.. one should be looking for patterns, themes, and regularities as well as contrasts, paradoxes, and irregularities. One then can move toward generalizing and theorizing from the data.” (Coffey & Atkinson, 1996:47). Først senere i processen kan hypoteser angående konceptuelle sammenhænge eventuelt udvikles og betingelser for falsifikation deduceres.

Et ofte nævnt eksempel på teorigenerering er analyser, der fører til “opdagelse” af *grounded theory*: “Theory consists of plausible relationships proposed among concepts and sets of concepts.” (Strauss & Corbin, i: Denzin & Lincoln, 1994:278). Substantiel – eller i sidste instans formel – teori “opdages” via kodeprocedurer. Substantiel teori overskrider “rige” beskrivelser, men ikke specifikke sociale kontekster. Derimod er formel teori kontekstoverskridende konceptuelle sammenhænge af højere orden: “We should not settle only for substantive theories, no matter how stimulating or useful they are – for furthering theory development, for understanding phenomena, for *Verstehen* of people and actions, or for their practical use in guiding behavior and policy. General theory also has its place ..” (Strauss & Corbin, i: Denzin & Lincoln, 1994:282).

Kodeprocedurerne indebærer, at kategorier relateres sigtende mod fremhævelse af forhold ved ét socialt fænomen, der viser sig ved *constant comparisons* med andre. Processen fortsætter, indtil *theoretical saturation* foreligger. Herved forstås, at fortsat analyse hverken bidrager til yderligere udvikling af en kernekategori, andre kategorier eller af kategorielle sammenhænge. Undervejs genereres og “verificeres” hypoteser om kategorielle sammenhænge. Egentlig er tilgangen hverken induktiv eller deduktiv. I *grounded theory*-tilgangen opnås teoretisk “mætning” desuden ved at gennemføre yderligere interview med informanter ved såkaldt *theoretical sampling*. “Teoretisk” selektion er en anden forudsætning for *grounded theory*: “It is by theoretical sampling that representativeness and consistency are achieved.” (Corbin & Strauss, 1990:9). En tredje forudsætning er interaktion mellem konceptualisering og fortolkning, hvor sidstnævnte er en integreret del af generering af teori, fx ved forskeres fortolkende kreativitet (se fx: Starrin et al., 1991; Strauss & Corbin, 1990).

Trods ofte omtalt, men sjældent konsekvent implementeret i forskningspraksis, problematiserer mange *grounded theory*-tilgangens teorigenererende potenti-

ale. Der peges fx på, at tilgangen er camoufleret positivisme, eftersom "grundet" teori forudsættes udviklet med afsæt i *tabula rasa*-data. Også forbilleder som fx reproducerbarhed, præcision og verifikation deles tendentielt med positivismen. Endelig peges der på risici for triviel "naiv empirisme" og *common sense*-fortolkninger baseret på *for*-domme (se fx: Alvesson & Sköldbberg, 1994; Christensen, 1994a). Derfor er *grounded theory* muligvis slet ikke så empirinært "grundet" som hævdet: "In discovering theory, one generates conceptual categories or their properties from evidence." (Glaser & Strauss, 1967:23).

Når kvalitative analyser teorirelateres, er afsættet deduktivt, dvs. i *ex ante* udviklede begreber og konceptuelle sammenhænge. Analyser kan fx relateres til en *grand theory* eller til teorier på lavere niveauer, fx *middle range*-teorier: I så fald tilbydes ".. a place for confirmatory qualitative analysis where a theory is fairly well developed before going into the field." (Potter, 1996:117). Da teorier er udviklet i betydeligt omfang inden for fx sociologi, politologi mv., er det ikke overraskende, at mange forfattere peger på teorirelatering. På den anden side mødes konceptuel kohærens *ex ante* ofte med skepsis: ".. qualitative research is neither invariably nor explicitly driven by theory." (Glesne & Peshkin, 1992:21). Der peges fx på, at teorirelatering indebærer risici for ikke at opdage nye fænomener: "Too many researchers see the beginning theoretical frame as a structure into which they must shoehorn findings." (Ely et al., 1997:235). I overensstemmelse hermed peger Maxwell (1996) på, at forforståelse kan hæmme sensitivitet, fordi den fungerer som *coat closet*, hvorpå empiri lader sig "hænge".

Forskere, der gennemfører teorirelaterende analyser, låner/udvikler *ex ante* tentative teorier gennem hvilke sociale eller andre fænomener anskues. På forhånd fra anden forskning valgte eller konstruerede "linser" er forskellige og har vekslende begrundelser. Ét sigte kan være teoritest, hvor falsifikationsbetingelser udledes: "With deduction, researchers begin with a preexisting theory or hypothesis and deduce a test of it." (Potter, 1996:117). Med et endemål, der ikke er afprøvning af teori, kan teoretisk forforståelse også danne grundlag for udvikling og test af hypoteser. Nogle forfattere anskuer ".. hypothesis formulation as a perfectly general activity applicable to all forms of inquiry in the human sciences." (Miller & Fredericks, 1994:21). Yderligere et ærinde kan være, at konceptuelle sammenhænge virker som *spotlight* ".. to help data cohere and enable the research to go beyond an aimless, unsystematic piling up of accounts." (Bogdan & Biklen, i: Flinders & Mills, 1993:92). En sidste begrundelse er analytisk mage-

lighed (se fx: Boyatzis, 1998). Uanset art af teori-relatering synes det oftest nævnte argument at være: *Nothing speaks for itself!* (Ely et al., 1997:224).

Et ofte nævnt eksempel på teori-relatering er Miles & Huberman, der med afsæt i teoretisk forforståelse tillader test, modifikation og/eller komplettering af teorier. Den konceptuelle ramme “.. explains, either graphically or in narrative form, the main things to be studied – the key factors, concepts, or variables – and the presumed relationships between them.” (Miles & Huberman, 1994:18). Ifølge forfatterne dannes kategorier og kategorielle sammenhænge ikke kun på empirisk grundlag, men under inddragelse af lånte og/eller konstruerede, men dog empirisk sensitive kategorier og kategorielle sammenhænge: “.. we can start from our theoretical or conceptuel frameworks – coding data according to key concepts and theoretical ideas. We might have hypotheses that could be used to select code words to identify segments of the data, in order to test or modify those ideas.” (Coffey & Atkinson, 1996:32). I modsætning til *grounded theory* er empiri altså ikke det eneste analytiske grundlag.

Hvad enten teorier genereres induktivt eller testes, modificeres eller kompletteres, er en ofte beskrevet måde, hvorpå konceptuelle sammenhænge kan faciliteres analytisk og anskueliggøres, ved udvikling af *displays*: “.. we think displays can add to the overall effect of many research reports.” (Ely et al., 1997:194). Det understreges, at *displays* kan facilitere identifikation af begreber/kategorier og afdækning af sammenhænge disse imellem: “Doing so forces you to theorize about the social phenomenon under study.” (Glesne & Peshkin, 1992:137). I sidste instans kan *displays* sigte mod teorigenerering eller teoritest, men gør det ikke altid. Hvis analytiske strategier er induktive, udvikles *displays* successivt, mens de ved deduktion dannes før datatilvirkningen. Andre er forbeholdne og peger på, at kvalitative analyser er så komplekse, at de vanskeliggør udarbejdelse af *displays* (se fx: Ely et al., 1997).

Sidstnævnte opfattelse deles ikke af Miles & Huberman (1994), der peger på datareduktion, *displays* og konklusion/verifikation. Mens datareduktion er selektiv og kondenserende nedbrydning af data i temaer og kategorier, er *displays* visuelle: “By display we mean a visual format that presents information systematically, so the user can draw valid conclusions and take needed action.” (1994:91). Ifølge forfatterne udarbejdes *displays* forud for analyseprocessen og ændres successivt under denne, hvor de efterhånden “grundes” empirisk. Med hensyn den sidste delproces, hvori de udviklede *displays* også indgår, sættes der

fokus på komparative og kontrasterende “cases”, særlige temaer, mønstre og regelmæssigheder: “Analysis of qualitative data rests very centrally on displays that compress and order data to permit drawing coherent conclusions, while guarding against the overload and potential for bias that appears when we try to analyze extended, unreduced text.” (Miles & Huberman, 1994:142).

Metodelitteraturen tilbyder forskellige svar på mulighederne for generalisering. Mens nogle forfattere – fx Kvale – åbner et mulighedsfelt for analytisk generalisering, er andre af anden opfattelse og påpeger fx, at beskrivelse – fx *thick descriptions* – er kvalitative analyser *par excellence*. Atter andre fremhæver generaliserende potentialer, fx teorigenerering eller -relatering. Ifgl. Kvale er det teoretiske grundlag for kvalitativ interviewforskning ét vigtigt analytisk afsæt.

Kvalitetssikring

Hvordan sikres analyseresultatets kvalitet? Kvale (1977) afviser korrespondensprincippet og nævner håndværksmæssig kvalitet, kommunikativ og pragmatisk validitet som kriterier. Forskere skal kunne mestre deres håndværk. De skal validere resultater, så andre overbevises om deres troværdighed. Endelig retter pragmatisk validitet sig ikke mod videnskabelig retfærdiggørelse, men mod resultatets anvendelse, idet resultater ifgl. Kvale skal hjælpe mennesker til at opnå ønskede mål. I det følgende sættes der fokus på kvalitetssikrings konceptuelle grundlag og på en række kvalitetskriterier.

Konceptuelt grundlag

I relation til Kvales moderat postmoderne position og i forhold til andre opfattelser er det tankevækkende, at Kvale indoptager og omdefinierer to fra det meningsskabende spor kendte begreber: *validitet* og *reliabilitet*. I det følgende vises, at der ikke er enighed om begreberne. Tilsvarende gælder procedurer til sikring af analyseresultatets kvalitet. Det skyldes bl.a. manglende konsensus om kvalitative undersøgelses metateoretiske grundlag. Det er fx vigtigt for kvalitetsvurdering, om korrespondensprincippet bifaldes.

Kvale er ikke alene om at anbefale validitet og reliabilitet som konceptuelt grundlag: “.. unless you can show your audience the procedures you used to ensure that your methods were reliable and your conclusions valid, there is little point in aiming to conclude a research dissertation.” (Silverman, 2000:188). Mange bifalder begreberne som grundlag, hvilket ofte sker ved at redefinere dem.

Hvis analyseresultater på ét og samme tidspunkt lever op til fordringer om validitet og reliabilitet, er "objektivitet" mulig, mener nogle: "Objectivity is the simultaneous realization of as much reliability and validity as possible." (Kirk & Miller, 1986:20). Som i kvantitativ forskning er reliabilitet i princippet mulig uden validitet, men ikke vice versa. Andre forfattere er mere skeptiske eller direkte afstandtagende over for begreberne. Atter andre indtager mellempositioner eller er tvetydige mht. konceptuelt grundlag: "Qualitative researchers have no single stance or consensus on addressing traditional topics such as validity and reliability in qualitative studies." (Creswell, 1994:157). Forfattere, der afviser de to begreber, gør det ofte for at distancere sig fra "positivistiske" kriterier.

Der er heller ikke enighed om, hvordan validitet og reliabilitet defineres. Nogle bifalder den fra kvantitativ forskning velkendte sondring mellem ekstern og intern validitet, mens andre anvender et overordnet validitetsbegreb (se: oversigt 1). Når sondringen mellem ekstern og intern validitet ekskluderes, er nogle opfattelser af *validitet i almindelighed* forholdsvis diffuse: "I use validity in a fairly straightforward, commonsense way to refer to the correctness or credibility of a description, conclusion, explanation, interpretation, or other sort of account." (Maxwell, 1996:87). Ifølge Maxwell handler validitet om, hvordan andre overbevises om, at forskere ikke tager fejl.

Nogle forfattere peger på, at validitet forudsætter, at analyseresultater afspejler sociale eller andre fænomener, som tilsigtes undersøgt: "By validity, I mean truth: interpreted as the extent to which an account accurately represents the social phenomena to which it refers." (Hammersley, i: Silverman, 2000:175). Uanset det kursiverede adjektivs fravær er opfattelsen lig med et krav om *ekstern* validitet. Andre validitetsopfattelser angår "korrekte" fortolkninger: ".. validity is the degree to which the finding is interpreted in a correct way." (Kirk & Miller, 1986:20). Det påpeges, at "korrekte" fortolkninger altid er kohærente: "Validity of method and interpretation .. must be demonstrated through a careful retracing and reconstruction of the route by which you think you reached them.." (Mason, 1995:152). Det nævnes også, at fortolkninger er uden *bias*, så selvopfyldende profetier undgås: "The problem with qualitative research is that the researchers find what they want to find, and then they write up their results." (Burke, 1997:in). Endelig peger nogle på gendrivlighed: ".. the criterion of *refutability* is an excellent way to test the validity of any research finding." (Silverman, 1993:151).

 Oversigt 1. Kvalitetssikrings konceptuelle grundlag (eksempler).

Validitet og reliabilitet	Andet konceptuelt grundlag
<i>Validitet i almindelighed</i>	Vederhæftighed/soliditet (<i>trustworthiness</i>)
Sandhed (<i>truth</i>)	Bekræftelighed(<i>confirmability</i>)
Objektivitet (<i>objectivity</i>)	Gendrivelighed(<i>refutability</i>)
Korrespondens (<i>representation</i>)	Neutralitet(<i>neutrality</i>)
Analytisk sammenhæng	
Fortolkende kohærens	Autencitet(<i>authenticity</i>)
Gendrivelighed (<i>refutability</i>)	
<i>Ekstern validitet</i>	Overførbarhed(<i>transferability</i>)
Generaliserbarhed	Anvendelighed(<i>applicability</i>)
Overensstemmelse med "virkeligheden"	
<i>Intern validitet</i>	Troværdighed(<i>credibility</i>)
Troværdighed	Sandhedsværdi(<i>truth value</i>)
Konsistens	
Nøjagtighed(<i>accuracy of information</i>)	
<i>Reliabilitet</i>	Pålidelighed(<i>dependability</i>)
Gentagelighed(<i>replication</i>)	Konsistens(<i>consistency</i>)

Forfattere, der anbefaler termen *ekstern validitet*, opfatter den ofte som ensbetydende med generaliserbarhed/overførbarhed. Med en fordring om at resultater *matches reality*, bliver opgaven at eksplicitere og reducere potentielle trusler mod generalisering. Da ikke alle bifalder generalisering, er eksplicitering af den slags trusler ikke et alment krav. Men selv når kvalitative undersøgelser er generaliserende, er det ikke sikkert, at der sættes fokus på trusler mod generalisering, hvilket flere beklager (se fx: Potter, 1996). Hvad *intern validitet* angår, forstås begrebet ikke på samme måde. Intern validitet opfattes fx som resultatets troværdig-

hed, indre konsistens, kohærens, nøjagtighed og/eller autencitet. Ifgl. Holloway er intern validitet “.. a coherent description of the situation under study consistent with the evidence which supports it.” (1997:159).

Med hensyn til *reliabilitet* peges der ofte på, at undersøgelser bør gennemføres på måder, som tilsikrer, at resultater er gentagelige, dvs. at de ville forblive uændrede, hvis andre gennemførte en undersøgelse med samme problemstillinger og samme procedure (se fx: Creswell, 1994). Kravet er, at tilfældige forhold ikke griber forstyrrende ind: “Reliability is the degree to which the finding is independent of accidental circumstances of the research..” (Kirk & Miller, 1986:20). En anden definition er Hammersley’s: “Reliability refers to the degree of consistency with which instances are assigned to some category by different observers or by the same observer on different occasions.” (i: Silverman, 2000:175). Der sondres fx mellem ekstern og intern reliabilitet, hvor førstnævnte er gentagelighed, der kan sikres ved metodologisk transparens (se fx: Seale, 1999). Hermed muliggøres at andre bliver i stand til mentalt at “gentage” undersøgelsen. Intern reliabilitet, derimod, angår omhyggelig registrering af data samt eksplicite analytiske procedurer (se fx: Seale, 1999; Silverman, 2000).

Selv hvis alle metodeforfattere bifaldt validitet/reliabilitet som konceptuelt grundlag, ville implikationerne være tvetydige. Begreberne er nemlig fleksible og fortolkningsmulighederne *legio*. Hertil kommer, at nogle afviser begrebernes relevans i kvalitativ forskningssammenhæng og substituerer dem med andre: “Some researchers contends that the basic epistemological and ontological assumptions of quantitative and qualitative research are incompatible, and, therefore, the concepts of reliability and validity should be abandoned.” (Burke, 1997:in). Som citatet antyder, er begrundelsen ofte videnskabsteoretisk, fx at kvalitative undersøgelser ikke søger generaliserbarhed, hvorfor begrebet ekstern validitet bliver meningsløst (se fx: DePoy & Gitlin, 1999). Derfor lægger navnlig post-modernister, socialkonstruktivister og diskursanalytikere afstand til begreberne validitet og reliabilitet (se fx: Seale, 1999).

Blandt forfattere, der afviser validitet og reliabilitet, nævnes ofte Lincoln & Guba, der substituerer dem med et krav om vederhæftighed: “.. the central criterion for judging the quality of the research is trustworthiness, which is defined indirectly as having four major aspects: credibility (as an analog to internal validity), transferability (external validity), dependability (reliability), and confirmability (objectivity).” (Lincoln & Guba, i: Potter, 1996:195). Der peges på, at

engagement, triangulering, *member checks* og *thick descriptions* fremmer resultatets vederhæftighed. Ved *credibility* forstås, at “.. findings are compatible with the perceptions of the people under study.” (Lincoln & Guba, i: Holloway, 1997:161). *Transferability* – ekstern validitet – indebærer, at “.. the findings in one context can be transferred to similar situations or participants.” (Ibid.:161). Når kravet om *dependability* opfyldes, udarbejdes “.. detailed descriptions of the path of the research.” (Ibid.:161). Endelig forudsætter *confirmability*, at resultater er uden bias. Lincoln og Gubas krav om *trustworthiness* bifaldes af flere forfattere, fx Marshall & Rossman: “.. all research must respond to canons that stands as criteria against which the trustworthiness of the project can be evaluated.” (Marshall & Rossman, i: Potter, 1996:195). Heraf peger nogle – også Marshall & Rossman – på alternative subkriterier, fx sandhedsværdi (*truth value* svarende til intern validitet), generaliserbarhed eller anvendelighed (svarende til ekstern validitet), konsistens eller pålidelighed (svarende til reliabilitet) samt analyseresultatets neutralitet (svarende til objektivitet) (se fx: Potter, 1996; Seale, 1999). Desuden nævnes også *meaning-in-context*, *recurrent patterning* og *saturation* som mulige krav til vederhæftighed (se fx: Leininger, i: Morse, 1994).

Autencitet nævnes som yderligere en fordring, der udelukker validitet og reliabilitet (se fx: Creswell, 1994; Holloway, 1997). Autencitet kan være *fairness*, der navnlig fremmes ved informanternes informerede samtykke. Også ontologisk og opdragende autencitet nævnes som eksempler. Når autencitet er ontologisk, opnår informanter øget forståelse af gældende sociale betingelser, mens opdragende autencitet bidrager til gensidig menneskelig forståelse. Endelig nævnes taktisk autencitet, hvorved informanter, der orienterer sig i og gør brug af forskningsresultater, kan forbedre deres livsomstændigheder. Som eksemplerne viser, er der partielle sammenfald mellem nogle af eksemplerne og Kvaales pragmatiske validitet. Adskillige forfattere bifalder opfattelsen af, at analyseresultater skal kunne implementeres praktisk (se fx: Creswell, 1998; Starrin & Svensson, 1994). Andre synes dog mere forbeholdne: “The idea that the quality of research should be judged in terms of political goals faces the problem of lack of agreement on what these should be...” (Seale, 1999:18).

Eksemplerne er tilstrækkelige til at understrege pointen, nemlig metodelitteraturens vekslende konceptuelle grundlag for kvalitetssikring. Heraf følger ikke, at kvalitetssikring kan være uden et sådant grundlag. Trods forskellige begreber anbefaler de fleste forfattere, at grundlaget ekspliciteres – også dets metateore-

tiske forudsætninger og implikationer. Med afsæt heri kan motiverede procedurer for kvalitetssikring udledes. Da der ikke er enighed om kvalitetsbegreber, gælder tilsvarende procedurale forslag til kvalitets- eller validitetssikring, som næste afsnit handler om.

Kvalitetskriterier

Metodelitteraturen indeholder mange anbefalinger vedr. sikring af analyseresultaters kvalitet. Omend enkelte forfattere er afvisende over for kriterier for kvalitativ kvalitet, bifalder langt de fleste en fordring herom, fx Seale: “.. it is possible to propose criteria for improving quality, if this is done in a relatively open and permissive way, that preserves the enterprise of qualitative research as a creative and exploratory enterprise that cannot be contained by the strict imposition of methodological rules.” (Seale, 1999:49). Men til gengæld er der ikke enighed om arten af anbefalinger. Nogle anbefalinger er allerede påpeget, mens andre nævnes nedenfor (se: *oversigt 2*).

Oversigt 2. Anbefalinger vedr. kvalitetssikring af kvalitative analyseresultater.

Generelle anbefalinger	<ul style="list-style-type: none"> • Eksplicite og motiverede metodologiske procedurer • Forskningsresultaters bestyrkede kvalitet/validitet
Kvalitativ analyse	<ul style="list-style-type: none"> • Eksplicit og reelt implementeret analysestrategi • Eksplicit konceptualiseringsprocedure • Systematisk kodestrategi, fx kontrol af kodepålidelighed • Éntydig placering af teoretiske aspekter, fx teori som <i>spotlight</i> • Analytisk anvendelse af displays • Feedback fra informanter (<i>member checks</i>) • Triangulering, fx analytisk/teoretisk triangulering • Forbyggelse af bias • Reproducerbarhed • Gendrivlighed/falsificerbarhed • Videnskabsteoretiske refleksioner

---

Ved artiklens begyndelse blev der peget på tværgående analytiske tendenser, hvoraf én er kravet om analytisk transparens. Kravet lader sig udstrække til en *generel anbefaling*, dvs. at forskere tydeliggør alle metodologiske dispositioner og procedurer. Uanset fraværet af standardiserede metodologiske procedurer bør alle aspekter af en kvalitativ forskningsproces leve op til kravet om argumenteret gennemsigtighed, så læsere tildeles mulighed for at kigge forskere “over skulderen”. Det gælder uanset om tilgange er induktive, deduktive, abduktive, narrative etc. Opgaven er at tilvejebringe “.. a fully reflexive account of procedures and methods, showing to readers in as much detail as possible the lines of inquiry that have led to particular conclusions.” (Seale, 1999:157). Når kravet om metodologisk gennemsigtighed opfyldes, bidrager det samtidig til efterlevelse af en anden ofte nævnt fordring, nemlig at forskningsresultater formidles på en måde, der er egnet til at underbygge resultatets kvalitet, validitet og/eller reliabilitet, hvorved andre – ikke mindst andre forskere – lader sig overbevise herom.

Andre anbefalinger retter sig mod enkelte faser, hvoraf kun analysefasen omtales her. Med hensyn til *kvalitativ analyse* giver artiklen anledning til en række anbefalinger, hvortil kommer flere ikke tidligere nævnte. Selv om ingen “hovedvej” fører til analyse af kvalitative data, er der gentagne fordringer om, at forskere tydeliggør og implementerer valgte analysestrategiske tilgange, fx induktive, deduktive eller strategiske miks. Jo mere præcis den analytiske “vej” er, desto mere plausible bliver resultater. Mange anser konceptualisering for at være et centralt analytisk træk, hvorfor også konceptualiseringsprocedurer – fx induktive eller deduktive – ekspliciteres eller evt. fravælges motiveret, fx ved narrative analyser. Ved kodning af interview efterlyses systematiske kodestrategier, fx med successiv kontrol af kodepålidelighed (se fx: Seale, 1999; Silverman, 2000).

Hvad enten kodning er en integreret del af den overordnede analysestrategi eller ikke, bør generaliserende og teoretiske aspekters placering fremgå af analysestrategien og dens implementering. Nogle kvalitative undersøgelser er eksplorative eller sigter mod *thick descriptions*, mens andre er generaliserende. Det sidste kan forudsætte teorirelatering eller føre til teorigenerering. Følgelig tildeler strategien teoretiske aspekter en éntydig placering, fx som analytisk *spotlight*, teoritest, teorigenerering eller som ramme for fortolkning af empiriske resultater. Hvis teori genereres subsidiært modificeres og/eller kompletteres, er en ofte anbefalet analytisk fremgangsmåde at udvikle matricer og/eller diagrammatiske modeller med bokse og pile (*displays*): “You know what you display”, mener

Miles & Huberman (i: Glesne & Peshkin, 1992:137).

Blandt ikke tidligere nævnte procedurer er feedback fra informanter o.l. (*member checks*). Miles & Huberman peger fx på, at “.. local informants can act as judges, evaluating the major findings of a study.” (1994:275). *Member checks* retter sig normalt ikke mod evaluering af *major findings*, men kan fx være kontrol af interviewudskrifter. Enkelte anskuer *member checks* som den vigtigste måde, hvorpå forskningsresultaters troværdighed (*credibility*) sikres (se fx: Seale, 1999). Tilbagemeldingers anvendelighed afhænger dog af erkendelsessigte. Navnlig når forskning sigter mod *thick descriptions*, kan det være relevant at forelægge beskrivelser til kontrol blandt informanter. Men selv da kan tilbagemeldinger være problematiske, fx pga. ændrede erfaringer og opfattelser.

Triangulering er yderligere en kvalitetssikrende procedure. Ved triangulering, der navnlig anbefales af forfattere, som understreger generaliserende potentialer, forstås almindeligvis, at forskere anvender forskellige dataformer og/eller metoder til analyse af samme sociale fænomen: “.. triangulation is a way to get to the finding in the first place – by seeing or hearing multiple instances of it from different sources by using different methods and by squaring the finding with others it needs to be squared with.” (Miles & Huberman, 1994:267). Umiddelbart synes triangulering derfor at være af begrænset anvendelighed i kvalitativ interviewforskning. Triangulering kan imidlertid opfattes bredere, så begrebet fx inkluderer interview med yderligere informanter. Opfattelsen deles fx af Alexanderson (1998), der påpeger, at triangulering er metodetriangulering, datatriangulering, analysetriangulering og teoretisk triangulering. I denne betydning kan triangulering bidrage til kvalitetssikring også i kvalitative interviewundersøgelser. Sammen med andre forfattere peger Alexanderson imidlertid på, at triangulering ikke er en garant for vederhæftige eller valide forskningsresultater. Eksempelvis ændres forskeres *bias* ikke nødvendigvis selv ved omhyggelig triangulering. Blandt andet derfor peges der på, at metodologisk eksplicitet også inkluderer procedurer til forebyggelse af *bias* (se fx: Maxwell, 1996).

Der er som nævnt ikke enighed om kvalitetssikrings konceptuelle grundlag og heller ikke om alle de nævnte forslag til kvalitetssikring. Kun nogle metodeforfattere opstiller fx krav om analyseresultaters reproducerbarhed: “If I can reproduce the finding in a new context or in another part of my database, it is a dependable one. If someone else can reproduce it, better still.” (Miles & Huberman, 1994:273). Alle formulerer heller ikke samme krav til, at analyseresultater skal

kunne gendrives/falsificeres: "... the world does not tolerate all understandings of it equally." (Silverman, 2000:178). Når kvalitetssikrings konceptuelle grundlag og procedurale forslag hertil er forskellige, skyldes det bl.a. divergenser vedrørende kvalitative undersøgelers metateoretiske grundlag. Derfor er en sidste anbefaling, der bifaldes af mange, at forskere reflekterer angående spørgsmålet: *How do we know what we know about what is?* (Crotty, 1998). Sidstnævnte anbefaling bifaldes fx af Kvale, der ekspliciterer sit postmoderne epistemologiske grundlag, som udelukker "egentlig betydning".

Veje til kvalitativ kvalitet?

Det er næppe forbigået læserens opmærksomhed, at jeg bifalder metodelitteraturens kriterier vedr. analytisk gennemsigtighed. Jeg anbefaler, at kvalitative (interview)forskere besvarer følgende spørgsmål: Er den valgte analytiske procedure så gennemsigtig som mulig? Beskrives proceduren med henvisning til relevant kvalitativ metodelitteratur? Begrundes alle afgørende valg? Er grænsen for yderligere transparens nået? Hertil kommer yderligere en fordring, nemlig kohærente analytiske gestalter: Er fremstillingens analytiske og metateoretiske aspekter konsistente? Udgør aspekterne en kohærent helhed? Er der kongruens mellem problemstillinger, design, datatilvirkning og analyse?

Analysen tydeliggøres via en motiveret og implementeret analysestrategi. Selv forskere, hvis informanter er "lærere", har indledt analyserne med et særligt ærinde og med forestillinger om de fænomener, der er i fokus. Uden et minimum af forforståelse lader ytringer sig ikke forstå som *noget*. En analysestrategi bør redegøre for, hvordan det empiriske og ikke-empiriske grundlag interagerer. Derfor bør kvalitative (interview)forskere tilbyde svar på: Baseres bearbejdelsen af det empiriske grundlag på en gennemsigtig og motiveret analysestrategi? Er strategien udarbejdet med henvisning til kvalitativ metodelitteratur? Indeholder strategien en redegørelse for, hvordan analysernes empiriske og ikke-empiriske grundlag tilsigtes at interagere?

Uden i øvrigt at forkaste eksplorative/deskriptive undersøgelser anbefales, at deduktive strategier kun fravælges med vægtig begrundelse. Af anbefalingen, der skyldes en bekymring for "genopfindelse" af det allerede fundne, følger ikke, at jeg advokerer for specifikke metateoretiske positioner, men for, at analyser bidrager til videnskabelig fremdrift. Som SFI's evaluering af dansk kvalitativ interviewforskning anskueliggør, risikerer deskriptive analyser at føre til trivielle *ad hoc*-

iagttagelser. Derfor anbefales følgende spørgsmål besvaret: Indeholder analysestrategien en redegørelse for strategiens induktive eller deduktive aspekter? Er der vægtige argumenter for en induktiv "nedefra"-strategi, som abstraherer fra allerede udviklede tematisk relevante teorier og/eller anden forskning?

Kodning er en ofte anbefalet metode til dannelse af "orden" i kaos. Mens åben kodning forudsætter fravær af *for*-domme, gælder det omvendte deduktiv, fx i form af en startkodeliste. Alternativt kan kodeprocedurer fravælges motiveret. Ved tilvalg af kodeprocedurer gøres læsere bekendt med og tilbydes et argumenteret valg af strategi. Jeg anbefaler deduktive procedurer med teoretisk eller anden forforståelse. Ved at påbegynde analyserne med en startkodeliste tilsikres nemlig analyse af det tilsigtede. Kravet må imidlertid være empirisk sensitivitet, så forforståelse ikke virker som "spændetrøje": Tydeliggøres og motiveres konceptualisering, som analyser sigter imod? Hvis analyser ikke sigter mod overskridelse af "hverdagsbegreber", hvad er da begrundelsen? Hvis analyser ikke gennemføres ved brug af kodeprocedurer, hvad er da begrundelsen? Hvis analyser gennemføres ved brug af induktive procedurer, hvad er da begrundelsen? Hvis analyserne gennemføres ved anvendelse af kodeprocedurer, er kodningens kvalitet da kontrolleret efter på forhånd fastlagte procedurer? Udvikles konceptualiserings- og kodeprocedurer med henvisning til kvalitativ metodelitteratur?

Både eksplorative og deskriptive undersøgelser kan være velbegrundede, fx mhp. hypotesegenerering eller beskrivelse af nye fænomener. Men generaliserende og/eller teoretiske undersøgelser med "rige" beskrivelser er at foretrække, bl.a. fordi de i højere grad kan yde bidrag til videnskabelig progression. Kvalitative (interview)forskere anbefales derfor at besvare følgende spørgsmål: Sigter analysestrategien mod "rige", loyale beskrivelser af informanternes ytringer? Har analysestrategien et overvejende deduktivt generaliserende og/eller teoriudviklende i analyserne implementeret sigte? Hvis ikke, er der da tungtvejende begrundelser herfor? Indeholder analysestrategien overvejelser om kohærens-fremmende anvendelse af grafiske eller andre *displays*?

Ligesom kvalitative analyser fordrer analysestrategiske ledetråde, er der også brug for transparente, motiverede og implementerede kriterier for kontrol af analyseresultater. Jo mere forskere gør for at afprøve deres konklusioner, desto mere undgås troværdighedsundergravende *anything goes*-indtryk. Derfor anbefales følgende spørgsmål besvaret: Er der udarbejdet en gennemsigtig, begrundet og implementeret kontrolstrategi? Inddrages analysestrategiens elementer i kontrolstrategien? Er der overensstemmelse mellem analyse- og kontrolstrategi?

Henviser kontrolstrategien til kvalitativ metodelitteratur?

I megen metodelitteratur tildeles informanter det “sidste ord”, men også andre “taler”. Tilhængere af *grounded theory* vil fx hævde, at informanter er “eneta-ler”. Andre problematiserer, at empiri er “overdommer”, eftersom fortolkning er afgørende, ligesom sprogets tvetydighed vanskeliggør formidling af “uhildede” “virkeligheder”. Jeg har betydelig skepsis over for fænomenologers og andres evne til momentant at “nulstille” egen forforståelse. Derfor bør følgende spørgsmål besvares: Er resultaternes empiriske grundlag sandsynliggjort i videst muligt omfang? Er relationen mellem empirisk og ikke-empirisk grundlag tydeliggjort og begrundet? Af sandsynliggjort empirisk “grundethed” følger ikke en anbefaling af de facto *gentagelighed*, men af, at analyseprocessen gennemføres som om andre forskere “.. were always looking over your shoulder.” (Yin, 1989:45). To spørgsmål kan derfor føjes til listen af spørgsmål: Indeholder strategien til kontrol af resultater refleksioner om gentagelighed? Argumenteres der for fravalg heraf? Underbygges analyseresultaternes mulige gentagelighed?

Yderligere en form for kvalitetssikring er *bias*-forebyggelse. Problemet opstår, når resultater tildeles camoufleret “hældning”, men kan forebygges ved besvarelse af følgende spørgsmål: Reflekteres der over mulige former for analytisk *bias*? Indeholder strategien til kontrol af analyseresultater procedurer til forebyggelse af *bias*? Analyseresultater kan også kvalitetssikres ved feedback fra informanter, fx kontrol af interviewudskrifter. Der vil dog – fx af socialkonstruktivister – kunne argumenteres for fravigelse af *member checks*. Vigtige spørgsmål bliver derfor: Er der argumenteret for tilvalg eller fravalg af *feedback* fra informanter? Hvis *feedback* er tilvalgt, informeres læsere da om, hvorledes denne har bidraget til kvalitetssikring af analyseresultater?

Triangulering er anvendelig til sikring af kvalitativ kvalitet, men er ikke en garant herfor, fx pga. risiko for samme bagvedliggende *bias*. Da triangulering ikke forudsætter, at erkendelse om “det værende” genereres som *true* versions, kan triangulering anvendes med afsæt i forskellige metateoretiske positioneringer. Vigtige spørgsmål bliver derfor: Er der tungtvejende argumenter for fravalg af triangulering? Ved triangulering informeres der da om, hvorledes den bidrager til kvalitets-sikring? Endelig kan også *videnskabsteoretiske refleksioner* være kvalitetssikrende, men refleksionerne bør overskride ceremoniel eksegese og være kongruente med problemstillinger og analyser: Besvares det ontologiske og epistemologiske spørgsmål? Begrundes besvarelsen af de to spørgsmål? Tages der begrundet stilling til, om korrespondensprincippet er gældende, delvist gældende eller slet ikke gældende?

Referenser

- Alexandersson, M. (1998) *Den kvalitativa studiens logik*. Göteborg: Göteborgs Universitet.
- Alvesson, M. & Skoldberg, K. (1994) *Tolkning och Reflektion*. Lund: Studentlitteratur.
- Andersen, S.S. (1997) *Case-studier og generalisering*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Ashworth, P.D. et al. (eds.) (1986) *Qualitative Research in Psychology*. Pittsburgh: Duquesne University Press.
- Atkinson, P. (1990) *The Ethnographic Imagination*. London: Routledge.
- Atkinson, P. (1996) *Sociological Readings and Re-readings*. Aldershot: Avebury.
- Baker, T.L. (1994) *Doing Social Research*. New York: McGraw-Hill.
- Bengtsson, C. et al. (1998) *Möten på fältet*. Lund: Lunds Universitet.
- Berg, B.L. (1989) *Qualitative Research Methods for the Social Sciences*. Boston: Allyn & Bacon.
- Bernard, H.R. (2000) *Social Research Methods: Qualitative and Quantitative Approaches*. Thousand Oaks: Sage Publications
- Boyatzis, R.E. (1998) *Transforming Qualitative Information*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Brannen, J. (ed.) (1992) *Mixing Methods: Qualitative and Quantitative Research*. Avebury: Aldershot.
- Brenner, M. et al. (eds.) (1985) *The Research Interview: Uses and Approaches*. London: Academic Press.
- Briggs, C.L. (1986) *Learning How to Ask: A Sociolinguistic Appraisal of the Role of the Interview in Social Science Research*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bring, G. (1999) *Kvalitativ metod som praktik*. Lund: Studentlitteratur.
- Brizuela, M. et al. (eds.) (2000) *Acts of Inquiry in Qualitative Research*. Cambridge, MA: Harvard Educational Press
- Bryman, A. (1988) *Quantity and Quality in Social Research*. London: Unwin Hyman.
- Bryman, A. (1997) *Kvantitet og kvalitet i samhällsvetenskaplig forskning*. Lund: Studentlitteratur.
- Bryman, A. & Burgess, R.G. (eds.) (1994) *Analyzing Qualitative Data*. London: Routledge.
- Bryman, A. & Burgess, R.G. (1999) *Qualitative Research*. 4 vols. London: Sage Publications.

- Burgess, R.G. (ed.) (1988) *Studies in Qualitative Methodology*. Vol. 1. London: JAI Press.
- Burgess, R.G. (ed.) (1990) *Studies in Qualitative Methodology*. Vol 2. London: JAI Press.
- Burgess, R.G. (ed.) (1994) *Studies in Qualitative Methodology*. Vol. 4. London: JAI Press.
- Burns, R.B. (1994) *Introduction to Research Methods*. Melbourne: Longman Cheshire.
- Carlsson, B. (1991) *Kvalitativa forskningsmetoder för medicin och beteendevetenskap*. Stockholm: Liber/Almqvist.
- Cassell, C. & Symon, G. (eds.) (1994) *Qualitative Methods in Organizational Research: A Practical Guide*. London: Sage Publications.
- Chenitz, W.C. & Swanson, J.M. (eds.) (1986) *From Practice to Grounded Theory: Qualitative Research in Nursing*. Menlo Park, CA: Addison-Wesley.
- Christensen, B.M. (1994) *At interviewe for at lære*. København: Inst. for Statskundskab.
- Christensen, K. (1994a) "Hvad indebærer det at udvikle empiristyret sociologisk teori?" *Sociologisk tidsskrift*. Nr. 4.
- Coffey, A. & Atkinson, P. (1996) *Making Sense of Qualitative Data*. Thousand Oaks: Sage.
- Corbin, J. & Strauss, A. (1990) "Grounded Theory Research: Procedures, Canons, and Evaluative Criteria." *Qualitative Sociology* (13) 1: 3-21.
- Cortazzi, M. (1993) *Narrative Analysis*. London: Falmer Press.
- Coulon, A. (1995) *Ethnomethodology*. Newbury Park, Calif.: Sage Publications.
- Crabtree, B.F. & Miller, W.L. (eds.) (1992) *Doing Qualitative Research*. Newbury Park, Calif.: Sage Publications.
- Creswell, J.W. (1994) *Research Design: Qualitative and Quantitative Approaches*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Creswell, J.W. (1998) *Qualitative Inquiry and Research Design*. London: Sage Publications.
- Crotty, M. (1998) *The Foundations of Social Research*. London: Sage Publications.
- Dahlberg, K. (1997) *Kvalitativa metoder för vårdvetare*. Lund: Studentlitteratur
- Davies, K. & Esseveld, J. (1987) *Reflections on Research Practices in Qualitative Research*. Lund: Dept. of Sociology, Lund University.

- deMarrais, K.B. (ed.) (1998) *Inside Stories: qualitative research reflections*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Denzin, N.K. (ed.) (1976) *Sociological Methods: A Sourcebook*. Chicago: Aldine.
- Denzin, N.K. (1989) *Interpretive Biography*. Newbury Park, CA: Sage Publications.
- Denzin, N.K. & Lincoln, Y.S. (eds.) (1994) *Handbook of Qualitative Research*. London: Sage Publications.
- DePoy, E. & Gitlin, L.N. (1999) *Forskning: En introduktion*. Lund: Studentlitteratur.
- Dey, I. (1993) *Qualitative Data Analysis*. London: Routledge.
- Ely, M. et al. (1997) *On Writing Qualitative Research*. London: Falmer Press.
- Ely, M. et al. (1993) *Kvalitativ forskningsmetodik i praktiken*. Lund: Studentlitteratur.
- Ely, M. et al. (1991) *Doing Qualitative Research*. London: Falmer Press.
- Feldman, M.S. (1994) *Strategies for Interpreting Qualitative Data*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Fielding, J.L. & Fielding, N.G. (1986) *Linking Data*. Beverly Hills: Sage Publications.
- Filstead, W. (ed.) (1970) *Qualitative Methodology: Firsthand Involvement with the Social World*. Chicago: Markham Publishing Company.
- Flick, U. (1998) *An introduction to Qualitative Research*. London: Sage.
- Flinders, D.J. & Mills, G.E. (eds.) (1993) *Theory and Concepts in Qualitative Research*. New York: Teachers Coll. Press.
- Glaser, B.G. & Strauss, A.L. (1967) *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*. New York: Aldine de Gruyter.
- Glesne, C. & Peshkin, A. (1992) *Becoming Qualitative Researchers*. New York: Longman.
- Golden-Biddle, K. & Klocke, K.D. (1997) *Composing Qualitative Research*. Thousand Oaks: Sage.
- Gubrium, J. (1988) *Analyzing Field Reality*. Newbury Park, CA: Sage Publications.
- Gubrium, J.F. & Holstein, J.A. (1997) *The New Language of Qualitative Method*. New York: Oxford University Press.
- Holloway, I. (1997) *Basic Concepts for Qualitative Research*. Oxford: Blackwell Science.

- Hollway, W. & Jefferson, T. (2000) *Doing Qualitative Research Differently*. London: Sage.
- Holme, I.M. & Solvang, B.K. (1996) *Metodevalg og metodebruk*. Oslo: Tano.
- Holstein, J.A. & Gubrium, J.F. (1995) *The Active Interview*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Holter, H. & Kalleberg, R. (red.) (1996) *Kvalitative metoder i samfunnsforskning*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hughes, J. & Månsson, S-A. (1988) *Kvalitativ sociologi*. Lund: Studentlitteratur.
- Jefremovas, V. (1995) *Qualitative Research Methods*. Ottawa: IDRC.
- Jensen, K.B. & Jankowski, N.W. (eds.) (1991) *A Handbook of Qualitative Methodologies for Mass Communication Research*. London & New York: Routledge.
- Josselson, R. & Lieblich, A. (eds.) (1995) *Interpreting Experience*. London: Sage Publications.
- Kelle, U. (ed.) (1995) *Computer-Aided Qualitative Data Analysis*. London: Sage.
- King, G. et al. (1994) *Designing Social Inquiry*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Kirk, J. & Miller, M.L. (1986) *Reliability and Validity in Qualitative Research*. Beverly Hills: Sage Publications.
- Kvale, S. (1997) *InterView. En introduktion til det kvalitative forskningsinterview*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Lofland, J. & Lofland, L.H. (1995) *Analyzing Social Settings*. Belmont: Wadsworth.
- Manning, P.K. (1987) *Semiotics and Fieldwork*. Newbury Park: Sage Publications.
- Marshall, C. & Rossman, G.B. (1995) *Designing Qualitative Research*. London & New Delhi: Sage Publications.
- Marshall, C. & Rossman, G.B. (1999) *Designing Qualitative Research*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Mason, J. (1996) *Qualitative Researching*. London: Sage Publications.
- Maxwell, J.A. (1996) *Qualitative Research Design*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Maykut, P. & Morehouse, R. (1994) *Beginning Qualitative Research*. London: Falmer Press.
- Merriam, S.B. (1994) *Fallstudien som forskningsmetode*. Lund: Studentlitteratur

- Miles, M.B. & Huberman, A.M. (1994) *Qualitative Data Analysis*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Miller, G. & Dingwall, R. (eds.) (1997) *Context and Method in Qualitative Research*. London: Sage Publications.
- Miller, S.I. & Fredericks, M. (1994) *Qualitative Research Methods*. New York: Lang.
- Moch, S.D. & Gates, M.F. (eds.) (2000) *The Researcher Experience in Qualitative Research*. London: Sage Publications.
- Morse, J.M. (ed.) (1994) *Critical Issues in Qualitative Research Methods*. London: Sage Publications.
- Morse, J.M. & Field, P.A. (1995) *Qualitative Research Methods for Health Professionals*. London: Sage Publications.
- Moustakas, C. (1994) *Phenomenological Research Methods*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Neuman, W.L. (1997) *Social Research Methods*. Boston: Allyn and Bacon.
- Närvänen, A-L. (1999) *När kvalitativa studier blir text*. Lund: Studentlitteratur.
- Näsman, E. & Eriksson, B.E. (1994) *Samhällsvetenskap och vardagsfarenhet*. Stockholm: Liber Utbildning.
- Olsen, H. (2002a) *Kvalitative kvaler. Kvalitative metoder og danske kvalitative interviewundersøgelers kvalitet*. København: Akademisk Forlag.
- Olsen, H. (2002b) "Kvaler eller kvalitet? En evaluering af danske kvalitative interviewundersøgelser". *Nordisk Psykologi*. Årg. 54, nr. 2.
- Olsen, H. (2002c) "Dansk kvalitativ interviewforskning - Kvalitet eller kvaler?" *Arbejdsrapport*, september 2002. København: Socialforskningsinstituttet (*downloades fra www.sfi.dk*).
- Olsen, H. (2001a) "Kvalitative analysestrategier og kvalitetssikring". *Nyhedsbrev* (nov. 2001), Århus: Center for kvalitativ metodeudvikling.
- Olsen, H. (2001b) *Sprogforståelse og hukommelse i danske surveyundersøgelser* (bd. I-II). København: SFI.
- Olsen, H. (1998) *Tallenes talende tavshed. Måleproblemer i surveyundersøgelser*. København: Akademisk Forlag.
- Patton, M.Q. (1987) *How to use Qualitative Methods in Evaluation*. Newbury Park, CA: Sage Publications.
- Patton, M.Q. (1984) *Qualitative Evaluation Methods*. Beverly Hills: Sage Publications.

- Polkingthorne, D.E. (1992) *Narrative knowing and the human sciences*. Albany: State University of New York Press.
- Potter, W.J. (1996) *An Analysis of Thinking and Research About Qualitative Methods*. Mahwah: Lawrence Earlbaum.
- Punch, K.F. (1998) *Introduction to Social Research*. London: Sage Publications.
- Repstad, P. (1993) *Mellom nærhet og distanse*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Richardson, J.T.E. (ed.) (1996) *Handbook of Qualitative Research Methods for Psychology and the Social Sciences*. Leicester: BPS books.
- Richardson, L. (1990) *Writing Strategies*. Newbury Park, CA: Sage Publications.
- Riessman, C.K. (1993) *Narrative Analysis*. Newbury Park, CA: Sage Publications.
- Robson, S. & Foster, A. (1989) *Qualitative Research in Action*. London: Edward Arnold.
- Rosenau, P.M. (1992) *Postmodernism and the Social Sciences*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Rubin, H.J. & Rubin, I.R. (1995) *Qualitative Interviewing*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Sapsford, R. & Jupp, V. (eds.) (1996) *Data Collection and Analysis*. London: Sage Publications.
- Scheurich, J.J. (1997) *Research Methods in the Postmodern*. London: Falmer.
- Schultz Jørgensen, P. (1989) "Om kvalitative analyser – og deres gyldighed". *Nordisk Psykologi*, nr. 1.
- Seale, C. (1999) *The Quality of Qualitative Research*. London: Sage Publications.
- Silverman, D. (1985) *Qualitative Methodology and Sociology*. Aldershot: Gower Publishing.
- Silverman, D. (1993) *Interpreting Qualitative data*. London: Sage Publications.
- Silverman, D. (ed.) (1997) *Qualitative Research: Theory, Method and Practice*. London: Sage Publications.
- Silverman, D. (2000) *Doing Qualitative Research*. London: Sage Publications.
- Spradley, J.P. (1979) *The Ethnographic Interview*. Fort Worth: Harcourt Brace Jovanovich.
- Starrin, B. et al. (1991) *Från upptäckt till presentation*. Lund: Studentlitteratur.
- Starrin, B. & Svensson, P-G. (red.) (1994) *Kvalitativ metod och vetenskapsteori*. Lund: Studentlitteratur.

- Strauss, A.L. (1987) *Qualitative Analysis for Social Scientists*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Strauss, A.L. & Corbin, J. (1990) *Basics of Qualitative Research*. Newbury Park, CA: Sage.
- Sundberg, E. (1988) *Kvalitativa undersökningars trovärdighet*. Lund: Lunds Universitet.
- Svensson, P-G. & Starrin, B. (red.) (1996) *Kvalitativa studier i teori och praktik*. Lund: Studentlitteratur.
- Taylor, S.J. & Bogdan, R. (1984) *Introduction to Qualitative Research Methods*. New York: Wiley.
- Taylor, S.J. & Bogdan, R. (1998) *Introduction to Qualitative Research Methods: The Search for Meanings*. New York: John Wiley & Sons
- Tesch, R. (1990) *Qualitative Research: Analysis Types and Software Tools*. London: Falmer.
- Thagaard, T. (1997) *Systematik og innlevelse*. Oslo: Fagbokforlaget.
- Uggla, H. (red.) (1994) *Varför kvalitativ forskning är nödvändig*. Örebro: Forum för humanvetenskaplig forskning.
- Uljens, M. (1990) *Femomenografi – forskning om uppfattningar*. Lund: Studentlitteratur.
- Wallén, G. (1993) *Vetenskapsteori och forskningsmetodik*. Lund: Studentlitteratur.
- Weiss, R.S. (1994) *Learning from Strangers*. New York: The Free Press
- Weitzman, E. & Miles, M. (1995) *Computer Programs for Qualitative Data Analysis*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Weller, S.C. & Romney, A.K. (1988) *Systematic Data Collection*. Newbury Park, CA: Sage Publications.
- Westbrook, L. (1994) "Qualitative Research Methods". *Library and Information Science Research*. No. 16 (in).
- Wolcott, H.F. (1995) *The Art of Fieldwork*. London: AltaMira Press.
- Wolcott, H.F. (1994) *Transforming Qualitative Data*. Thousand Oaks: Sage Publications
- Wolcott, H.F. (1990) *Writing up Qualitative Research*. Newbury Park, CA: Sage Publications.
- Woods, P. (1999) *Successful Writing for Qualitative Researchers*. London: Routledge.
- Yin, R.K. (1989) *Case Study Research*. Newbury Park, CA: Sage Publications.

Abstract

Ensuring “qualitative quality”: Tendencies in English and Scandinavian qualitative methodology literature.

A research project concerning the quality of Danish qualitative interview investigations has been conducted at The Danish National Institute of Social Research in Copenhagen (Olsen, 2002a-c). In this article, selected parts of the project are presented. The main theme of the article is qualitative analyses and different – more or less competing – criteria for “qualitative quality”. The article is based on textual analysis of a wide range of English and Scandinavian qualitative methodology literature – approximately 200 books and articles – concerning qualitative analysis strategies, analytic induction versus deduction, coding and conceptualization, generalization and theory related versus theory generating qualitative analyses. In the article focus is also on how to ensure “qualitative quality” and its conceptual foundation. The article is concluded by the author presenting his own quality ensuring proposals.

Keywords: qualitative analysis, induction, deduction, coding, conceptualization, generalization.

In memoriam

Robert K. Merton (1910 – 2003)

AV MARGARETA BERTILSSON

Sociologisk institut, Köpenhamns universitet, Danmark

Robert King Merton (1910-2003) tillhörde den legendariska krets av sociologer som bemannade Columbia-universitetets sociologiska avdelning efter andra världskriget och decennierna därefter. Här fanns också Paul Lazarsfeld, Seymour Martin Lipset, C. Wright Mills m fl. Hans Zetterberg skulle omsider ansluta sig till gruppen. Man talar fortfarande om denna tid som en höjdpunkt i sociologins historia. Det finns de som hävdar att disciplinen därefter bäst beskrivs som en förfallshistoria. Naturligtvis avhänger denna karaktäristik ens sociologiska *ståsted*.

Hur skall man egentligen värdera Robert K. Mertons roll i utformningen av (efterkrigs)sociologin? 1965 skrev han en bok med titeln *On the Shoulders of Giants* (1965). Han blev med tiden tämligen uppslukad av att vidare efterforska den metafor som tillskrives Isaac Newton, men som går att spåra tillbaka till 1100-talet: "We are like dwarfs (standing) upon the shoulders of giants, and so able to see more and see farther than the ancients."

Frågan är: är Merton en jätte eller en dvärg i modern sociologi? Med en parafrasering till Talcott Parsons (Mertons lärare) berömda inledning till sin mammutbok, *The Structure of Social Action* (1937), kan omdömet om Merton skärpas ytterligare: "Who now reads Merton"?

En av mina unga begåvade studenter undrade härförleden: "Men C.W. Mills och Merton, kolleger från Columbia, skriver ju om det samma, om att bättre koppla teori med empirisk forskning. Deras respektive konklusioner – uppsummerade som den sociologiska fantasin och teorin om *middle range* – överlappar utan att det finns korsreferenser." Det var i en uppgörelse med den nedärvda tra-

ditionen som både Merton och Mills utformade sina respektive bud på den sociologiska visionen. Mills visade som bekant ingen som helst respekt för sina samtida seniora kolleger, medan Merton på ett artigt och belevat sätt faktiskt utförde samma fadersmord på Parsons respektive Lazarsfeld. Det måste vara våldsamenheten i Mills uppgörelse som har lett till att det är dennes kritik snarare än Mertons som dagens unga studenter känner till.

Att Mertons bidrag i stort har förkommit i samtidens sociologiska universum behöver ju inte innebära att hans bidrag kastats på historiens sophög för evigt. Second-hand-varor har stor marknad i dag, och vem vet om inte också Mertons klassiska bok *Social Theory and Social Structure* (1949) en dag kommer att betinga ett stort värde på bokmarknaden. Trots att både Merton och Mills dödförklarar Talcott Parsons, har ju denne fått en renässans, inte minst i Europa. Ty det var faktiskt Merton som långt före den nu så omhuldade Niklas Luhmann lärde oss att den sociala världen rymmer ”komplexitet, motsägelser, cirkularitet, paradoxer”. Det ironiska förhållningssättet ingick också i den sene Mertons sociologiska repertoar; en ”etik” som ju borde passa gott in i unga sociologers intresse för ”retro”.

Kanske kan en nekrolog hjälpa att ge liv till den som just avlidit. I denna ironiska anda skrivs dessa rader som den bästa tribut jag kan ge till en död man. Jag har fått höra, förvisso informellt och utan förpliktelse, att om ett Nobelpris existerat i sociologi (eller samhällsvetenskap i bredare betraktelse), så vore nog Merton en tänkbar laureate. Det är som bekant inte en författares läsvärde som utgör ett kriterium, när Nobelpristagare nomineras. Om någon idag läser Merton eller ej, kan i detta sammanhang betraktas som ovidkommande. Mertonfamiljen har klart gjort entré på de *bonede gulve* i Nobelkretsar. Mertons fru, Harriet Zuckerman, också hon erkänd sociolog, har forskat i de sociala processer som styr selektionen av Nobelprisdeltagare. Mertons son, Robert C. Merton, fick ekonomipriset 1997. Det är inte uteslutet att en satsning på den äldre Merton skulle ha visat sig mer driftssäker i ett långtidsperspektiv än satsningen på den yngre Merton; dennes finansieringsteori visade sig ju i efterhand vara tämligen skröplig.

Har Robert K. Merton alls utövat något inflytande i nordisk sociologi? Jag har inte haft tid att efterforska saken, och jag måste ta förbehåll för vad jag skriver. Den norska sociologin torde klart vara den som i sin gyllene period (1950-1970) recipierat Mertons sociologiska ansatser starkast. Jag tänker i synnerhet på

Vilhelm Aubert och dennes arbete med det *skjulte samfund* och på Johan Galtungs många briljanta texter. Också Dag Østerberg i sina utsvävningar om sociologins amfibiska budskap kan ses som arvtagare till Merton, även om Østerberg nog själv högljutt skulle protestera. Merton, åtminstone i sina yngre dagar, var ju klart "scientistisk" i sin sociologiska ansats till skillnad från Østerberg. I sina memoarer *Bondtur och kulturchocker* (1995) omtalar Erik Allardt från Helsingfors sina egna erfarenheter från Columbia-universitetet i slutet av 50-talet och början av 60-talet. Även om Allardt nog inte haft så intensiv kontakt med Merton, så nämner han den fascination, inför förhållandet mellan det rationella och det irrationella (ambivalensen!), som han klart fick erfara under sin vistelse i New York.

Jag förmodar att Hans Zetterberg, som ju faktiskt var verksam vid Columbia-universitetet vid samma tid, hemförde *Mertoniana* till hemlandet. Zetterberg skrev en gång en liten artikel om utbrändhet (*akrasia*) bland forskare som åtminstone jag fann utomordentligt värdefull: när man under en lång tid engagerar sig intensivt i ett eller annat ämne, kan ju det fasansfulla inträffa, att man blir grundligt trött på ens värv. I denna lilla uppsats, vars referens jag tyvärr inte kan finna i skrivande stund, kan man, menar jag, ana ett visst Merton-inflytande. Som forskare måste man kunna mobilisera engagemang och distans på en och samma gång: engagemang för att alls bry sig, och distans för att klarare kunna se. Det fanns i Uppsala på 50-talet en liten exklusiv skara av mer teoretiskt orienterade sociologer, bland dem den i USA verksamme sociologen Bo Anderson. Det är möjligt att det i denna krets fanns en Merton-reception av det mer privata slaget. Både Walter Korpi och Ulf Himmelstrand tillbringade studietimer i New York och torde ha sammanträffat med Merton, även om det som sagt fanns många andra koryféer att umgås med här.

Svensk sociologi kom i sin formativa period att utformas som en stark *Kameral-Wissenschaft* i välfärdsstatens tjänst: staten (eller för den delen industrin) har inte glädje av de ampla subtiliteter och ironier som Mertons sociologi rymmer. Mertons vetenskapsteori och -sociologi utgör faktiskt ett starkt manifest för fri forskning. I hans texter om *The bearing of theory upon empirical research* och *The bearing of empirical research on theory* (från *Social Theory and Social Structure*, rev. ed. 1968) återfinner vi värdet av det gamla Humboldt-idealet: enbart den forskare som i Helmut Schelskys formulering är "ensam och fri" kan följa tankars outgrundliga vandring. Serendipitet har kommit att bli

Mertons adelsmärke i forskningssociologi. Likt en orm slingrar sig forskning fram: vi börjar med vissa premisser, men finner att sidospåret egentligen är mycket mer intressant. Enbart en fri forskare som står utanför det strategiska FoU-haljet har makt att utföra detta krävande och ofta solitära arbete.

När väl det första sociologiska institutet vid Köpenhamns Universitet efter många bataljer kom på benen i slutet av 1950-talet, var det inte den mer teoretiskt orienterade Columbia-sociologin (strukturfunktionalismen) som fick inflytande. Istället var det den starkt empiriska Michigan-skolan som genomsyrade den intellektuella miljön här. Varken Parsons eller Merton fanns starkt representerade i det gamla institutets arkivsamlingar.

Med marxismens och den kritiska teorins ankomst i slutet av 60-talet falnade intresset för Mertons sociologiska bidrag markant både i Europa och i USA. Vem läste Merton, när man kunde läsa Marx och Habermas? Mertons nyanserade bud på en strukturfunktionalistisk sociologi saknade helt enkelt appell. I ljuset av denna detronisering är det kanske inte heller så märkvärdigt, att den senare Merton kom att ägna sig åt just "ambivalens" och "ironi" som livshållning.

Den mikroteoretiska sociologins popularitet slog ytterligare spik i den strukturfunktionalistiska kistan. En mer "interpretativ" sociologi gjorde inträde också i amerikansk sociologi. I samma veva kastade man överbord Mertons uppfostring att testa middle range-teori. Ett sådant testningsförfarande betraktades nu som en kvarleva från en svunnen positivistisk dogm. Som doktorand i Kalifornien vid denna tid fick jag på nära håll uppleva hur Västkustens fria radikaler bekrigade Östkustens "etablissemang", och det gällde inte minst sociologin.

Mitt intresse för kunskaps- och vetenskapssociologi har lett till att jag på nära håll kunnat följa hur Mertons distinkta vetenskapliga normsystem, det så kallade CUDOS, har skjutits i sank. Det vetenskapliga rummets krav på sanctorum torpederades av postmodernismens vänner. Som vilket annat socialt rum som helst drives vetenskapen av sina inre maktstrider och positionsbestämningar. Pierre Bourdieu, som ju på många punkter har beröringspunkter med Merton, finner i den strax före sin död utgivna *Science de la science et réflexivité* (2001) anledning att ge Mertons "normsociologi" ett sista knivhugg: det norm- och belöningssystem, som Merton och hans discipler använder i karaktäristiken av det vetenskapliga fältet, är rensat från konflikter och makt. Bourdieu ser belöningssystemet som en manifestation av hur det symboliska kapitalet konsolideras i tid och rum. Om man skulle använda Bourdieus insikter i en sociologisk analys över

Nobelprisens utdelningsprocess, blir resultatet en studie av positionsbestämningar och av interna maktstrider.

Jag ser Merton som en amerikansk pendang till Georg Simmel. Vi som alls läser Merton gör inte detta för att lära oss hela hans *œuvre* eller "system", eller för att promovera en eller annan synpunkt. Vi läser Merton (som också Simmel) "à la carte": i en annars mörk tillvaro kan vi här finna insikter om "människans tillstånd". Det kan gälla förhållandet mellan manifesta och latent funktioner; maffians social-integrativa roll; hur Durkheims anomiteori kan omformuleras till att också omfatta konformitet; självuppfyllande profetior, i synnerhet inom sociologin och sist men inte minst, om sociologi och ambivalens.

Var Merton en jätte eller en dvärg i den sociologiska nutidshistorien? Jag vet inte! Jättar är otympliga och långsamma, och i fallet krossas de gärna. Dvärgar är rörliga och goda till att agera på många arenor. Om Robert King Merton kan det sägas att han var med om att avsluta en stor och mäktig intellektuell epok: den amerikanska efterkrigssociologin. Den samtida sociologin har i stort artikulterats som en kritik av denna tradition. På så sätt har denna tradition, inte minst i Mertons utläggning, kommit att utgöra en konstituerande kraft i den sociologi som nu kallar sig för kritisk. Det ligger en ironi i att läsa historien baklänges, något som Merton nog själv skulle ha uppskattat.

recension

AV LENNART LUNDQUIST

Statsvetenskapliga institutionen, Lunds universitet

Geir Angell Øygarden red. (2001) *Vår tids ekonomism: En kritik av national-ekonomi*. Umeå: Borea förlag

Termen ekonomism kan betyda flera olika ting. Den kan betyda att aktörer tar uteslutande ekonomiska hänsyn när de fattar sina beslut – ekonomiska, politiska och sociala. Den kan också betyda att forskare enbart ser till ekonomiska faktorer vid sina analyser. Som man kan förvänta sig gäller det senare främst inom (national)ekonomi, men det förekommer också att ekonomismens modeller förs in i andra samhällsvetenskaper.

Vår tids ekonomism är som titeln och undertiteln anger inriktad på ekonomismen som en kritik av nationalekonomi. Boken omfattar åtta kapitel. Några är revisioner av tidigare artiklar av författarna, andra bygger på böcker de har skrivit och några är nyskrivna för volymen. Tillsammans täcker de ett brett område av ekonomism i forskarvärlden. En viktig del av framställningarna utgörs av kritik av nationalekonomins mer eller mindre explicita grundantaganden och av användningen av ekonomisk teori.

Efter en introduktion, "Att rida på en tiger", av Lars Ingelstam följer "Det ekonomiska välfärdsbegreppet" av Roland Granqvist, "Varför homo oeconomicus inte är girig" av Ola Agevall, "Public Choice: En teori om eller mot politiken?" av Lars Udehn, "Den globala ekonomins etik" av Göran Collste, "Ekonomi och etik" av Gert Helgesson, "McCloskeys analys av nationalekonomisk metod" av Hans Lind och "Ekonomernas Guernica: Rädslans metaforer och produktionen av mening" av Kerstin Jacobsson och Geir Angel Øygarden.

Samtliga uppsatser är välinformerade och intressanta. I många fall innehåller de spännande infallsvinklar. Gemensamt har de vass och träffsäker kritik av den nationalekonomiska ortodoxin. Denna är särskilt väl utvecklat hos Ingelstam, Granqvist och Udehn. De representerar också konstruktiva bidrag till studiet av ekonomismens samhälle. I första hand tänker jag då på Agevalls diskussion av den ekonomiska människan, Collstes försök att konstruera den globala ekono-

mins etik och den avslutande analysen av kapitalismens metaforer av Jacobsson och Øygarden.

De allmänt etiska problemen är väl diskuterade. Såväl Collste som Helgesson svarar för goda analyser. Därutöver hade det varit intressant att få en mer ingående analys av ekonomismens eventuella förenlighet med den politiska demokratin överhuvudtaget. Oftast tar ekonomismen inte upp demokratin explicit, utan den svävar lite obestämt över dess modeller utan att sambandet förefaller kräva någon precisering. Effekten blir naturligtvis att demokratin bara försvinner ur ekonomismens kalkyler vilket är särskilt tydligt vid organisationsstudier. När ekonomister sedan verkligen diskuterar demokrati har deras begrepp till yttermera visso inte stora likheter med vad som förekommer i demokratiforskningens huvudström.

Frågan är för övrigt hur långt man kommer med kritik av ekonomismen inom nationalekonomin. Ingelstam är pessimistisk och hävdar i sin introduktion att det verkar som om kritik inte berör nationalekonomin. Disciplinen förefaller vara omgiven av ett vetenskapligt-ideologiskt teflonskikt som gör att ingenting fastnar. Detta skulle man kanske kunna stå ut med om ekonomismen vore politiskt och maktmässigt betydelselös. Men den spelar tvärtom en viktig roll i utformningen av våra liv genom att inspirera och legitimera varjehanda politiska ingrepp.

Ingelstam nämner också att nationalekonomer brukar bemöta kritik med avvisanden av typen ”det du säger är inte nytt”. Jag har själv mött samma invändning och kan bara instämma i hans frågor: hur ”kan det då komma sig att studenter, börsanalytiker, politiker och ekonomijournalister är totalt omedvetna om dem? Var finns den heta viljan att upplysa allmänheten om de många komplikationer som inte stämmer överens med mainstream-läran?”

Mot denna bakgrund är det lätt att rekommendera boken som kurslitteratur vid introduktioner till nationalekonomin (och i alla andra sammanhang där ekonomismen präglar tänkandet). Med all respekt för den lilla grupp kritiska och progressiva nationalekonomer, som faktiskt finns, kan man bara notera att mycket av kritiken mot ämnet kommer utifrån. Det är symptomatiskt att endast en av bokens nio författare är nationalekonom. Av de övriga är fyra sociologer, två filosofer (varav en teolog), en matematiker och en företagsekonom.

Det finns särskilt skäl att framhålla att *Vår tids ekonomism* är en mycket prydlig bok med tilltalande typografi.

recension

AV DINO VISCOVI

Institutionen för samhällsvetenskap, Växjö universitet

Johan Asplund (2002) *Avhandlingens språkdräkt*. Göteborg: Korpen

Johan Asplund är en sociologins Olof Lagercrantz: beryktad för sin bildning, och sin förmåga att läsa djupt och hitta överraskande sidor hos klassikerna, och känd för sin eleganta och precisa prosa. *Avhandlingens språkdräkt* är rent av Asplunds motsvarighet till Lagercrantz *Om konsten att läsa och skriva*.

Tack vare sin stilkonst har Asplund fått en publik långt utanför kretsen av ämneskollegor, vilket hör till ovanligheterna.

Inom svensk sociologi har man egentligen aldrig intresserat sig för språkfrågor, menar Asplund. I ämnets barndom tog humanisterna vara på latinlinjens litterära talanger, medan reallinjens snillen ofta gick till naturvetenskap, medicin och teknik. ”Jag tror att de som fram till slutet av 60-talet började läsa sociologi i regel gjorde det närmast av en slump och på prov”, skriver han, och typiskt för dessa var ”en vag intresse- och fallenhetsprofil i allmänhet och en outvecklad skrivförmåga i synnerhet.” (s 51) Därtill kom ämnet tidigt att betrakta sig som en hård vetenskap vilken i motsats till moderämnet filosofi sysslade med bastanta data. Skönanderi blev humanisternas bord; formuleringskonst betraktades med skepsis eller misstänksamhet. Och ungefär på den vägen har det fortsatt, menar Asplund, som genom åren verkar ha känt sig lite ensam om sitt språkintresse.

Det är naturligtvis lätt att hitta invändningar, både mot problemets orsaker och dess omfattning. Men i stort sett har nog Asplund rätt. En avhandling i sociologi erbjuder vanligen ett större läsmotstånd än en i etnologi eller litteraturvetenskap, och skillnaden tror jag inte låter sig förklaras med att sociologi skulle vara ett mera teoretiskt utvecklat ämne. Den består nog snarare i en hos sociologerna jämförelsevis blygsammare språklig omsorg.

Ibland får man intrycket av att ett tillkrånglat språk har hög status, i synnerhet bland manliga skribenter. Snårighet tycks skänka författaren en nimbus av lärdom och intellektuellt raffinemang. Krångelprosan är rent av sanktionerad från högsta instans. Bourdieu reflekterar över sitt sätt att skriva så här:

Stilen, som genom sina långa invecklade satser riskerar att avskräcka till och med den mest välvillige läsare men som faktiskt i sin uppbyggnad försöker återge den mest komplexa strukturen hos den sociala världen, och detta med hjälp av ett språk vilket sammanfogar det mest disparata till en – i sig samtidigt genom ett rigoröst perspektiv hierarkiserad – enhet, beror av viljan att så långt som möjligt uttömma möjligheterna hos litteraturens, filosofins och vetenskapens traditionella uttrycksformer, för att på så sätt inte bara låta sådant komma till tals som hittills de facto eller de jure varit bannlyst därifrån, utan också förhindra att läsningen halkar ned i den gängse essäismens eller politiska polemikens förenklingar. (Ur Broady 1991 s 457 f)

Förklaringen är storstilad, som det anstår Bourdieu. Han ägnar sig åt komplexa teoretiska som empiriska problem, därav följer att språket inte kan vara enkelt. Så långt kan vi principiellt hålla med. Men visar inte den över hundra ord långa satsflötan ovan att ett svårforcerat språk många gånger skymmer ganska enkla tankegångar?

Nu är Bourdieu inte rätt man att kritisera i det här sammanhanget. Han skriver oftast bra och gör sig knappast skyldig ens till smärre slarvfel, lapsusar med Asplunds terminologi, än mindre *fadäser*, språkliga klavertramp som antyder mera genomgående brister i skrivförmågan. Bourdieu behärskar periodstilen väl, en stil som Asplund för övrigt vill uppvärdera. Men för den som saknar Bourdieus skolning är hans stil en farlig förebild. Den kan ge upphov till en sociologisk rotväliska där läsaren får utforska texten nästan lika intensivt som författaren forskat om sitt problem.

Skriva väl ska vi nu inte bara göra för läsarens eller konstens egen skull. Asplund efterlyser en större språklig medvetenhet – vilken omfattar både läsande och skrivande – för att denna är en så väsentlig del av forskningsprocessen. Inte minst demonstreras detta i kapitlet ”En klassisk språkdräkt”, där stilen i Durkheims *Sociologins metodregler* underkastas analys. I boken ”utmejslar” Durkheim sitt ämne, skriver Asplund, och är faktiskt ”i färd med att skapa ämnet sociologi”. (s 75) Och om ett sådant nyckelverk duger det naturligtvis inte att ha hygglig kännedom; vi bör genom närläsning lära oss vari det nya och specifika i angreppssättet består.

Durkheims prosa karaktäriseras som sträng och uppfordrande. Den är till och med ”beslöjat hotfull”. (s 74) Vi får inte ens en sekund tvivla på hans vetenskaplighet eller invända mot argumenten.

Samtidigt rör det sig om en lidelsefull författare. Och det är i spänningen mellan engagemang och allvarstygnd som nyckeln till förståelsen av honom finns,

menar Asplund. ”Durkheim bygger upp sin metodlära genom att med passionerat allvar proklamera en rad egendomliga teser.” (s 79) En sådan tes är: ”Avlägsnas individen, återstår endast samhället”, som verkar falla på sin egen orimlighet. (s 80) Och bokstavligt är den orimlig – men inte som *metafor*. ”Med maximal styrka får han sagt att sociologin är en i förhållande till psykologin självständig vetenskap.” (s 80)

Durkheims texter ska läsas *metaformedvetet*, hävdar Asplund, vilket har undgått även initierade uttolkare som Steven Lukes. Denne hävdar till och med att Durkheims stilfigurer förstör eller döljer hans tankar. Asplund håller inte med. Durkheim visste vad han gjorde med orden. ”I hans texter finns inte å ena sidan tankar, å andra sidan metaforiska uttryck, utan metaforerna *är* tankar.” (s 81) I metodreglerna står det faktiskt uttryckligen att sociala fakta, inte är, utan ska *betraktas som* ting. Asplund har troligen rätt i att detta är en av sociologihistoriens verkligt tanke-banbrytande metaforer, som helt klart bidrog till att skapa ett för samtiden tämligen okänt betraktelsesätt, det sociologiska.

Men längre fram tar Asplund märkligt nog tillbaka. Det är inte säkert att Durkheim visste att många av hans centrala begrepp är metaforer. Ändå slår Asplund fast att en överordnad princip i metodreglerna kan formuleras: ”Den första och mest grundläggande regeln är att sociologi är en språklig verksamhet.” (s 83)

I boken diskuterar Asplund inte bara metaforer. Där behandlas också konkreta ting som korrekturläsning, språkvård, skrivprocessen, och skrivhandledningar av den typ som framförallt Studentlitteratur trycker ut på marknaden kritiserar effektivt. Som vanligt skriver Asplund väl, inte bara exakt, utan också musikaliskt och underhållande – och mycket är tankeväckande.

Men det finns en benägenhet att presentera allmängods som vore det helt nya tankar. De flesta har väl tänkt på att klass- och stratifieringsbegrepp upprättar ett spatialt tänkande eller har slagits av att samhällsvetenskapen till stora delar vilar på fysikaliska och biologiska metaforer, som produktivkrafter och tillväxt. Lakoffs och Johnsons *Metaphors We Live By* är ju numera en standardreferens. Ricoeur läses flitigt. På många håll inom sociologin har man till och med drivit tesen om metaforernas makt för långt (se till exempel Morgans *Images of Organization*). Här tycks Asplund inte ha följt med ämnesutvecklingen riktigt.

Man kan också undra över Asplunds egen språkliga medvetenhet, är inte metaforen *språkdräkt* i titeln besynnerlig? Han hävdar ju att avhandlingen består

av språk; språket är själva tanken. Avhandlingen kan knappast först existera "naken" eller "oklädd" och därefter få en "klädnad" av ord. Är det då rimligt att tala om dess språkdräkt?

Asplunds ambitioner med boken är hursomhelst berömvärda, förhoppningsvis ger den upphov till en diskussion om läsande och skrivande, som i förlängningen kan leda till starkare texter – och därmed en bättre sociologi.

Referenser

- Broady, D. (1991) *Sociologi och epistemologi: Om Pierre Bourdieus författarskap och den historiska epistemologin*. Stockholm: HLS.
- Lakoff, G. & Johnson, M. (1980) *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
- Morgan, G. (1998) *Images of Organization*. Thousand Oaks, Calif. : Sage Publications.

recension

AV PETER INGWERSEN

Dept. of Information Studies, Royal School of Library and Information Science, Copenhagen, Denmark

Rickard Danell (2001) *Internationalization and Homogenization: A Bibliometric Study of International Management Research*. Umeå: Umeå University.

McDonaldization of International Management Research

A salient characteristic of our society is the active diffusion and implementation of modes of government and organisation. Further, it also seems clear that the development, rationalization and dissemination of management tools and models are increasing in importance. This represents a considerable complex. However, even if one focuses on the spread of management ideas, there is still a considerable complex of producer's modes of dissemination that has to be considered. It can be viewed as a complex interplay between different carriers, such as the education, research, consulting and management practices.

The main question in Rickard Danell's thesis, which focuses solely on research within management, is whether the internationalisation of management research leads to homogenisation, which can be characterized as an Americanisation – or 'McDonaldization', as Ritzer originally put it in 1996. Danell sets out to answer the question with the help of bibliometric method, which means that management research is defined and studied through its literary output. The thesis is based on analysis of all articles published in eighteen management journals between 1981 and 1998. The thesis itself consists of five articles that deal with the main question from different angles, and a 37 page overview that binds together the five papers and introduces the concepts, research questions and methods used. The main empirical questions in the thesis concern access to central journals, the stratification among journals, path of diffusion of scientific literature, and patterns of scientific collaboration and how this affects the impact of research.

The results reveal a clear persisting pattern of American dominance within management research. In the part of the thesis that deals with access to the central

journals, the main results show that the American journals are practically closed for European authors, while the European journals are in fact very open to American authors. In comparison, European journals are more international in terms of the geographical origin of the authors. It was also clear that a few universities dominated the American journals to a higher extent. It would then seem that highly cited journals within management were more geographically bounded.

Another question that the thesis deals with concerns the relationship between European and American journals. This and related issues are dealt with in the third article, which can be regarded as the most substantial one in the thesis. This relationship can be considered as hierarchical in the sense that articles published in American journals are highly cited in European journals, while articles published in European journals, to a large extent, are ignored in the American journals. An explanation for this fairly stable pattern, that is tested in the thesis, is that the stratification among the journals *could* be explained in terms of functional differentiation: the more a journal is cited, the more comprehensive in scope. This is often the case in other disciplines, also within the social sciences. However, the results show that the more cited American journals are narrower in scope. This is indicated both by the fact that the articles published in American journals are strongly linked to each other, and by the fact that a few prestigious universities are dominant in the more influential American journals. In addition, the case study of *Administrative Science Quarterly* gives a picture of these journals as dominated by highly influential elite research fronts.

In order to consider the dynamics of Americanisation, the paths of diffusion were analysed in the fourth article, accurately titled 'Hallo Dolly! – The European cloning of US management research'. This analysis only considered literature that both American and European authors used. It was found that, in general, the American authors cite the shared references *faster* than the European authors. Differences in adoption rate seem rather similar between the different sub-fields. The fact that the literature used in both European and US journals is adopted later in the European journals clearly indicates a pattern of diffusion that could constitute a tendency towards imitation.

The last article in the thesis investigates changes and effects of international collaboration in management research. Specifically, this study examines whether the increased levels of international collaboration will reinforce the central position of the United States in management research. It is concluded that interna-

tional research often depends on the authors' collegial ties with the United States, and this condition seems to increase the central position of the United States. In fact, the only form of international collaboration that seems to pay off, in terms of increased recognition for authors, was collaboration with authors from the United States. The results demonstrate that the centralized structure of international management research favors authors from the United States.

Based on the different empirical studies, the main conclusion of the work is that the evidence reveals an American hegemony in international management research. It is clear from the studies that the international arena of management research is highly dominated by North America. What is the real consequence of American hegemony in national research systems? The general tendency toward internationalization would indicate that the international journals are becoming more important. The consequences of such a process will be determined by the symbolic value of international publication within the national systems. It is also probable that smaller nations are more dependent on international journals, and therefore the effects of American hegemony will vary with the size of the national system.

Danell's thesis also presents some interesting observations as side effects, so to speak. For instance, his data material, covering nearly two decades, demonstrates how skewed the distribution of references is in the research articles of Management research. This implies that the normative fashion of giving credit to other researchers in the form of references, as suggested by Merton, is more likely to take place in that field than the rhetorical construct proposed by Latour. If the latter mode of assigning references took place, merely cognitive authoritative sources would be cited and the distributions would not demonstrate long 'tails' of scarcely cited papers and authors.

In conclusion the thesis overview is well written and interesting reading, also in relation to the discussion of the use of citation analyses as tools in research management. It provides inspiration to investigate further this or other fields of the social sciences that has grown out of practice, and where the American domination as first mover seems significant.

recension

AV BERTIL ROLANDSSON

Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet

Hubert L. Dreyfus (2002) *Livet på Nettet*. København: Hans Reitzels Forlag

Samspelet mellan teknik och människa är ett allt mer uppmärksammat område i internationell socialvetenskap. I boken *Livet på Nettet* lämnar filosofen Hubert L. Dreyfus ett av sina bidrag, genom att fullfölja ett huvudspår från tidigare böcker, som till exempel *What Computers C'ant Do* (1972) och *What Computers Still Can't Do* (1993). Texten handlar om informationsteknikens eller snarare Internets begränsningar. På ett tämligen filosofiskt vis prövar han möjligheterna för såväl liv som alienationsproblem på nätet. Närmare bestämt uttröner han skillnaderna mellan ett kroppsburet och ett surfande kunskapssökande, och tydliggör på så vis att det handlar om en ny teknik som förändrar samhället på ett många gånger omvälvande och problematiskt vis (Dreyfus 2002:11). Dreyfus renodlar argument som illustrerar vikten av en socialt aktiv och kroppsligt närvarande människa, och följdriktigt oroar han sig för att Internets utbredning leder till ett isolerat, nyhetshungrande och oengagerat umgänge med både varandra och med kunskap. Med utgångspunkt i Descartes åtskillnad mellan kropp och själ, och genom att använda sig av stora filosofer som bl a Platon och Kirkegaard, lyckas han också formulera en del tänkvärd kritik, dock inte utan problem.

Flerfaldiga är de diskussioner som skymtar fram och boken kan komma till nytta för forskare eller studenter som är intresserade av att reda ut begreppen inom diskussioner kring allt från teknostress till internetmissbruk. Självt låter han sitt resonemang börja med en föga överraskande kritik mot företeelser som Artificiell Intelligens (AI) och begränsningar i försöken att konstruera intelligent informationssökning. Likheterna med bland annat Sven-Eric Liedman (2001) är slående när han låter visa hur sådana tekniker förpassar vårt sökande till just information, utan att det blir frågan om någon riktig kunskap. Dreyfus hävdar att det är helt avgörande för oss att röra våra kroppar genom en social omvärld för att vi ska kunna skapa mening och därmed också kunskap. Digital informa-

tion är beroende av både närvaro och kontext för att vi ska kunna tillgodogöra oss kunskap på ett önskvärt vis, vilket inte ett kroppslöst leverne på Internet duger till. På ett tämligen slagkraftig vis understryker han att ”mennesker reagerar kun på de forandringer, de oplever som relevante i forhold til deres kroppe og derfor bør det ikke overraske, at ingen har været i stand til at programmere en computer, så den kun reagerer på det relevante” (2000:33).

Ett kritiskt perspektiv, och en betoning på någon form av kontextuell förankring, följer genom hela boken. När han fortsätter att granska det digitala fjärrlärandets brister argumenterar han för att teknologin exempelvis inte skapar förutsättningar för engagemang. Det är en bristande närvaro som är bekymret, och mot bakgrund av bland annat Aristoteles syn på praktisk visdom menar han att det innebär att vi inte kan tillägna oss färdigheter endast hänvisade till nätet. Ett ofta återkommande tema i andra studier kring Internets betydelse är visserligen att de flesta känner någon form av närvaro. I emancipatorisk anda hävdar emellertid Dreyfus att en sådan form av digital närvaro (teletilstedeværelse) snarare fjärrar oss från en önskvärd osäkerhetshandling, vilket medför att vi tappar förmåelsen av ”menneskers og tings virklighed”. Att informationsteknologins kroppslösa socialitet är begränsad förpassar oss till anonymitet kompletterad med virtuell trygghet där vi aldrig behöver sätta något på spel. Utifrån detta slår han sedan även fast att denna skenbara trygghet inte bara undanhåller oss önskvärd kunskap, den ger oss inte heller några möjligheter att skapa ett meningsfullt liv. Frånvaron av äkta förpliktelser till varandra och dess medföljande risker, leder oss till en bedräglig och vad han beskriver som postmodern nihilism (2002:110).

Jeg har antydnet, at hvad meningen med vores liv angår, gør nettet i realiteten livet dårligere, ikke bedre. At leve livet på nettet är tilltrækkende, fordi det eliminerer sårbarhet og forpligtelse, men hvis Kierkegaard har ret, eliminerer dette fravær af lidenskab også nødvendigvis livets mening (2002:135).

Överlag är det en lättläst och välstrukturerad text som Dreyfus bidrar med. Vidare är det en viktig uppgift han tar sig an när kroppen introduceras i denna ofta digitalt orienterade diskussion. På ett tämligen stringent sätt ställer han argument om ett liv i cyberspace mot ett socialt liv utanför, och erbjuder en klargörande utgångspunkt för alla som börjat brottas med frågor om teknik-männi-

ska. Läger vi sedan till att han visar på gamla klassiska tänkares relevans i den kunskapsdiskussion som annars förknippas med den allra nyaste IT-utvecklingen, så måste boken sägas vara läsvärd. Allt för ofta tar vi oss an den senaste litteraturen när företeelser som IT, cyberspace, Webben skymtar förbi. Dreyfus däremot för in en rad klassiker och låter dessa belysa vad som kan beskrivas som olika alienationsproblem i kölvattnet av den kroppslöshet som cyberrymden kännetecknas av. Inte minst tänkvärdt blir det när han ställer Habermas bekymmer för offentlighetens dygder mot Kierkegaards konstaterande från 1846 att det "ikke findes nogen måde at frelse den offentlige sfære, eftersom det lige fra første færd i modsætning til konkrete, engagerede har været nivelleringsens kilde" (2002:104). Den snuttifieringskritik som riktas mot informationstekniken möter ett över 150 år gammalt eko.

Samtidigt är det just här som argumenten börjar knaka. Vi får anledning att fundera över hur långt Dreyfus argumentation egentligen bär. Vilket bidrag är det han lämnar till diskussionen om ett oengagerat och kroppslöst digitalt leverne, när en stor del av texten visar på gamla problems fortsatta relevans? Hans upplägg och tillvägagångssätt tycks åtminstone för mig göra det svårt att upprätthålla ett initialt anspråk på en ny teknik som verkligen förändrar samhället i grunden. Visserligen kan hans filosofiska undersökning, om ett eventuellt liv på nätet, slå hål på en del populära texter där tekniken endast hyser spekulativa fördelar. Han levererar argument som inte låter oss falla i en okritisk fälla. Men det tycks som om han därmed förpassar sig själv till gamla hederliga gesellschaftsdystopier, som även leder till ytterligare frågor om varför den tekniska utvecklingen nödvändigtvis utesluter ett meningsfullt liv. Teknik framstår här lätt som en extern kraft, bortom vår gemensamma räckvidd, och som till råga på allt drabbar oss med full kraft. Men varför måste cyberspace förstås som en annan planet, kolonialiserat av isolerade och kroppslösa individer? Teknisk utveckling har trots allt förknippats med olika former av dramatisk social utarmning i snart två hundra år, och vi kan fortfarande inte se någon ensidig katastrof.

I förlängningen är det vidare svårt att empiriskt bekräfta Dreyfus skarpa distinktion mellan ett kroppslöst kommunicerande på nätet och kroppsburna möten ansikte mot ansikte. Han gör felet att, som den på området namnkunnige sociologen Barry Wellman (1999:8) uttrycker det, "treat the Internet as an isolated phenomenon without taking into account how online interactions fit with other aspects of people's lives". Förvisso är det sant att kroppslösheten är en

begränsning i den digitala kommunikationen, inte minst om man avser att gå på djupet i sin kunskapsutveckling. Men de som kommunicerar och söker kunskap rör sig faktiskt i en bredare social verklighet. Dreyfus försök till renodling blir vidare anmärkningsvärd eftersom flertalet forskare idag faktiskt försöker komma ifrån en dystopisk/utopisk bild som gör teknik till en extern kraft (Dutton 1999). Det anses helt enkelt viktigt att beakta att socialt liv inte utesluter våra virtuella gemenskaper, eller att Internetmissbruk och teknostress faktiskt har sina sociala villkor. Vi finner idag studier där exempelvis skolungdomar går hem efter skolan och fortsätter att umgås med sina klasskamrater via Internet, och även när kända säkerhetsexperter påpekar att "amateurs hack systems, professionals hack people", vittnar det om att de förstår vikten av en social och kroppsburen kontext (Economist 2002:11).

Här kan tilläggas att det också blir svårt att förstå varför Dreyfus hävdar att Internet har sådana dramatiska konsekvenser när tekniken ändå bara tillskrivs begränsningar. Vad är det egentligen som utarmar vårt mänskliga engagemang, om Internet inte har kapacitet för annat än snuttifierad och relativt enkel kommunikation/informationshantering? Kanske skulle han själv hänvisa till tidigare nämnda osäkerhetsundvikande, men det är i så fall en form av riskhantering som knappast torde ha uppstått med Internet. Det går i varje fall inte hävda att vi började undvika osäkerhet i och med internets utbredning från 1990-talets mitt, och om svaret istället finns i en vidare social kontext kan vi återigen fråga oss varför han endast ägnar sig åt förutsättningarna för ett kroppslöst liv på nätet. Det ska dock påpekas att inte heller Dreyfus lyckas upprätthålla sin skarpa distinktion när han i avslutningen presenterar egna recept mot ytlig kunskap, nihilism och bristande engagemang. När det gäller hans egna erfarenheter och råd utesluter alltså inte digital och social kontext varandra. Även om han inte undersöker området påpekar han istället att vi i sökandet efter kunskap kan kombinera ett kroppslöst cyberspace med ett kroppsburet socialt agerande. Lyckligt nog tycks han inte vara den ende som upptäckt det.

Selv om færdighedsindlæring kræver engagement og risiko, og selv om professionelle og kulturelle færdigheder kun kan videregives fra krop gennem mesterlære, er der inden for undervisning stadig mange måder at kombinere den gammaldags forelæsnings og diskussions fordele med nettets styrke (Dreyfus 2001:129).

Sammanfattningsvis formulerar Dreyfus tänkvärd kritik mot en kroppslös kunskapsyn som med jämna mellanrum återfinns i diskussioner om Internets betydelse. Han erbjuder oss en stringent och lättbegriplig argumentation som leder oss bort från ett okritiskt förhållningssätt och betonar vikten av både kontext och kropp (vilket är ett grepp som även kan ge uppslag i en tilltagande diskussion om kroppsburen informationsteknik). Vi ska helt enkelt inte förvänta oss annat än att den nya tekniken har sina begränsningar. Intressant är då vidare att han lyfter fram dessa tekniska tillkortakommanden med hjälp av ett flertal klassiska tänkare. Detta får oss emellertid att undra över hur långt dessa resonemang bär. Med hjälp av en gammal debatt ger han oss behändiga illustrationer som dock antyder att diskussionen om Internet inte nödvändigtvis behöver förstås som ny, och därmed blir inte heller Dreyfus egna oro för en annorlunda och mer omfattande utarmning särskilt sannolik. Förutsättningarna för att hävda att det faktiskt är en teknik som förändrar samhället i grunden undergrävs när han på ett konventionellt vis konstanthåller dess begränsningar och formulerar sin relativt sedvanliga gesellschaftskritik. Slutligen kan man fråga sig om Dreyfus inte borde ha valt en annan titel för sin bok, en som handlar om frånvaron av liv på nätet.

Referenser

- Dreyfus, Hubert L. (1972) *What computers can't do: a critique of artificial reason*, New York: Harper & Row
- Dreyfus, Hubert L. (1992) *What computers still can't do: a critique of artificial reason*, Cambridge, MA: MIT Press
- Dutton, William H. Red. (1999) *Society on the Line – Information Politics in the Digital Age*, Oxford: Oxford University Press
- Liedman, Sven-Eric (2001) *Ett oändligt äventyr – om människans kunskaper*, Stockholm: Albert Bonniers Förlag
- Wellman, Barry red. (1999) *Networks in the global village – Life in Contemporary Communities*, Boulder, Oxford: Westview Press
- Economist* (2002) "Securing the cloud – A survey of digital security", October 26th – November 1st.

recension

AV KARIN WIDERBERG

Institutt for sociologi og samfunnsgeografi, Universitetet i Oslo, Norge

Merete Hellum (2002) *Förförd av Eros: Kön och moral bland utländska kvinnor bosatta på en grekisk ö*. Akademisk avhandling, Göteborg Studies in Sociology no 12, Department of Sociology, Göteborgs universitet.

Kön och moral som diskursiv erfarenhet

Som opponert på Merete Hellums avhandling – *Förförd av Eros: Kön och moral bland utländska kvinnor bosatta på en grekisk ö* (2002) – vill jag i denna recension koncentrera mig på några teman och frågor som hennes arbete aktualiserar och som jag menar är viktiga teoretiskt och politiskt. Men allra först ett försök till sammanfattning och några ord om avhandlingens syfte, material, metoder och angreppssätt.

Avhandlingens syfte är att undersöka hur en grupp invandrade kvinnor skapar mening av kön och moral, för att härigenom bidra till en förståelse av hur kön produceras eller, som vi kanske idag oftare uttrycker det, hur kön göres. Tanken är att det är just i ändringssituationer som detta görande av kön blir mer synligt för oss. Det är när vi måste förhandla om könsinnebörder som köns-mönster och könsnormer – både invanda och ”främmande” – blir tydliga. Genom att studera en grupp kvinnor som inte bara har bosatt sig i en annan kultur, utan som där också ingått i en kärleksrelation med en inhemsk man, skulle vi sålunda kunna lära oss något – inte bara specifikt om hur denna grupp kvinnor gör kön i en ny kontext, utan också något ”allmänt” om hur kön göres i samhällen med en demokratisk grundstomme (d v s samhällen där kvinnan, formellt sett, tillerkänns mannens individstatus). Vad kan vi med andra ord via dem lära oss också om oss själva?

De mer konkreta och vägledande frågorna i Merete Hellums arbete har varit; På vilket sätt tolkar och skapar kvinnorna kön i denna situation av förändring? Vilka områden skedde detta på och vilka områden var de viktiga i denna meningsskapande verksamhet? Och hur gjordes det där och då? Vilken roll spe-

lade moral och vad slags moral handlade det om?

Frågorna indikerar angreppssättet. Merete Hellum är ute efter förståelserna – diskurserna – och tänker sig att dessa inte bara blir tydliga, utan kanske också genereras, på vissa områden. Diskurserna önskar hon med andra ord kontextualisera. Det är alltså den diskursiva göringen av kön hon är ute efter och inte ”själva göringen i sig” (beteendet eller fakticiteten, för att använda Sartres ord). Det teoretiska perspektiv hon använder sig av är en variant av poststrukturalism där språkets roll i iscensättelsen (hennes term) av könet innanför den heterosexuella matrisen (hennes term) står i centrum. Som empiriskt inriktad sociolog kommer hon dock inte undan erfarenhetsbegreppet, men genom att koppla det till sitt teoretiska perspektiv och benämna det ”diskursiva erfarenheter”, tydliggör hon hur hon menar att det både bör förstås och utforskas.

Materialet är baserat på 9 månaders fältarbete i två perioder – höst och vinter samt vår och sommar. Hon har varit ”medverkande observatör” (hennes term) och ”främmande väninna” (hennes term) i förhållande till sina forskningssubjekt. Under en tioårsperiod har hon besökt ön och bott och arbetat där under kortare eller längre perioder vilket, som hon säger, gjorde det omöjligt för henne att fritt välja forskarposition. Hon har sålunda både umgåtts och arbetat med forskningssubjekten, som är 14 till antalet. Det är deras, som hon benämner det ”interaktiva berättelser”, d v s berättelser som uppstår i interaktioner med människor och som berättas genom sociala iscensättningar, som utgör det viktigaste materialet i avhandlingen. Dessa har tillkommit i både formella och informella samtal och situationer. Kroppsspråk, känslor men också hennes egna observationer av såväl fysiska som sociala omgivningar används dock som en viktig tolkningsram för de interaktiva berättelserna. Det handlar med andra ord inte bara om diskurs eller, kanske riktigare uttryckt, det handlar om flera olika typer av språk (t ex kroppsspråk) och flera olika typer av röster (t ex hennes egen röst som iakttagare kontra hennes röst som deltagare). Materialet är med andra ord en produkt både av de metoder hon tagit i bruk (observation, samtal, intervju och minnesarbete) och av de situationer de föregått i: på kaffe hemma hos någon, i umgänge med flera andra, ute på bar, på jobbet mm.

Vad är det då hon finner? Jo, som hon själv säger ”att kvinnorna genom sina tolkningar och förhandlingar med olika bilder, förhöll sig till olika innebörder av kvinnlighet” (s 196). De offentliga bilderna i hemlandet av dem som ”dumma, naiva, fula eller med psykiska problem” var t ex en positionering som kvinnor-

na försökte distansera sig gentemot. Hon finner också att olika kvinnligheter förhandlades fram genom att de sattes upp mot varandra och inte bara genom att de sattes upp mot bilder av manligheter. Medan kvinnligheten gavs många olika innebörder, gavs manligheten dock bara två; den grekiske mannen och min man, där den grekiske mannen blev "den andra" (passionerad, primitiv och otrogen) som deras man positionerades som annorlunda än. Ett par bilder av utländska kvinnligheter dominerar: "Det neokoloniala förhållningssättet" (modern, överordnad, självständig, smal, vacker, sexig) som kontrasteras mot andra kvinnligheter, som utländska kvinnor från östblocket (beräknande), andra typer av turisttjejer (vulgära) och grekiskor (uppoffrande, sexuellt passiva). Ett annat förhållningssätt är det "traditionella förhållningssättet" där den utländska kvinnligheten inte tolkas i positiva ordalag; istället handlar det här om att vara omhändertagande och anpassningsbar, en bild som är lik den av den grekiska kvinnan. I ytterligare ett annat sätt att tolka och förhandla kvinnlighet används ett "kosmopolitiskt förhållningssätt". Här knyts jämställdhet, könsfördelning eller intressen av att "vara till för sig själv" till det att vara kosmopolitisk och inte till att vara utländsk eller grekisk. Det är en kvinnlighet som framställdes som mer flytande.

Genom sitt sätt att iscensätta kön skapade kvinnorna samtidigt kvinnomoral. Kvinnornas iscensättningar ändrade sig utifrån vilken "socialt värderande blick" som respektabiliteten skulle vinnas – grannarnas, mannens, svärfamiljens eller svärmoderns blick, det grekiska kvinnorummet, mansrummet, det utländska kvinnorummets olika umgängeskretsar eller forskarens blick. Kampen om kvinnomoralen handlar om en kamp om det kvinnliga könet, och att den är kontextuellt bestämd, det visar Hellums avhandling med all önskvärd tydlighet. Men alla kvinnorna i studien brottas dock med samma fråga: hur blir jag respektabel? Kanske kvinnors tiotusenkronorsfråga... Att känna sig säker – som Hellum säger, och som jag menar inte nog kan understrykas – "handlar inte i första hand om fysiskt skydd utan om en annan form för skydd. Genom att erövra tolkningsföreträdet gällande kvinnomoralen, så att det gränslösa kvinnliga könet kunde framstå som respektabelt, försökte kvinnorna att skydda sitt eget kön mot symboliskt våld. En typ av våld som blivit så normaliserad inom den heterosexuella matrisen att kvinnor själva förvaltar kvinnligheten genom de normer och värderingar som omger denna" (s 202).

Detta är ett stort arbete i litet format, bara 205 s + summary, appendix och litteraturlista. Stort därför att det täcker de stora frågorna – vad kön och moral är

och hur det göres – och för att det söker kasta ljus över flera teman, med olika empiriska ansatser. Och det är konsekvent och gediget genomfört. Det har sålunda varit både lärorikt och spännande att läsa. Samtidigt är det alltid något i arbeten där allt tycks hänga ihop och alla svar vara givna som provocerar till eftertanke och invändningar. Och det är några av de frågor som detta arbete har väckt, och som jag menar är av generell relevans i all forskning, som jag önskar fokusera på här. Dessa frågor handlar ”naturligtvis” om relationen mellan teori och empiri eller, som jag brukar kalla det, ”översättningsproblematiken”.

Trots sitt diskursperspektiv har Hellum inte valt att vare sig producera eller analysera materialet för att få fram subjektpositioner i olika diskurser. Det är en analysform som skulle ha kunnat göra det möjligt att tydligare analysera de olika positioner Hellum själv intar och som de positionerar henne till under samtalen. Som det nu är flyter de ihop och blir till något problematiskt istället för att göras till ett fruktbart redskap för att få fram just diskurser. Om förhandlingar om och via diskurser är det man är intresserad av, så verkar det sålunda ligga nära till hands att utföra en diskursanalys med fokus på subjektpositioner. Att Hellum inte har valt den diskursanalytiska ansats som hennes uttalade problemställning torde peka mot beror nog på att hon först och främst velat utföra ett fältarbete och då använda även andra material och metoder. Det innebär dock att det föreligger en viss spänningen mellan problemställning och fokus, å ena sidan, och metoder och material å andra sidan.

Det sätt som Hellum verkar ha bedrivit fältarbetet på, det material hon lägger fram och hennes sätt att analysera det, är på många sätt likt det som utförs inom traditionell samhandlingsteori (t ex Goffman som hon också refererar till). Detta diskuteras dock ej och man kan fråga sig i vilka avseenden det poststrukturalistiska perspektivet egentligen ”makes a difference”.

I samhandlingsanalyser ligger fokus naturligtvis mer på handlingarna i sig, på själva göringen, än på den uttalade förståelsen härav, det vill säga diskursen. Hellum har valt det sistnämnda fokuset, samtidigt som hennes observationer av göringen, t ex hurdan ordning de har hemma och hur rent de har det, *för henne* utgör en viktig kontextuell tolkningsram för kvinnornas diskurser. Detta tycker jag i och för sig kan vara både ett fruktbart och viktigt grepp som kan lägga en grund för en ny typ av diskursanalyser, men det förutsätter då att dessa observationer, och dess material om göring, problematiseras i förhållande till diskursperspektivet. Hur hennes sätt att se och observera, kategorisera och begrepps-

fästa, är diskursivt bestämt hade behövts lyftas fram. Nu blir hennes observationer stående som en typ av fakta, en faktisk bakgrund (ett bollplank för kvinnornas diskurser) som bara hon har kontrollen över. Hennes observationer utgör, såvitt jag kan se, inte heller något som hon lägger fram för kvinnorna, så att de kan kommentera och tolka hennes sätt att se. Därmed förvandlas observationerna till en fakticitet och det blir för mig ett klart brott mot det teoretiska perspektiv hon förfäktar. Hennes teoretiska perspektiv är med andra ord empiriskt inte helt genomfört. Både hennes empiriska tillvägagångssätt och hennes analys är bitvis mer förenlig med det vi tänker på som samhandlingsteori.

Hellums försök att knyta ihop olika teoretiska perspektiv (erfarenhet och diskurs) och olika empiriska metoder (observation, intervju mm), kommer till uttryck i ett par av de begrepp hon lanserar. Det ena är ”diskursiv erfarenhet” som för mig blir problematiskt mot bakgrund av hennes uttalade förståelse av att alla erfarenheter är diskursivt bestämda. Hennes begrepp ger då intryck av att det finns erfarenheter som inte är diskursiva. Implicit byggs sålunda begreppet upp under en dikotomi som hennes perspektiv är ute efter att radera. Det andra begreppet är ”medverkande observatör”. Hur detta begrepp skiljer sig från deltagande observatör, får vi ingen redogörelse för. Och då blir det svårt att avgöra hur fruktbart det är.

Det sätt att bedriva fältarbete som Hellum har valt, som har inneburit att hon gått in i olika kontexter och i olika roller i förhållande till subjekten, väcker naturligtvis en mängd olika frågor, inte bara av etisk art utan också när det gäller vad slags kunskap som erhålles. Hennes forskarroll har ofta varit oklar, som hon själv uttrycker det, både för henne och för kvinnorna. Hellum säger att hon ”informerat dem om att allt de sa och gjorde kom under luppen” (s 52) och vidare att det kan hända att kvinnorna ”glömde bort detta när vi umgicks utanför de definierade formella samtalssituationerna” (s 52). Man undrar naturligtvis om hon då använt sig av detta material, om de visste om när hon observerade dem och hur dessa observationer skulle användas. Hennes framställning är här oklar och blir särskilt problematisk när det gäller skvallrar. Här säger hon: ”Hade jag använt mig av bandspelare eller antecknat när det skvallrades, hade jag brutit mot det förtroende som kvinnorna gav mig, då de genom skvallret involverade mig i deras ’hemligheter’” (s 55). Om kvinnorna å ena sidan och på ett plan visste att hon skulle använda allt om dem – vad de sa och vad de gjorde – men å andra sidan ofta glömde bort det, hur borde eller kunde hon ha handlat etiskt? Och hur menar hon

att hennes diffusa roll kan ha påverkat vad hon fick insyn i och vad hon fick höra? Dessa frågor borde Hellum ha reflekterat betydligt mer över.

En annan fråga rörande relationen teori och empiri handlar mer om vad slags kunskap som produceras, dvs vad den teoretiska utgångspunkten får oss att se. I kapitel 2, under avsnittet "maktbegreppet", ges en ytterst förenklad och, vill jag hävda, felaktig bild av det så kallade "traditionella feministiska synsättet" (s 29). Hellum skriver: "När makten blir till något som utförs i språket avpersonifieras den och kan utövas av alla (kvinnor kan använda språket som makt lika mycket som män). Ett sådant maktbegrepp omöjliggör det traditionella feministiska synsättet att gruppen kvinnor skulle vara förtryckt genom gruppen mäns maktinnehav" (s 29). Det traditionella feministiska synsätt som här svartmålas har aldrig varit någon tradition inom feministisk forskning i Skandinavien. Det är en poststrukturalistisk konstruktion. Ideologier rörande maskulinitet och inte män har varit både utgångspunkt och fokus i tidigare kvinnoforskning. Jag kan hålla med om att tyngdpunkten har förskjutits, men inte om att göring och språk tidigare inte skulle ha varit utgångspunkten. Tvärtom. Samma poststrukturalistiska konstruktion gör Hellum – återigen när hon skriver historia – när hon påstår att kroppen försvann inom feministisk sociologi på 70-talet och "återinfördes däremot inom feministisk sociologi på 80-talet bland annat genom Bryan Turners arbete (*The body and society. Explorations in social theory* 1984)" (s 20). Här satte jag verkligen i halsen! Vad är då hela forskningen om sexualiserat våld; om kropps-, omsorgs-, födslo- och kärleksarbete; om det emotionella arbetet, mm? Med andra ord: all den forskning som utgjort underlaget för den typ av teoretiserande vi finner i Turners arbete, men som också utgjort underlag för politiska reformer.

Det är emellertid inte detta jag vill fokusera på här, även om jag är starkt kritisk mot den avsaknad av reflektion som det här ges prov på, där ett perspektiv ges ett odiskutabelt tolkningsföreträde när historia ska skrivas. Det jag istället vill ta upp är att det som spöket traditionell feminism anklagas för också kan användas på det poststrukturella perspektiv Hellum själv tar i bruk. "Den heterosexuella matris" och "den manliga blick" (hennes termer) som vi här ställs inför låser lika mycket fast vår förståelse i reproducerande och låsta mönster som ett offerperspektiv gör. Hellum skriver t ex: "Kvinnligheten i sig har ingen diskursiv makt att operera som en auktoriserande berättelse. Det är manligheten som genom den manliga heterosexuella blicken auktoriserar definitioner av

kvinnlighet” (s 170). Perspektivet gör att allt vi ser inordnas under dessa lagar. Vi ser reproduktionen, visserligen i alla dess variationer men dock som reproduktion. Perspektivet lämnar lite utrymme för brott och ändring. Därför ligger också fokus i denna avhandling på reproduktion av kvinnlighet enligt dessa lagar och inte på eventuella brott mot lagarna. Som sådant öppnar detta perspektiv lika lite för ändring som spöket traditionell feminism. Här saknar jag en problematisering av analysnivåer. Att utgå ifrån grundläggande principer på ett abstrakt plan får inte förhindra att ändringar och brott på lägre abstraktionsplan tas på allvar. Och det är och bör vara en empirisk fråga när ändringarna blir så stora att principen har urvattnats eller mist sin kraft. Jag tycker att det i Hellums material låg ting som kunde ha tolkats som en ”invadering” av den manliga blicken eller att kvinnorna åtminstone hade lyckats grumla den. Begreppen ”den manliga blicken” och ”den heterosexuella matrisen” kan sålunda snarare avslöja än avslöja hur kön göres.

Man kan också fråga sig hur denna bild av kvinnlig underordning och köns-moral egentligen skiljer sig från t ex Simmels, Frigga Haugs och Rita Liljeströms framställningar. Jag ser stora likheter, men Hellum diskuterar inte sina fynd i relation till vad som tidigare skrivits härom – kanske för att de representerar ”traditionell feminism”? Härigenom konstrueras den poststrukturalistiska förståelsen som något nytt, när det är just detta ”nya” som borde ha problematiserats genom att jämföras med tidigare förståelser.

Knutet till de frågor jag tagit upp här är också min upplevelse av att skillnaderna mellan kvinnorna – i bemärkelsen att de kommer från olika land, där kön göres också diskursivt olikt – försvinner eller osynliggörs. De delas in på ett nytt sätt (neokolonialt, traditionellt, kosmopolitiskt), som är diskursivt bestämt och som kunde ha använts inom en bestämd kulturkrets, t ex här hos oss i Sverige. Därför blir också kvinnorna i sina förhandlingar märkligt lika oss andra kvinnor. Detta kan naturligtvis tolkas som att det finns generella sätt att förhandla och göra kön och moral på i väst men det kan också tolkas som att andra kulturellt bestämda sätt osynliggörs med denna diskursiva ansats, där ”kulturell bakgrund” inte stått i fokus. Trots att de lokala diskurserna förstås som kontextavhängiga sätts inte den yttre kontexten och det som genererar diskurserna i fokus. Därmed blir det en tendens till essentialisering av diskurserna, av hur kvinnlighet och köns-moral göres. Ser t ex verkligen kvinnorna från Skandinavien på mäns sexualitet på samma sätt som kvinnorna från England eller Australien? Det

skulle i så fall betyda att jämställdhetsgöringen i våra länder inte avsätter sig i bilder som är relevanta för våra kvinnor när vi förhandlar om kön, vilket så vitt jag kan se inte stämmer med forskningen på fältet (t ex Eva Magnussons forskning som Hellum refererar till).

Avhandlingen kan, vilket jag försökt problematisera här, läsas som en redogörelse för hur kön göres och förhandlas, generellt sett. Trots lokala variationer så är det den manliga blicken och den heterosexuella matrisen som råder. Allt faller sålunda till sist in under de övergripande mönstren för underordning och dess hantering. All makt tycks ligga i själva diskurserna; var de kommer ifrån – hur de genereras – och hur det kämpas om definitionsmakten får vi här bara en lokal bild av. Den yttre ramen eller kontexten härför synliggörs inte. Därför kan man t ex bli sittande igen med en bild av skvaller som något typiskt kvinnligt, istället för att vi ges en förståelse för de relationer och strukturer som positionerar kvinnor till dylika samhandlingsformer. Ett sätt att synliggöra den yttre ramen och dess relationer vore att använda ett Bourdieu-inspirerat perspektiv och visa på fältet och kampen och vilka grupperingar som kämpar om definitionsmakten. En koppling till den yttre kontexten och strukturen och dess relationer kunde ha tematiserats och problematiserats för att undvika att diskurserna blir svävande fritt och därmed essentialiseras. Själv ser jag det som viktigt att just vi som sociologer gör detta arbete, d v s förankrar diskurserna i strukturer och relationer och visar på hur de kan uppkomma, reproduceras och ändras.

De teman jag tagit upp här är de stora och svåra frågor som vi alla brottas med och bör brottas med. Mina kritiska kommentarer handlar därför mer om att Hellum kunde ha reflekterat och varit mer frågande och kritisk gentemot det perspektiv hon valt än att hon "gjort fel". I hennes sätt att närma sig ett tema ligger det faktiskt en potential för hur vi som sociologer skulle kunna arbeta just med erfarenheter som inkluderar ett diskursperspektiv. Det behöver dock vidareutvecklas, och hur det kan göras har jag försökt antyda här. Att subjekten både tilläts och inbjöds att reflektera över Hellums erfarenheter, d v s forskaren blev till ett forskningssubjekt för dem, är faktiskt en infallsvinkeln som kan utvecklas till en regelrätt metod, just för att få fram perspektiv och diskurser men även för att göra forskaren klar över sina egna perspektiv och diskurser.

Låt mig avslutningsvis få understryka det jag inledde med. Detta är ett stort och spännande arbete som borde kunna inspirera många både på "erfarenhets- och könsfältet" och som Hellum – men också sociologiska institutionen i Göteborg – har all anledning att känna sig stolta över.

recension

AV GÖRAN AHRNE

Sociologiska institutionen, Stockholms universitet

Martin Lind (2002) *Det svårgripbara nätverket: En sociologisk studie av företagare i nätverk*. Örebro: Örebro Studies in Sociology 3.

Martin Linds avhandling har trots titeln "Det svårgripbara nätverket" ett tydligt och ambitiöst syfte. Han ställer två frågor: 1) Vad är nätverk och 2) Hur fungerar nätverk? För att försöka besvara dessa frågor gör han två undersökningar, dels en teoretisk litteraturgenomgång och dels en empirisk undersökning av fyra olika nätverk.

I sin genomgång av den teoretiska litteraturen om nätverk konstaterar Lind inledningsvis att nätverksbegreppet blivit något av ett modeord och han redovisar en genomgång som han gjort av begreppets förekomst i några databaser. Här visar det sig att förekomsten av begreppet nätverk framför allt ökat dramatiskt i mer populärvetenskaplig press. Inom samhällsvetenskapen har det inte skett någon påtaglig ökning. Därefter går han igenom en flora av definitioner av nätverk, vad olika författare menar när de talar om nätverk. Och han urskiljer ett antal olika innebörder, åtminstone ett drygt 10-tal. Bland dessa gör han en grovkategorisering som delvis bygger på olika vetenskapsteoretisk status. Här finner Lind fyra typer av nätverksbegrepp. Det första kallar han nätverksperspektivet och det bygger på epistemologiska antaganden. Nätverksperspektivet innebär att man betraktar den sociala verkligheten som ett nätverk. Den andra kategorin av begrepp betraktar nätverk som fenomen. Denna kategori utgår ifrån ett ontologiskt antagande om att nätverk existerar, att de går att studera och att de har vissa kännetecken. Den tredje typen av nätverksbegrepp har en metodologisk utgångspunkt. Här blir nätverksanalysen till en forskningsmetod. För det fjärde urskiljs ett nätverksbegrepp där nätverk och nätverksbyggande ses som en utvecklingsmetod. Här kan man tala om nätverk som praktik.

Martin Lind argumenterar för att det är väsentligt att skilja dessa olika nätverksbegrepp från varandra och han förhåller sig kritisk till mycket av den existe-

rande nätverksforskningen för att man inte skiljer på dessa olika aspekter av nätverk. Detta är en mycket viktig och väl motiverad kritik. Alltför mycket nätverksforskning har haft metoden som sina utgångspunkter eller också använder man tanken om nätverk som ett sätt att se på samhällsprocesser eller ofta som en idealbild av relationer av de mest skilda slag. Nätverk har idag fått en positiv klang. Därför blir det viktigt att som Martin Lind gör i sin avhandling rikta in sig på att förstå nätverk som fenomen och ställa frågor som till viss del kan verka naiva, det vill säga att fråga sig vad nätverk egentligen är för något och hur de fungerar.

Resten av den teoretiska undersökningen ägnar Lind åt en genomgång av de fyra olika sätten att betrakta nätverk. Här ägnar han mest uppmärksamhet åt nätverk som fenomen och nätverk som metod. När det gäller nätverk som fenomen handlar det mest om teorier om produktionsnätverk som till exempel Piore och Sabel eller Manuel Castells. I avsnittet om nätverk som metod görs en ganska ingående beskrivning av olika förekommande metoder som grafteori, matriser och blockmodellering. Här diskuterar Lind också Ronald Burts teori om strukturella hål.

Efter denna litteraturgenomgång gör Lind en preliminär begreppsbestämning där han urskiljer några olika nivåer och egenskaper i nätverk. Han talar om nätverkets delar som bindningar, objekt och struktur. Bindningar är de relationer som binder ihop olika objekt. Här diskuteras bland annat begreppen starka och svaga band. Lind använder termen objekt istället för nod för att betona att objekten har ett innehåll, att de har bestämda egenskaper. Slutligen talar Lind också om ett nätverks emergenta egenskaper som till exempel minskade transaktionskostnader, flexibilitet och diffusion.

Därefter fortsätter Lind sin teoretiska undersökning om vad nätverk är för något genom att se till nätverkets rumsliga egenskaper; om ett nätverk är beroende av en viss plats. Här konstaterar han att en hel del litteratur om nätverk handlar om regioner. På så sätt tycks nätverk ofta ha en rumslig förankring. Men Lind argumenterar för att detta inte är nödvändigt och hans slutsats är att nätverk som fenomen inte är rumsligt avgränsade. Lind gör ytterligare en undersökning om förhållandet mellan fenomenen nätverk och organisation. Här urskiljs tre sätt att se på förhållandet mellan nätverk och organisation: nätverk kan ses som organisationer, organisationer kan ses som nätverk och slutligen kan nätverk och organisation ses som olika fenomen. Linds slutsats är att nätverk och organisationer är olika typer av fenomen även om de också är relaterade till varandra genom att organisationer kan bilda nätverk och att det kan finnas nät-

verk mellan organisationer.

I sin empiriska undersökning av fenomenet nätverk har Lind valt att studera fyra företagsnätverk. Det rör sig om tre fall där relationerna mellan de ingående relativt små företagen är formaliserade i någon form av ekonomisk förening. I ett fall är relationerna mellan företagen inte formaliserade utan hålls samman av en person som bygger nätverk av relationer mellan företag i en speciell tillverkning inom trävarubranschen. I två av fallen handlar det om mindre företag i verkstadsbranschen och i ett fall om konferensanläggningar. I de olika fallen ingår från 5 till drygt 20 företag.

Metodiskt bygger fallstudierna på intervjuer med företagsledare och andra samt också på studier av olika typer av dokument om verksamheter av olika slag. Fallstudierna redovisas i enlighet med de begrepp som togs fram i litteraturgenomgången: bindningar, objekt, struktur samt emergenta egenskaper. I fallredovisningarna ges också en redogörelse för nätverkens uppkomst och övriga verksamhet.

Vilka svar ger då fallstudierna på de två frågorna om vad nätverk är och hur de fungerar? När det gäller bindningar kommer Lind fram till att de är av minst två slag: dels personliga relationer och dels någon form av praktik. I de fallstudier som finns i avhandlingen utgörs praktiken i samtliga fall av produktionskedjor. Han framhåller också att dessa bindningar är av en tillfällig karaktär och att de ganska lätt kan förändras, vilket är något av styrkan med nätverk. Därav följer att bindningar inte heller kan vara alltför starka och det bör inte finnas alltför starka band av lojalitet inom ett nätverk. Parterna ska inte vara förlovade, som en av intervjupersonerna uttryckte sig. Naturligtvis får de dock inte heller vara alltför svaga.

När det gäller objekten diskuterar Lind om det är företagen eller enskilda personer/ägare som är knypunkterna i nätverken och han kommer fram till att det är personerna. Han säger att nätverk i grunden består av personer. När det gäller nätverkens struktur finner Lind att det i varje nätverk finns flera olika strukturer beroende på vilka bindningar man undersöker. De personliga relationerna sammanfaller inte självklart med produktionskedjorna. I det större nätverket, vilket Lind analyserar med hjälp av grafer och blockmodeller, finns också olika produktionskedjor.

Listan över nätverkens emergenta egenskaper har blivit ganska lång i avhandlingens slutsatser. Förutom de som angetts ovan återfinns här olika bufferteffekter som till exempel att andras kunder kan bli egna kunder eller att man kan

utnyttja andras kapacitet. Nätverken ger också sociala vinster i form av en positiv anda och gemenskap mellan företagarna. Ifråga om nätverkens rumsliga bestämning visar fallstudierna att det finns fördelar som hänger samman med rumslig närhet. Samtidigt visar särskilt ett av fallen att det är fullt möjligt att bygga nätverk över ansenliga geografiska avstånd. Således kan man inte säga att nätverk förutsätter en rumslig närhet även om det kan underlätta kontakter. Fallstudierna bekräftar också tesen om att nätverk och organisationer är olika fenomen. Lind ser organisationer som ramverk för nätverk.

Som jag nämnt ovan tycker jag att det är en fruktbar utgångspunkt att undersöka nätverk som fenomen och försöka förstå hur de skiljer sig från till exempel organisationer och därmed också peka ut och framhålla vad som är typiskt för ett nätverk, vad det är och hur det fungerar. Och jag tycker mig finna vissa svar på dessa frågor i Linds avhandling. Ett problem, eller snarare en begränsning, i Linds undersökning är dock det urval av fall som han arbetat med. Här finns två problem – dels att dessa fall av nätverk är ovanligt tydliga och väl avgränsade och dels att de från början i stort sett utgår från existerande småföretag som senare kommit att bilda nätverk, i flera fall genom stimulans utifrån. På detta sätt har Lind i sin undersökning fått en begränsad och kanske inte heller helt typisk bild av nätverk.

Martin Lind har fångat in en viktig aspekt av nätverk när han gör en distinktion mellan personliga relationer och praktik. Men kanske han går för långt när han ger praktiken ett primat. Han kommer fram till att de personliga relationerna är tillfälliga och riskerar att dö ut utan en praktik. Valet av fallstudier har lett Lind till att ge en instrumentell bild av nätverk. Är det dock inte snarare eller oftare så att de personliga relationerna är något som finns latent genom olika former av bekantskap eller släktskap och att dessa personliga relationer plötsligt och under speciella omständigheter kan kombineras med en praktik? Men när praktiken upphör så försvinner dock inte de personliga relationerna utan de kan fortfarande finnas kvar som ett latent nätverk. I en sådan beskrivning blir inte heller existensen av nätverk lika tydlig eller väl avgränsad. Nätverk är ofta just sådana halvexisterande slumrande kontakter som människor kan komma att utnyttja vid speciella tillfällen eller under vissa perioder. Personliga relationer kan uppkomma och finnas latent utan att man behöver lära sig att utveckla någon form av nätverkskompetens, vilket är ett tema som också återfinns i avhandlingen på några ställen. Att lära sig att utveckla nätverkskompetens är ett instru-

mentellt sätt att se på nätverk. Om nätverk på detta sätt kan vara latent och utan några klara gränser och därmed mindre tydliga blir de också svårare att undersöka. Detta är ett generellt problem när det gäller forskning om nätverk, men därför är det också vanskligt att dra slutsatser utifrån studier av vissa typer av ovanligt synliga och väl avgränsade nätverk. Vitsen med åtskilliga nätverk är dessutom just att de ska vara osynliga eller hemliga. Om man på detta sätt komplicerar bilden av nätverk blir kanske listan över nätverks emergenta egenskaper ännu längre men samtidigt antagligen mindre positiv. Till exempel så handlar många nätverk om korruption, kriminalitet eller otillbörlig påverkan. Även om Lind i avhandlingens sista kapitel har ett kort avsnitt om nackdelar med nätverk är detta något som han enligt min mening inte har uppmärksammat tillräckligt. Det är antagligen nödvändigt att tala om olika former eller typer av nätverk: öppna eller slutna, manifesta eller latent, synliga eller osynliga etc. Martin Linds avhandling har på ett utmärkt sätt bidragit till förståelsen av en viss typ av avgränsade och synliga företagsnätverk utgående från manifesta och tillfälliga relationer mellan enskilda personer i dessa företag. Men han har därmed inte kunnat svara uttömmande på frågan vad nätverk är för något. Hans avhandling är dock också enligt min mening ett viktigt bidrag genom sina goda argument för betydelsen av att skilja mellan olika perspektiv på nätverk och vikten av att studera nätverk som existerande fenomen.

recension

AV MARGARETA BÄCK-WIKLUND

Institutionen för socialt arbete, Göteborgs universitet

Eva-Marie Rigné (2002) *Profession, Science and the State: Psychology in Sweden 1968–1990*. Göteborg: Sociologiska Institutionen Göteborgs Universitet.

Vilken ställning har psykologin som vetenskaplig disciplin, som profession och som resurs i socialpolitiskt reformarbete? Hur skall man förstå psykologins framträdelseformer, praktiker och kunskapsproduktion?

Med detta som övergripande frågeställningar inleder Eva-Marie Rigné en studie- och analysprocess som visar på oräddhet och frejdighet. Det gäller såväl teoretisk och metodmässigt som i omfattningen och mångfalden av empiriskt material. Det skall sägas från början att *Profession, Science and the State* har en okonventionell form som ligger mellan monografi och sammanläggningsavhandling – men utan en sammanhållande ”kappa”. Avhandlingen inleds med en kort introduktion som närmast har formen av läshjälp. Därefter följer fyra fristående essäer: “Psychologists in search of their self”, “Professional psychology in Sweden in organised action”, “The state and the soul – social policy-making and psychology”, och “Psychology in the system of research and higher education”. De olika essäerna har alla olika studieobjekt, teorier och empiriskt material men behandlar samtliga tidsperioden 1968-1990. Sammantaget konstrueras en komplicerad bild av psykologi och psykologer som aktörer i spelet om inflytande och professionellt utrymme inom den under studieperioden expanderade svenska välfärdsstaten.

Den första essän, *Psychologists in search of their self*, är en analys av Psykologförbundets strategi för att förändra psykologernas yrkesroll och självbild. Empirin är hämtad från tidskriften *Psykolognytt*, Psykologförbundets officiella organ. Materialet består av texter som behandlar psykologernas vetenskapliga bas och relation till sitt praktikerfält samt gränsdragningen gentemot andra närliggande yrkesgrupper, främst socialarbetare och psykiatrer.

Slutet av 60-talet och början av 70-talet var en turbulent tid och inom det svenska Psykologförbundet fanns starka krafter för att förändra bilden av den naturvetenskaplige, experimentellt inriktade testdiagnostikern som villigt bistod med att anpassa individen till ett sjukt samhälle. Initialt sökte man inom Psykologförbundet utan större framgång samarbete med andra yrkesgrupper. Successivt formulerades istället en exklusiv yrkesroll baserad på psykodynamisk teoribildning. Vetenskapligheten betonades och konfirmerades genom att utbildningen omvandlades, förlängdes och befäste sin ställning som akademisk utbildning. 1978 kröntes omvandlingsprocessen med en statlig legitimering.

Eva-Marie Rigné (EMR) placerar in sig i genren vetenskapsstudier som avser ”frågor om hur kunskap uppkommer, accepteras, förvaltas och sprids i samhället” (Hallberg 2001: 13). Mer precist är EMRs intresse inriktat på det sociologiska studiet av kunskap och vetenskap. Med den numera klassiska uppsatsen ”Science as a claims making process” – i Schneiders och Kitsuses *Studies in the Sociology of Social Problems* från 1984 – som förebild formas en argumentativ diskurs om psykologin och dess självbild. Tre centrala teman utmejslas: samhällsnyttan, humanismen och den terapeutiska funktionen. Distinktionen mellan ”cognitive and interpretive claims” förser EMR med de strategiska analysredskapen. De kognitiva anspråken används för att legitimera ”det rätta” teoretiska perspektivet – det psykodynamiska. De tolkande argumenten används för att framhålla psykologens funktion som både förebyggande och hjälpanande i ett alltmer hårdnande och krävande samhällsklimat.

Den psykologiska diskurs som EMR formar genom sin analys visar att ”talet” efterhand ljuder med en enad stämma, och den psykologiska självbilden som terapeut blir alltmer tydlig. Kritiker som framhöll terapeutrollens och den psykodynamiska skolans bristfälliga vetenskapliga bas hade tystnat längs vägen. Genom yrkesrollens omvandling framträder skiljelinjen mellan den empiriskt-experimentella psykologin inom akademien och den psykodynamiskt inriktade psykologin.

Den andra essän, *Professional psychology in Sweden in organized action*, är en studie av det ”professionella projektet”. Den behandlar hur Psykologförbundet – en yrkesorganisationen förankrad inom akademien, med dess kunskapstradition – omvandlas till en facklig organisation som driver krav på höjda löner och egen jurisdiktion. Det empiriska materialet består av Psykologförbundets arkivmaterial och intervjuer med tre av dess ordförande.

Teoretiskt söker EMR utgångspunkter i såväl organisationsteori som professionsteori. Efter omfattande kritiska genomgångar blir resultatet en blandning av båda teoritraditionerna.

Genomgången leder EMR till att dra slutsatsen att traditionell professionsteori inte ger svar på varför vissa yrkesgrupper får professionell status. Tidigare studier har ofta saknat ett historiskt perspektiv och haft en slagsida mot den anglosaxiska världen. Den senare är en kontext som stämmer dåligt med Europeiska förhållanden, och framförallt med villkoren i den nordiska välfärdsstaten. Författaren pekar på det förhållande att det inom professionsforskningen, såväl teoretiskt som empiriskt, fortfarande finns många obesvarade frågor om på vilket sätt en yrkesgrupp får professionell status.

Syftet med den tredje essän, *The state and the soul – social policy-making and psychology*, är att studera samspelet mellan psykologin som en kunskapsresurs och välfärdsstatens socialpolitiska reformarbete. Studieobjektet är psykologernas anspråk på inflytande i socialpolitiska frågor. Teoretiska utgångspunkter hämtar EMR bland annat i Carol Weiss antirationalistiska modell för kunskapsanvändning. Det empiriska materialet består av tre statliga utredningar: Barnstugeutredningen, Socialtjänstutredningen och Barnpsykiatriutredningen, jämte till dem hörande direktiv, promemorior, betänkanden och remisser. I vilken utsträckning fanns psykologer med som experter, i vilken utsträckning kom psykologisk kunskap till användning och i vilken utsträckning resulterade utredningarna i ökad efterfrågan på psykologisk expertis?

EMR konstaterar att i Barnstugeutredningen fanns inga psykologer bland experterna. Den kunskap som redovisas byggde inte på forskning och teorierna tenderade att ha en ideologisk karaktär. Inte heller i Socialtjänstutredningen fanns psykologerna med som experter eller som leverantörer av kunskapsunderlag. Ingen av dessa utredningar ledde heller i praktiken till några landvinningar för psykologisk expertis. I Barnpsykiatriutredningen inkluderades psykologisk expertis efter påstötningar från Psykologförbundet. Den psykodynamiska teoribildningen lanseras, däremot ingen forskning. Utifrån det givna materialet går det inte att styrka psykologernas anspråk på inflytande i det socialpolitiska reformarbetet. EMR konstaterar att: "*What can be seen in all three major inquiries is how scientific psychology is almost entirely absent from the reports*" (s 208).

I den fjärde essän, *Psychology in the system of research and higher education*, studerar EMR hur psykologin institutionaliseras inom akademien, hur den repro-

duceras och dess ställning internationellt. Teoretiskt sägs utgångspunkten vara vetenskapens finalisering och epistemiska drift.

Studieobjektet är vetenskapens olika samhälleliga organisering och representationer. Materialet består bland annat av antalet professorer över tid och dessas olika inriktningar, forskningsprojekt, avhandlingar, bibliografier, samt av en intervjustudie med aktivt verksamma professorer inom ämnet.

Som en röd tråd löper genom denna essä välfärdsstatens olika sätt att styra forskning och högre utbildning. Utbildnings- och forskningspolitiken under studieperioden presenteras och analyseras. Författaren hävdar att universitetens klassiska bildningsideal övergavs för att ge plats för en massutbildning och utbildning för arbetsmarknadens behov. 60- och 70-talets högskolereformer signalerade också en teknifierad kunskapssyn och en rad fristående yrkesutbildningar med högskolestatus inlemmades i universitetssystemet. Nya universitetssämnen tillskapades som en form av "hybrid communities". Forskningsfinansieringen organiserades enligt sektorsprincipen, med forskningsråd riktade till olika kunskapsområden; humaniora, medicin och naturvetenskap. Författaren konstaterar något förvånad att universitetens politisering skedde med i stort sett politisk enighet. De som protesterade var akademikerna själva.

För psykologutbildningen innebar dessa förändringar att grundutbildningens traditionella inriktning på metod- och forskningsorientering sattes under press till förmån för praktiskt inriktade inslag. Resultatet blev en sammanhållen 5-årig utbildning. I dessa avseenden tycks psykologförbundets strävan sammanfallit med en expansiv och interventionistisk välfärdsstat.

EMR granskar den psykologiska forskningens genomslag hos olika forskningsfinansiärer samt inriktningen på ett urval av akademiska avhandlingar. Dessa båda delstudier visar att de traditionella områdena inom psykologin, kognitiv och biologisk, har en stark ställning. Samtidigt framgår att den kliniska psykologiska forskningen har varit mer lyckosam än vad schablonbilden säger. Den bibliometriska studien ger ett magert resultat som dock stödjer bilden av psykologins två huvudsakliga forskningsinriktningar. Intervjuerna med professorerna blottlägger såväl särskiljande som enhetliga uppfattningar. Hos många framkommer en kritisk hållning till den nuvarande psykologutbildningen och ett ifrågasättande av dess vetenskapliga bas.

Profession, Science and the State är ett imponerande verk som vittnar om en osedvanlig ambition och förmåga att analytiskt handskas med olika typer av

empiriskt material och teorier. Avhandlingen ger också prov på förtrogenhet med ett omfattande forskningsfält. Ibland blir presentationen av olika teoretiska perspektiv med sina interna diskussioner väl omfattande och inte helt produktiva för avhandlingen som helhet. En viss omprioritering mellan helhet och delar hade varit värdefullt, ty som läsare saknar man en sammanhållande text som ramar in de fyra essäerna. Det kan kanske tyckas orimligt att efterlysa ytterligare text och analyser med tanke på att verket omfattar dryga 300 sidor – eller kanske just därför? Syftet är ju inte mindre än att analysera psykologin och psykologerna som fenomen i ett välfärdsstatligt sammanhang. En samlad diskussion om stat och styrning hade tvingat fram ett reflexivt förhållningssätt till egna resultat liksom till avgränsningen av den valda studieperioden, 1968-1990. Är 1990 verkligen en självklar analytiskt slutpunkt för en förståelse av psykologins vetenskaplighet och praktik? 1990-talet har utmärkts av omfattande förändringar, bland annat för forskarutbildningen. Mycket talar också för att balansen mellan psykodynamiskt inriktad kunskap och psykobiologiskt har förändrats.

1990-talet har varit en i många avseenden omvälvande period för såväl människors välbefinnande som för universitet och högskolor. Välfärdsstaten har utsatts för de största påfrestningarna någonsin, med mycket mänskligt lidande som följd. 1970-talet innebar stora förändringar vad avser akademisk utbildning på såväl grund- som forskarutbildning. Detsamma gäller också för 1990-talet, i kombination med en massutbildning förlagd vid små högskolor. Under 1990-talet omorganiserades forskningsråden enligt principen ”ett stort allennarådande vetenskapsråd”. Principen kom dock att tillämpas halvhjärtat och vissa kunskapsområden har fortfarande kvar en sektorsinriktning. För psykologernas yrkesutövning aktualiseras under 1990-talet klyftan mellan en biologiskt inriktad psykologi och en psykodynamisk – nämligen i kontroversen om orsaker till och behandlingen av de så kallade bokstavsbarren, DAMP, ADHD etc.

I den första essän utövar författaren en viss självkritik och konstaterar att man med den argumentativa diskursanalysen lätt missar cirkelresonemangen i de olika anspråk som görs, samt att den vidare *kontexten* – i detta fall *välfärdsstaten* – inte inkluderas i analysen. Samma kritiska blick kan riktas mot avhandlingen som *helhet*. Den självklara kontexten för en analys av psykologins kunskapsutveckling, institutionalisering och legitimitet är välfärdsstaten. De olika essäerna innehåller alla avsnitt som behandlar välfärdsstaten. Men det saknas en *sammanhållande* diskussion om vilka hinder och möjligheter som den välfärds-

statliga kontexten inneburit för psykologernas strävan att få legitimitet och vidgad jurisdiktion. Det är uppenbart att Psyklogförbundets agerande till vissa delar passerat som hand i handske med statsmakternas intentioner, bland annat när det gäller att förändra den högre utbildningen. Det är också lika uppenbart att förbundet inte varit lika framgångsrikt när det gällt att öppna upp nya arbetsfält eller att skapa en legitim vetenskaplig bas. EMR markerar genomgående den betydelse hon tillmäter de kontextuella sammanhangen, bland annat genom sitt eklektiska organisationsperspektiv, i vilket hon fokuserar såväl stat som konflikter mellan olika professioner och deras respektive jurisdiktioner. Men eftersom EMR aldrig tar ett överbryggande grepp tvärs över de fyra essäerna så förblir statens roll oklar.

En *samlad* analys av den välfärdsstatliga kontexten hade tvingat fram en diskussion om den faktiska innebörden av den statliga styrningen av forskningen. EMR ger ett vagt svar vad avser den statliga styrningens konsekvenser för psykologisk forskning. Det är uppenbart att det finns skäl att hävda en epistemisk drift vad avser policy och programnivå, där politiska mål vävts in och forskningsområden prioriteras i linje med olika intressegruppers och avnämares krav. Men samtidigt tycks den enskilde forskaren skapa en forskningens frizon. Kanske utgör det statliga systemet för forskningsfinansiering ett löst kopplat system med sina speciella villkor för styrning och påverkan? Resultatet öppnar för en diskussion om politikens möjligheter att tränga ned på gräsrotsnivå. Det empiriska underlaget för analysen av finalisering och epistemisk drift är spretigt och resultatet blir också därefter. Materialet har sammanställts genom vad EMR kallar "mapping", en blandning av psykologins olika uttryck. Resultatet speglar yta på bekostnad av djup. En alternativ strategi hade varit att i stället välja ett antal forskningsprodukter och analysera dem på djupet.

Profession, Science and the State står, som titeln antyder, på tre ben. Professionen får sin beskärda del av teoretiskt underlag och analys. Det gäller även staten trots det som sagts ovan. Men hur ser egentligen EMRs vetenskapsyn ut? Det får vi aldrig reda på. I texten finns passager som skulle kunna tolkas så att den psykodynamiskt baserade psykologin inte har vetenskaplig status. Detta sägs emellertid aldrig och som läsare lämnas man med den frågan obesvarad.

Trots dessa påpekanden ger *Profession, Science and the State* anledning till beröm. Den griper sig an ett forskningsfält där fortfarande mycket återstår att

studera, nämligen kunskapsbildningen inom de humanvetenskaper som utvecklas i skärningsfältet mellan vetenskap och praktik. Alltfler yrkesgrupper gör i dagsläget anspråk på att vila på vetenskaplig grund utifrån egna interna kriterier. Det är därför viktigt att dessa inifrånperspektiv kompletteras med studier där forskaren intar en utanförstående granskares position.

Att i en kort anmälan ge full rättvisa åt en avhandling som denna är inte möjligt, men det är med stor spänning man väntar på att EMR skall ägna nya kunskapsområden – som socialt arbete, social omsorg, omvårdnad eller folkhälsa – sin kritiska forskarblick.

Referenser

Hallberg, M. (2001) *Etnologisk koreografi: att följa ett ämne i rörelse*. Nora: Nya Doxa

recension

AV CARL-GÖRAN HEIDEGREN
Sociologiska institutionen, Lunds universitet

Carl Schmitt (2002) *Det politiskes begreb*, oversat af Lars Bo Larsen og Christian Borch, København: Hans Reitzels Forlag.

Carl Schmitt (1888-1985), berömd och beryktad statsrättsteoretiker från det föregående århundradet; *Der Begriff des Politischen*, berömd och beryktad skrift av Schmitt från 1932. Denna inte särskilt omfattande skrift föreligger nu i dansk översättning: *Det politiskes begreb*. Denna skrifts mest berömda och beryktade formulering lyder som följer: ”Den specifikt politiske sondring, som de politiske handlinger og motiver kan føres tilbage til, er sondringen mellem *ven og fjende*.” (Schmitt 2002: 60)

Den danska översättningen är gjord efter den tyska utgåvan från 1963, och innehåller ett kort förord av Ernst-Wolfgang Böckenförde, professor emeritus i statsrätt, en femtonsidig introduktion av Lars Bo Kaspersen, sociolog vid Københavns universitet, översättarnas anmärkningar, Schmitts nya förord från 1963, själva huvudtexten (med anmärkningar från 1963), vidare den mycket intressanta artikeln ”Neutraliseringens og afpolitiseringsens tidsalder” från 1929, en kort efterskrift av Schmitt till utgåvan från 1932, samt tre korollarier kring besläktade teman.

Vilken betydelse har *Det politiskes begreb* ur ett *sociologiskt perspektiv*? Jag skall anslå två tankegångar: en mera allmänsociologisk och en kunskapssociologisk. Som komplement vill jag emellertid först citera sociologen Lars Bo Kaspersen som i allmänna ordalag anger Schmitts ”aktualitet” på följande sätt: ”Schmitts tænkning rummer en ganske anderledes tilgang til at forstå den sociale orden end den, vi sædvanligvis ser i samfunds- og kulturvidenskaberne.” (Schmitt 2002: 25)

Värdesfärer och binära koder

För Weber var framväxten av den västerländska rationalismen intimt förbunden med utdifferieringen av olika samhällsliga delområden: ekonomi, politik, religion, vetenskap, konst, erotik etc. Liksom ekonomin utgör strävan efter vinst, så utgör politiken strävan efter makt, vetenskapen strävan efter sanning, konsten strävan efter skönhet, erotikerna strävan efter lust etc. Dessa olika "värdesfärer" kännetecknas såväl av en relativ autonomi i förhållande till varandra som av en tendens att råka i konflikt med varandra: "något kan vara heligt, inte bara trots att det inte är skönt, utan *därför att* och *försåvitt* det inte är skönt ... något kan vara skönt, inte bara trots att det inte är moraliskt gott, utan just i det avseende som det inte är moraliskt gott ... något kan vara sant, fastän och just *därför* att det inte är skönt och inte heligt och inte moraliskt gott" (Weber 1977: 30 – modifierad översättning). Man kan i sammanhanget även anföra den danske filosofen Harald Høffding (1843-1931), som för övrigt visade god sociologisk näsa genom att redan 1890 utförligt recensera Tönnies *Gemeinschaft und Gesellschaft*. I sin *Religionsfilosofi* från början av det föregående seklet skriver Høffding: "Et religiøst Problem danner der sig først, naar andre Sider af Aandslivet – Videnskab og Kunst, Moral og Samfundsliv – begynde at frigøre sig og at optræde med Fordring paa at have selvstændig Værdi." (Høffding 1906: 4)

Från senare år kan anföras Luhmanns analys av det moderna samhället i termer av autopoietiska samhällsliga delsystem som kommunikationssammanhang organiserade utifrån binära koder: *distinctions directrices*, *Leitdifferenzen*. Varje binär kod anger en specifik differens som konstitutiv för ett visst delsystem: att kunna eller inte kunna betala (ekonomi), att ha eller inte ha makt (politik), sanning eller osanning (vetenskap), seger eller nederlag (sport). Varje delsystem betraktar och behandlar potentiellt *hela* världen utifrån sin specifika kod: likaväl som allt kan ses i termer av ekonomi eller politik, likaväl kan man tävla i och om allt (se t ex Schimank 1996: 150ff).

Det är i detta teoretiska sammanhang som Schmitts begreppsbestämning av det politiska får sin *sociologiska* betydelse. Om skillnaden mellan vän och fiende heter det: "For så vidt som den ikke kan afledes af andre kriterier, svarer den for det politiske til de relativt selvstændige kriterier for andre modsætninger: god og ond for det moralske; skøn og hæsleg for det æstetiske osv." (Schmitt 2002: 60)

Den specifikt politiska skillnaden mellan vän och fiende låter sig inte föras tillbaka på eller härledas ur någon annan skillnad, utan den står så att säga på egna

ben. Det politiska utgör visserligen inte ett eget sakområde vid sidan av det ekonomiska, moraliska eller estetiska, men den skillnad som alla politiska handlingar och motiv kan föras tillbaka på besitter självständighet. Härav följer: "Den politiske fjende behøver ikke at være moralsk ond eller æstetisk hæsleg; han skal ikke nødvendigvis optræde som økonomisk konkurrent, og det kan måske endda forekomme økonomisk fordelagtigt at gøre forretninger med ham." (Ibid., 61) Sådillvida har man i en sträng mening lämnat det politiska bakom sig när man talar om andra stater och makter i termer av "ondskans imperium" och "ondskans axel". Å andra sidan: "I den psykologiske virkelighed behandles fjenden nemt som ond eller hæsleg, fordi enhver sondring – først og fremmest naturligvis den politiske, som er den stærkeste og mest intensive sondring og gruppering – inddrager alle andre anvendelige sondringer som støtte." (Ibid., 62) Icke desto mindre kan det mycket väl vara lönsamt att göra affärer även och måhända inte minst med "ondskans imperium".

Helmut Schelsky (1912-1984), en förgrundsgestalt inom den västtyska sociologin, publicerade mot slutet av sitt liv en artikel där han provokativt ställde frågan om Schmitts "aktualitet". Han anknöt då till den senares begreppsbestämning av det politiska, med avsikten att utveckla en både mera samtidsrelevant och mera verklighetsnära empirisk sådan (se vidare Heidegren 2002: 163ff). Schelsky företrädde i sammanhanget följande tes: "Framryckningen av media och dess publicitet som maktmedel, vilka tjänar både till angrepp och försvar – här 'upphävs' (i betydelsen bevaras) utan tvekan den gamla 'vän-fiende-distinktionen' –, har inte bara tillfört 'det politiska' en ny maktdimension, utan även på avgörande sätt förändrat det politiska handlandets grundförutsättningar med avseende på såväl inomstatliga som internationella relationer." (Schelsky 1983: 332) Till politikens egentliga realitetsnivå har fogats en *medianivå* på vilken gäller att en sakligt förd *offentlig* argumentation måste avbrytas senast då den tar en vändning som gynnar motståndaren: "Detta anser jag vara den avgörande begreppsbestämningen av 'det politiska' idag." (Ibid., 336)

Det kan naturligtvis diskuteras om detta är en rimlig begreppsbestämning av det politiska idag; ingen torde dock kunna förneka att förhållandet mellan media och politik – medias inflytande över politiken och politikens inscenering i media – är akut problematiskt. Därom bär varje ny valrörelse pregnant vittnesbörd. Detta är för övrigt ett sammanhang som Schmitt var på spåren redan i början av 1930-talet. I en artikel från mars 1933 med titeln "Machtpositionen des modernen Staates" reser han t ex frågan om inte "de masspsykologiska möj-

ligheter till påverkan” som tillkommer nya media som radio och film skall ”visa sig långt överlägsna tryckpressens” (Schmitt 1933: 226).

Intensitetsgrader

Schmitts skrift *Det politiskes begreb* framstår också i mångt och mycket som tidstypisk, som en produkt av Weimar-republikens laddade idéklimat. Därmed aktualiseras en kunskaps sociologisk synvinkel. ”Meningen med sondringen mellem ven og fjende er at betegne den yderste intensitetsgrad af en forbindelse eller adskillelse, af en association eller dissociation.” (Schmitt 2002: 61) När den första bokutgåvan av *Det politiskes begreb* utkom 1932 så hade, det kan man nog lugnt påstå, motsättningarna i det tyska samhället nått sin ”yttersta intensitetsgrad”. ”Begreberne ven, fjende og kamp får deres reelle mening i og med, at de har og altid vil have en særlig tilknytning til den reelle mulighed for fysisk at dræbe.” (Ibid., 68)

Om fyramiljonersstaden Berlin, där Schmitt bodde och verkade, heter det i en skrift som publicerats ett år tidigare: ”Berlin – dagens Berlin – är inget annat än en fortsättning av kriget med andra medel.” (Hielscher 1931: 307) Extremgrupperingarna, kommunister och nationalsocialister, angav alltmer tonen, på gatan och i riksdagen och delstatsparlamentet. Tidsandan drog åt ytterligheterna: förmedling och kompromiss uppfattades alltmer som tecken på kraft- och hållningslöshet. Till Schmitts umgängeskrets under dessa år hörde den nationalrevolutionärt sinnade skriftställaren Ernst Jünger (1895-1998). Mellan de båda bestod av allt att döma en ömsesidig fascination och respekt: både tänkte radikalt i en tid som till synes trängtrade efter ett avgörande. Av Schmitts bevarade dagbok framgår att Jünger telefonerade honom dagen innan Hitler utnämndes till rikskansler, d v s den 29 januari 1933: ”Hemma ringde Jünger upp mig. Han säger att det är bra att alla halva lösningar mellan ateism, rationalism och marxism nu slås i spillror.” (Cit. i Noack 1993: 160) Schmitt var själv inte sen att hoppa på tåget. I en artikel ursprungligen publicerad i februari samma år med titeln ”Weiterentwicklung des totalen Staats in Deutschland” heter det: ”En sådan total stat låter inte några statsfientliga, statshämmande, statssplittrande krafter uppkomma i sitt inre. Den har inte en tanke på att lämna ut de nya makamedlen till sina fiender och förstörare eller på att förankra sin makt i stickord som liberalism, rättsstat eller vad man vill. En sådan stat vet att skilja mellan vän och fiende.” (Schmitt 1940: 186)

Referenser

- Heidegren, Carl-Göran (2002) *Antropologi, samhällsteori och politik. Radikalkonservatism och kritisk teori. Geblen – Schelsky – Habermas – Honneth – Joas*, Göteborg: Daidalos.
- Hielscher, Friedrich (1931) *Das Reich*, Berlin.
- Høffding, Harald (1906) *Religionsfilosofi*, København og Kristiania: Gyldendalske boghandel.
- Noack, Paul (1993) *Carl Schmitt. Eine Biographie*, Berlin und Frankfurt am Main: Propyläen.
- Schelsky, Helmut (1983) ”’Der Begriff des Politischen’ und die politische Erfahrung der Gegenwart”, *Der Staat*, 22 Jhg., 321-345.
- Schimank, Uwe (1996) *Theorien gesellschaftlicher Differenzierung*, Opladen: Leske & Budrich.
- Schmitt, Carl (1933) ”Machtpositionen des modernen Staates”, *Deutsches Volkstum*, 15. Jhg., 225-230.
- Schmitt, Carl (1940) ”Weiterentwicklung des totalen Staates in Deutschland”, i dens., *Positionen und Begriffe im Kampf mit Weimar – Genf – Versailles 1923-1939*, Hamburg.
- Weber, Max (1977) ”Vetenskap som yrke”, i dens., *Vetenskap och politik*, Göteborg: Korpen, 9-39.

recension

AV SVANTE LUNDBERG

Institutionen för samhällsvetenskap, Växjö universitet

Maaria Ylänkö (2002) *La Finlande, pays d'accueil. Approche historique et anthropologique – Le cas des immigrants d'Afrique noire*, Commentationes scientiarum socialium 60, Helsinki: Finska Vetenskaps societeten

Aimez-vous Todd? En sådan fråga är nog svår att besvara för många svenska och nordiska sociologer, av två skäl. För det första därför att jag ställer den på ett utländskt språk som inte är engelska, ett språk som ibland misstänkliggörs för att det lär tilltala snobbar och antas vara kopplat till antiamerikanism och 'det gamla Europa'. För det andra därför att de flesta säkert inte spontant skulle utbrista *oui* eller *non* utan komma med motfrågan *qui?* eller med ett annat internationellt ord: *who?* Den franske historikern och antropologen Emmanuel Todd är inte särskilt känd i våra trakter, trots att han är en originell, idérisk och provokativ tänkare.

Nyligen recenserades dock en bok av honom i Sydsvenska Dagbladet (17/2 2003). I den hävdar Todd, enligt recensenten Ninna Rösiö, att USA utser små och egentligen rätt betydelselösa länder till stora och ondskefulla fiender därför att man inte längre har förmåga att ta sig an sina verkliga konkurrenter. Det amerikanska systemet är på väg mot sin upplösning och på sikt kommer USA att förvandlas till bara en stormakt bland andra i världen. Skälen är främst ekonomiska men också ideologiska: Todd menar att USA inte kännetecknas av den universalism som är nödvändig för ett stabilt och världsomfattande imperium utan av en differentialism som visar sig i dess historia av exklusion av indianer och svarta, och även återspeglas i dess nuvarande multikulturalistiska målsättningar.

En person som säkert skulle svarat ett bestämt *oui* på frågan ovan och som använder sig av Emmanuel Todds arbeten som inspirationskälla för sin egen forskning är finländskan Maaria Ylänkö. Detta visar sig i hennes avhandling i sociologi med titeln *La Finlande, pays d'accueil. Approche historique et anthro-*

pologique. *Le cas des immigrés d'Afrique noire*. (1992). I översättning: *Finland, mottagarland*. En historisk och antropologisk approach. *Fallet med invandrarna från det svarta Afrika*. I själva verket är avhandlingen en reflektion kring Todds teori om relationerna mellan majoritetsbefolkningar och invandrare eller etniska minoriteter, och ett försök att pröva den på finländska förhållanden.

Avhandlingen är inte bara fransk till språket utan också till sin vetenskapssyn. Ylänkö vill stödja sig på den franska traditionen inom samhällsvetenskaperna, med namn som Durkheim, Mauss och Lévi-Strauss; Todd framstår som en efterföljare till dessa storheter. Detta är viktigt, enligt henne, därför att den finländska sociologin är nästan helt angloamerikanskt inspirerad, inte minst vad gäller forskning om invandring. Den forskningen bygger på ett multikulturalistiskt synsätt som betonar skillnader mellan kulturer och 'raser', vilka mer eller mindre tas för givna. Den mångkulturella ideologins ursprung analyseras inte, och få tvivlar på dess universalitet och progressiva karaktär.

Inom ramen för ett sådant angloamerikanskt synsätt antas svarta överallt möta samma reaktioner, rasismen är sig lik vart man än kommer. Detta leder till att man förbiser tecken på tolerans som kan finnas i olika länder, t ex att det i Finland finns en relativt hög andel 'blandäktenskap' mellan afrikanska män och finländska kvinnor. Här kommer Ylänkö in på ett centralt tema hos Todd som just använder frekvensen av 'blandäktenskap', särskilt när de innefattar barn, som mått på olika samhällens grad av tolerans. I likhet med Todd menar hon att den mångkulturellt inriktade forskningen inte kan handskas med den här typen av relationer över 'rasgränserna' eftersom den strider mot dess antaganden om djupa och permanenta skillnader mellan kulturer. När de angloamerikanska samhällsvetenskaperna tagit upp företeelsen har det i allmänhet skett utifrån ett individualpsykologiskt perspektiv och det som då bl a diskuterats har varit omgivningens fördomar.

I ett längre historiskt perspektiv kan man iakttä en klassisk rädsla för 'rasblandning' som antogs ge upphov till instabila och disharmoniska människor. Ylänkö visar att det ända in på 1970-talet fanns amerikansk forskning som behandlade 'blandäktenskap' som ett slags avvikande beteende, eller som ett sätt att klättra socialt: högutbildade svarta män antogs t ex välja vita kvinnor ur en lägre klass som partners. Mot idéerna om 'blandäktenskapen' som avvikande eller opportunistiska stod dock visionen om ett hjältemodigt par som kämpade mot majoritetens fördomar.

Den mångkulturella ideologin har blivit en global ideologi som påverkar inte bara forskning utan också politik i många länder, men sitt ursprung har den i anglosaxiska länder, särskilt sådana med stor invandring, såsom USA och Kanada. I USA var visserligen smältdegelsmyten vanlig fram till 1950-talet, men de som skulle smältas samman var bara vita invandrare, de svarta räknades inte in. Multikulturalismen blev senare ett sätt att legitimera skillnader mellan 'raser', trots att den officiellt handlade om etnicitet och kultur. Den är, menar Ylänkö, en fortsättning på en gammal och mycket stark differentialism som även utesluta grupper tagit till sig på senare tid genom den sk identitetspolitiken. I det läget nästan tvingas tex invandrare att 'välja' sin egen identitet utifrån grupptillhörighet, och det tas närmast för givet att de egentligen inte vill gifta sig utom den egna gruppen. Multikulturalismen blir ett ideal som kan användas som ursäkt för likgiltighet inför tendenser till segregation.

Ylänkö frågar också varför det inte finns samma segregation i Brasilien som i USA, trots en liknande bakgrund i slaveri och europeisk invandring. Det som skett i Brasilien är istället enligt henne en massiv 'rasblandning', något som inte innebär att det skulle saknas rasism: 'blandningen' ägde rum inom ramen för en tydlig hierarki mellan olika 'raser'. Sedan 1990-talet har visserligen den mångkulturella ideologin spritt sig även till Brasilien och andra delar av Latinamerika, vilket innebär en radikal brytning med den för kontinenten typiska nationalism som hyllade skapandet av en ny människotyp, mestisen. Ur multikulturalistisk synvinkel är detta bara illusion, det har hela tiden varit skillnader som gäller mellan olika grupper och sammansmältningen är en myt. Men liksom Todd tycks Ylänkö ändå mena att myten rymmer ett stort mått av sanning, och att det generellt är så att 'latinska', katolska områden och länder varit betydligt mer toleranta och mindre rasistiska än anglosaxiska och andra protestantiska områden och länder.

Allmänt sett kännetecknas nationer enligt Ylänkö av antingen en differentalistisk eller en assimilatorisk logik. Den första typen ger medborgarrätt genom härstamning och respekt för etnicitet, och syftar i sista hand till ett samhälle som bejakar skillnader gentemot minoriteter och inte strävar efter att assimilera dem. Den andra typen ser medborgarskapet som ett slags kontrakt och strävar efter assimilering genom socialisation.

I anslutning till Todds teori hävdar Ylänkö att det intressanta i detta sammanhang inte i första hand är att diskutera rasism, eftersom det bakom de olika

varianterna av den finns en mer generell ideologi. Denna har att göra med traditionella familjestrukturer som bl a reglerar auktoriteten inom familjen och fördelningen av arvet. Det finns stora variationer ifråga om strukturer mellan olika områden i världen, variationer som inte följer det som brukar kallas kulturer eller civilisationer. Även inom Europa finns det sådana variationer, eller snarare har de funnits, eftersom skillnaderna i familjestrukturer nästan suddats ut idag. Enligt Todds teori påverkar dock de traditionella familjesystemen oss fortfarande, genom att de lämnat efter sig ideologier som ännu styr vårt tänkande. Till sådana ideologier hör protestantism och katolicism men även t ex socialdemokrati.

Den viktigaste skillnaden mellan familjestrukturerna i förhållande till etniska relationer är den mellan egalitära och icke-egalitära system. Dessa hänger samman med hur arvet fördelas mellan bröder: är fördelningen jämlik eller ojämlig eller är det t o m så att en av dem får hela arvet? En jämlik fördelning leder till en allmän jämlikhetsideologi och universalism som i sin tur leder till en öppenhet mot främlingar som gör att 'blandäktenskap' blir vanliga; en sådan ideologi är vanlig i 'latinska' områden. En ojämlig fördelning leder till en allmän uppfattning om att människor inte är jämlika och därmed också till en differentialisering som understryker skillnader mellan olika grupper, och motvilja mot 'blandning'. Detta skulle känneteckna den angloamerikanska världen men även de nordiska länderna och Tyskland.

Men var passar då Finland in? Spontant skulle man väl likställa det med Sverige, men Ylänkö ifrågasätter om landet verkligen är 'nordiskt', om man ser till den mentalitet som kännetecknar det. Hon försöker visa på skillnader i förhållande till Sverige och de andra nordiska länderna, och tycker sig finna dem bland annat i sättet att bruka alkohol. Viktigare är att hon beskriver Finland som dualistiskt, med en multikulturalistisk och en assimilatorisk sida, d v s en sida som vetter åt Sverige och en annan som vetter åt Ryssland. Detta har en konkret bakgrund i skilda familjestrukturer i olika områden, de västra och södra delarna av landet kännetecknades förr av icke-egalitära drag (som Sverige), de östra delarna och särskilt Karelen av egalitära drag (som Ryssland och stora delar av Asien).

Idén om den finländska kluvenheten är hämtad från Todd, och det är också hans teori som Ylänkö använder för att definiera Finlands ideologiska egenskaper som mottagare av invandrare. Hennes hypotes är att landet kännetecknas av en relativ likgiltighet inför begreppet 'ras', och av assimilatoriska drag som hon

menar visar sig i mottagandet av bl a afrikaner. Detta leder hon tillbaka till skapandet av den finländska nationen på 1800-talet som i det stora hela inte grundades på rasistiska eller biologiska idéer. De intellektuella som bidrog vid denna konstruktion var inte intresserade av 'rasrenhet' utan bejakade tanken om 'rasblandning'. Det blir inte helt klart om Ylänkö vill hävda att detta kan härledas till familjestrukturer, för hon skriver samtidigt att en orsak till den finska likgiltigheten inför rasläror kan ha varit att finnarna själva, av svenskar och tyskar, ofta påstods ha 'mongoliskt blod' i sina ådror. Hon nämner också ett annat historiskt faktum som kan tänkas ha bidragit till denna likgiltighet, även om hon själv inte utvecklar det närmare: nämligen att det huvudsakligen var svenskspråkiga intellektuella som påbörjade kampen för att göra finskan till hela nationens språk, och mycket ofta t o m översatte sina svenska familjenamn till finska. Detta kan tänkas ha gjort dem obenägna att framhäva 'rasrenhet' som ett ideal.

Mot slutet av sin avhandling studerar Ylänkö dagens Finland som invandringsland med hjälp av två empiriska undersökningar. Den ena består av en statistisk analys av 'blandäktenskap', den andra av en enkätundersökning av 510 invandrare från Afrika söder om Sahara. Den statistiska analysen visar på en hög andel 'blandäktenskap', vilket hon tolkar som ett positivt tecken på den finländska assimilering förmågan. Den visar också att varken muslimsk religion eller mörk hudfärg utgör några hinder i den processen. Däremot argumenterar hon för att hennes resultat kan tolkas som att det finns en underliggande logik som påverkar mönstret för äktenskapen. Det visar sig t ex att det oftast är finländska kvinnor som gifter sig med en partner från Nordafrika eller det subsahariska Afrika, medan det oftast är finländska män som gifter sig med en partner från Ryssland eller Sydostasien. Det finns flera problem med den statistiska undersökningen som jag inte tänker gå in på här. Det gäller bl a tolkningen av resultaten utifrån familjestrukturer, samt att det rör sig om små grupper av invandrare som vistats en relativt kort tid i Finland.

Trots att avhandlingens undertitel är *Fallet med invandrarna från det svarta Afrika* ägnas denna grupp bara ett ganska kort avslutande kapitel, där resultaten från den nämnda enkäten med 510 respondenter analyseras. Avsikten är att utröna vad dessa invandrare förväntar sig av ett europeiskt land, och i vad mån de forna kolonialmakternas ideologier påverkat deras förväntningar på Finland. Ylänkö delar upp dem i två grupper, engelsk- och franskspråkiga (till de sistnämnda ansluts även ett mindre antal portugisiskspråkiga). Tanken är att de

forna kolonialmakternas språk, vilka fortfarande dominerar på olika områden, såsom utbildningen, bär med sig ideologiska föreställningar som levt kvar även efter självständigheten. Hypotesen är att det finns en klyvning mellan en anglosaxisk, differentialistisk ideologi och en fransk universalistisk ideologi. Ylänkö antar att de engelsktalande afrikanerna som kommer till Finland förväntar sig ett slags England, medan de fransktalande väntar sig ett Frankrike. Attityderna bör därför vara helt olika: de förra förutsätts åberopa 'rätten att vara annorlunda', de senare 'le droit à l'indifférence' (d v s 'the right to indifference').

Ylänkös antaganden om skillnader mellan de två kategorierna visar sig också stämma väl med resultaten av enkäten. De engelskspråkiga betonar starkare kultur och tolerans och visar sig vara mer känsliga för rasfrågan, medan de franskspråkiga tydligare tar ställning för assimilation. Dessa skillnader kan enligt Ylänkö bara förklaras utifrån det koloniala inflytandet, eftersom de många olika nationaliteter det är fråga om skiljer sig starkt ifrån varandra när det gäller familjestrukturer mm.

Det finns en hel hop av problem med Ylänkös och i bakgrunden även Todds resonemang. Flera av dem kan nog läsaren av denna recension själv upptäcka och ta ställning till. Ett generellt problem är att många samband som tas upp blir suddiga och spekulativa. Det gäller t ex det grundläggande antagandet om att familjestrukturer, som sedan länge upphört att gälla, skulle fortsätta att påverka nutida ideologier om skillnader och likheter mellan människor. Om man t ex tar Ylänkös diskussion om afrikanska invandrare så bygger den ju på antagandet att den finländska reaktionen på dessa i sista hand bygger på två motstridiga och obsoleta familjestrukturer i något slags kombination. Idén om att de koloniala ideologierna påverkar deras uppfattningar om Finland är intressant, men den innebär ju också att dessa ideologier, som bygger på var sin typ av familjestruktur i Europa, kan vandra över till och prägla folk i områden där helt andra förhållanden råder. Afrikanernas tänkande skulle alltså bestämmas av kolonisationsernas familjestrukturer, inte deras egna. Här kan man naturligtvis fråga sig om Todd själv skulle vara med på noterna.

För att återvända till den fråga som inledde recensionen – *Aimez-vous Todd?* – så vill jag själv ge det ambivalenta svaret *oui* et *non*. Det är inspirerande att läsa honom eller om honom, det ger uppslag och funderingar vare sig man håller med honom eller ej. Samtidigt tycker jag att de spekulativa kopplingarna ibland komplicerar alltför mycket. Det är till exempel inte glasklart för mig att kopplingen

till familjestrukturer berikar studiet av 'blandäktenskap' – ett stort och fascinerande ämne i sig som negligerats i forskningen om etnicitet och migration. Maaria Ylänkös avhandling vill jag avge i stort sett samma omdömen om, den var spännande att läsa och även om den knyter nära an till Todd är den ändå präglad av självständighet. Den lyfter också fram finländska förhållanden som inte är väl kända på den här sidan Östersjön. Både de finländska och de franska perspektiven i den kunde ha lockat en hel del svenska läsare, men språket är en barriär: även om franskan skulle råka vara universalismens språk *par préférence* är den ju inte så universellt spridd som differentialismens engelska!

Inkommen litteratur

- Aagre, Willy et al. (2002) *Nordiska tonårsrum. Vardagsliv och samhälle i det moderna*, Lund: Studentlitteratur
- Bauman, Zygmunt (2003) *Frihed*, Köpenhamn: Hans Reitzels Forlag
- Bauman, Zygmunt & Tim May (2003) *At tænke sociologisk*, Köpenhamn: Hans Reitzels Forlag
- Björk, Micael (2002) *Upplösningens dialektik: Bildningsmål och politisk modernitet i Sverige kring sekelskiftet 1900*, Stockholm/Stehag: Symposium
- Björk, Micael & Abby Peterson red. (2002) *Vid politikens yttersta gräns: Perspektiv på EU-toppmötet i Göteborg 2001*, Stockholm/Stehag: Symposium
- Björnberg, Ulla & Anna-Karin Kollind (2003) *Att leva själv tillsammans*, Malmö: Liber
- Borchorst, Anette & Drude Dahlerup (2003) *Ligestillingspolitik som diskurs og praksis*, Frederiksberg: Samfundslitteratur
- Goul Andersen, Jørgen, Jochen Clasen, Wim van Oorschoot & Knut Halvorsen red. (2002) *Europe's New State of Welfare: Unemployment, Employment Policies and Citizenship*, Bristol: Policy Press
- Goul Andersen, Jørgen, Christian Albrekt Larsen & Jan Bendix Jensen red. (2003) *Marginalisering og velfærdspolitik: Arbejdsløshed, jobchancer og trivsel*, København: Frydenlund
- Eliaeson, Sven (2002) *Max Weber's Methodologies*, Cambridge: Polity Press
- Hviid Jacobsen, Michael & Søren Kristiansen (2002) *Erving Goffman. Sociologien om det elementære livs sociale former*, Köpenhamn: Hans Reitzels Forlag
- Luhmann, Niklas (2003) *Kärlek som passion: Om kodifieringen av intimitet*, Malmö: Liber
- Room, Robin red. (2002) *The Effects of Nordic Alcohol Policies. What Happens to Drinking and Harm When Alcohol Controls Change?*, NAD publication 42
- Tufte, Thomas red. (2003) *Medierne, minoriteterne og det multikulturelle samfund: Skandinaviske perspektiver*, Göteborg: Nordicom

Referees 2001-2003

1. Kristina Abiala
2. Fereshte Ahmadi-Lewin
3. John Andersen
4. Monica Axelsson
5. Lars-Erik Berg
6. Paavo Bergman
7. Margareta Bertilsson
8. Gunilla Bjerén
9. Ulla Björnberg
10. Klas Borell
11. Thomas Brante
12. Jenny-Ann Brodin
13. Tom Bryder
14. Bo Carlsson
15. Göran Dahl
16. Jörgen Dalberg-Larsen
17. Göran Djurfält
18. Christoffer Edling
19. Thomas Ekstrand
20. Björn Eriksson
21. Johanna Esseveld
22. Reza Eyrumlu
23. Agneta Franssén
24. Jukka Gronow
25. Björn Gustafsson
26. Mats Hammarstedt
27. Lars Hansen
28. Mats Hilde
29. Sören Holmberg
30. Bo Isenberg
31. Kerstin Jacobsson
32. Liselotte Jakobsen
33. Bengt Johannisson
34. Roine Johansson
35. Thomas Johansson
36. Tola Jonsson
37. Jan Inge Jönhill
38. Ingrid Jönsson
39. Lars-Göran Karlsson
40. Anna Larsson
41. Martin Lind
42. Sven-Åke Lindgren
43. Magnus Lundberg
44. Svante Lundberg
45. Thomas Mathiesen
46. Nea Mellberg
47. Dimitris Michailakis
48. Diana Mulinari
49. Ilkka Mäkinen
50. Anders Neergaard
51. Gunnar Olofsson
52. Per-Olof Olofsson
53. Abby Peterson
54. Thorleif Pettersson
55. Christine Roman
56. Ingrid Sahlin
57. Ralph Schroeder
58. Eva Schömer
59. Per Sederblad
60. Annick Sjögren
61. Sune Sunesson
62. Marianne Svenning
63. Bengt Svensson
64. Måns Svensson
65. Árni Sverrisson
66. Richard Swedberg
67. Henrik Tham
68. Göran Therborn
69. Håkan Thörn
70. Lars Udéhn
71. Eskil Wadensjö
72. Karsten Åström
73. Viveca Östberg

anvisningar till författare

Sociologisk Forskning är en kvartalstidskrift som utges av Sveriges Sociologförbund. En förutsättning för publicering i Sociologisk Forskning är att uppsatsen inte redan är publicerad, eller under bedömning för publicering av annan tidskrift eller annat förlag. Undantag kan göras för samtidig publicering på flera språk. Artikelförfattare erhåller tre exemplar av numret.

Uppsatser

1. Sänd tre exemplar av ditt manuskript till tidskriftens redaktör. Manuset ska vara skrivet med dubbel radavstånd, försett med goda marginaler samt i sin helhet inte överstiga 10 000 ord. Om inte annat avtalats med redaktionen ska uppsatsen vara författad på svenska.
2. Slutgiltigt manus bifogas också på diskett. Märk disketten med författarnamn samt programvara.
3. Redaktionen sänder normalt varje uppsats till två anonyma granskare för bedömning. Av det skälet anges endast titel på uppsatsens första sida och författaridentitet ska ej heller framgå i texten. På separat blad anges uppsatsens titel och antalet ord, författarnamn, akademisk titel, institution samt adress till vilken redaktionen ska sända sin korrespondens.
4. Manuskriptet ska innehålla ett abstract på engelska om 150-200 ord. Ange gärna (max fyra) nyckelord. Författaren ansvarar för språkgranskning.
5. En kort presentation av författaren (två rader) ska bifogas.
6. Noter ska vara placerade i slutet av uppsatsen, före referenser.
7. Tabeller och figurer bifogas på separata blad och i texten anges var de ska placeras.
8. Litteraturhänvisningar i texten görs enligt följande: (Sontag 1977:35) eller Sontag (1977:35).

Referenser utformas enligt följande:

BOK: Pilgrim, D. & Rogers, A. (1993)
A Sociology of Mental Health and Illness.
Buckingham: Open University Press.

ARTIKEL: Haavio-Mannila, E., Roos, J.P., Kontula, O. (1996) "Repression, Revolution and Ambivalence: The Sexual Life of Three Generations", *Acta Sociologica* 39 (4):409-430.

KAPITEL I BOK: Dryler, H. (1994) "Etablering av nya högsolor - ett medel för minskad snedre-

krytering?", s 285-308 i Erikson, R. & Jonsson, J.O. (red) *Sorteringen i skolan*. Stockholm: Carlssons.

Recensioner (max 2000 ord.)

Sociologisk Forskning publicerar recensioner av nyutkommen litteratur av sociologisk relevans. Litteraturhänvisningar i recensionen ska förtecknas i en referenslista.

Sociologisk debatt (max 3000 ord.)

1. Sociologiskt präglade forskningsresultat och tankegångar presenteras på ett sätt som gör den aktuell och samhällsanknuten: Kärnfulla och engagerande presentationer av texter, perspektiv och resultat - med fokus på dessas implikationer i relation till vår samtida akademiska och samhälleliga kontext.

Exempel på bidrag kan vara:

Sammanfattning av huvudpoängerna i en nyligen publicerad bok. • Vad säger den senaste forskningen om ett givet ämne och vilka implikationer kan vi dra av detta? • Introduktion av internationella forskare eller forskningsresultat.

2. Bidrag bedöms av redaktionen.

3. Referenser bör hållas till ett minimum och noter bör inte förekomma alls. För övrig formalia gäller samma som för de referee bedömda uppsatserna punkterna 5 till och med 8.

Repliker till Sociologisk debatt (max 800 ord.)

I syfte att skapa ett debattforum finns möjlighet att replikera publicerade debattartiklar. Repliker skall lämnas senast 30 dagar efter det att debatten publicerats. Författaren till den debattartikel som replikeras kommer, under förutsättning att repliken publiceras, lämnas utrymme att svara på repliken.

Forskningsnotiser (max 800 ord.)

Komprimerade redogörelser för exempelvis intressanta forskningsresultat och empiriska iakttagelser som inte är tillräckligt omfattande för att bilda underlag för en hel artikel. Det kan röra sig om korta kommentarer vilkas aktualitet kräver relativt snabb publicering, presentationer av nystartade projekt och nätverk, eller information om kommande konferenser och publikationer.

Omslaget:

Varför väljer människor att skaffa barn? Och varför väljer de att inte skaffa barn? Detta är frågor som länge varit brännande, framför allt kanske sedan 1930-talet,

innehåll

då födelsetalen sjönk till under två barn per kvinna. I detta nummer

av Sociologisk Forskning undersöker Åsa Lundqvist och Christine Roman vilka överväganden som legat bakom mäns och kvinnors beslut att få barn.

artiklar i nummer 1/2003

Önska, välja och vilja. Om beslutet att skaffa barn
AV ÅSA LUNDQVIST OCH CHRISTINE ROMAN

Företrädare och ställföreträdare.
Om sociala handlingspositioner
AV BJÖRN ERIKSSON

Kvalitative analyser og kvalitetssikring. Tendenser i
engelsksproget og skandinavisk metodelitteratur
AV HENNING OLSEN

